

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

*Bu kitabımı həyatda əldə etdiyim bütün uğurlarıma görə minnətdar
olduğum atam **Fəxrəddin Fehrüz oğlu Əliyevə** həsr edirəm.*

GÜLNARƏ FƏXRƏDDİNQIZI

TÜRK DİLLƏRİNDƏ
ZAMAN KATEQORİYASI

Bakı – 2010

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.**

Elmi redaktor: **Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ**
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: **Kamilə VƏLİYEVƏ**
filologiya elmləri doktoru

İlham TAHİROV
filologiya elmləri doktoru

Gülnarə Fəxrəddinqızı. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, «Nurlan» -256 s.

Monoqrafiyada zaman kateqoriyası ilk dəfə olaraq bütün türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, türk dillərinin dialekt və şivələrində felin zamanlar sistemi ilə bağlı morfoloji uyğunluqlar və morfoloji ayrılmalar öz əksini tapmış, türk dillərində felin zamanlarının semantik və üslubi xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilmişdir. Bu baxımdan tədqiqatın nəticələri türkologiyada həmin sahə ilə bağlı əsərlərin yazılması üçün yeni istiqamətlər açə bilər. İltisəqi dil quruluşuna malik türk dillərində felin zamanlarının morfoloji, semantik və üslubi xüsusiyyətlərinin bütün çalarları ilə zəngin dil faktları əsasında araşdırıldığı tədqiqatın nəticələrindən türk dillərinin morfolojiyasına həsr olunmuş dərslik və ya dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, ali və orta ümumtəhsil müəssisələrində fəlsəfənin, eləcə də felin zamanlarının tədrisində istifadə oluna bilər. Monoqrafiya həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyətə malikdir. İşin elmi nəticələri türk dillərinin tarixi-müqayisəli morfolojiyası, semasiologiyası, üslubiyyatının yaradılması istiqamətində yeni elmi monoqrafiyaların yazılmasında böyük rol oynaya bilər.

Monoqrafiyadan türkoloq-dilçilər, filologiya fakültələrinin bakalavr, magistr və doktorantları faydalana bilərlər.

4602000000 Qrifli nəşr
H - 098 - 2010

@Gülnarə Fəxrəddinqızı, 2010
gulnara.fakhraddin@gmail.com

GÜLNARƏ FƏXRƏDDİN qızı ƏLİYEVƏ

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASI

Çapa imzalanmış: 05.11.2009
Şərti çap vərəqi 22,8
Sifariş № 416
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.
Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
Hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: prof. N.B.Məmmədli
Ünvan: Bakı-64, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8/4
Tel.: 497-16-32; 0503114189 (mob.)

GÜLNARƏ FƏXRƏDDİNQIZI

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ
ZAMAN KATEQORİYASI**

**КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

**TENSE CATEGORY
IN TURKIC LANGUAGES**

İSTEDAD VƏ ELMİ QABİLİYYƏTİN, NƏZƏRİ BİLİK VƏ BACARIĞIN, ELMƏ VURĞUNLUQ VƏ ÇALIŞQANLIĞIN LABÜD NƏTİCƏSİ

Azərbaycan dilçiliyində dilin bu və ya digər kateqoriyası ilə bağlı istər sinxron, istərsə də diaxron aspektdə saysız-hesabsız tədqiqatlar mövcud olsa da, həmin kateqoriyaların bu və ya digər problemini tarixi-müqayisəli və tipoloji təhlilə cəlb etmək zəruriyyəti hələ də qalmaqdadır. Belə kateqoriyalardan biri də həm fəlsəfi, həm də dilçilik baxımından xüsusi maraq doğuran və tədqiqinə bu gün də ehtiyac duyulan zaman kateqoriyasıdır.

Felin zamanları dünya dilçiliyində, eləcə də türkologiyada aktuallığını bu günə kimi itirməyən mövzulardan olub, həllini hələ də tapmayan bir sıra mübahisəli məqamları ilə diqqət çəkir.

Əyani aspirant Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyevanın “Türk dillərində zaman kateqoriyası” mövzusunda müraciəti bu baxımdan heç də təsadüfi xarakter daşımır.

Azərbaycan dilçiliyində akademik A.A.Axundov kimi görkəmli bir alimin vaxtı ilə yazdığı və bu gün də dilçilərin stolüstü kitabına çevrilmiş “Felin zamanları” əsərinin möhtəşəmliyi danılmaz faktdır. Belə bir əsərdən sonra bu mövzuya müraciət elmdə ilk addımlarını atan gənc tədqiqatçıdan böyük cəsarət istəyir. Özündə belə bir cəsarəti tapa bilmiş aspirant Gülnarə Əliyeva Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq türk dillərində

felin zamanlarını tədqiqata cəlb etmiş, istedad və elmi qabiliyyətinin, nəzəri bilik və bacarığının, elmə vurğunluğu və həsəd aparılması çalışqanlığının labüd nəticəsi kimi türkologiyaya töhfə ola biləcək bitkin bir elmi əsər – hər bir gənc tədqiqatçının arzu etdiyi sanballı bir monoqrafiya ortaya qoymuşdur.

Sinxron planda yazılmış əsərdə tədqiqatçı ilk növbədə türkoloji tədqiqatların araşdırılması – bu və ya digər türk dilində zaman kateqoriyasına həsr olunmuş, demək olar ki, bütün əsərlərin təhlili fonunda felin zaman kateqoriyasının mahiyyətini açmağa, onun təsnifat prinsiplərini müəyyənləşdirməyə, fel zamanlarının say müxtəlifliyinin elmi izahını verməyə, zaman kateqoriyasının qrammatik əlamətlərini bütün əlvanlığı ilə türk dillərinin zəngin materialları əsasında nümayiş etdirməyə, mövcud dilçilik baxışlarını müəllif mövqeyini bildirməklə şərh etməyə çalışmışdır.

Zaman kateqoriyasının linqvistik tədqiqatı prosesində çox zaman ona sırf fəlsəfi tərəfdən, ən yaxşı halda yalnız semantik cəhətdən yanaşılmış və yanaşılır. Nəticədə bu kateqoriyanın qrammatik mənasını müəyyənləşdirən morfoloji xüsusiyyətlərin, zəngin morfoloji əlamətlərin əhəmiyyəti azaldılır, bununla da təkcə mübahisəli məqamlar deyil, yanlış mövqelər də ortaya çıxmış olur.

Gülnarə Əliyevanın zaman kateqoriyasını sırf dilçilik hədəfinə çevirməsi, felin zamanlarına məhz bu yöndən yanaşması türk dillərində onların düzgün təsnifatını aparmağa, zaman şəkilçilərinin linqvistik təbiətinə aydınlıq gətirməklə onların mənşəyi və inkişaf yolları haqqında elmi fikir yürütməyə imkan yaratmışdır. Zaman şəkilçilərinin aydın mənzərəsini yaratmaq məqsədi ilə türk dillərinin bütün qrupları üzrə müəllifin tərtib və təqdim etdiyi sxemlər bu və ya digər zaman şəkilçisinin türk ədəbi dillərində, eləcə də türk dillərinin dialektlərində yayılma arealını, istifadə dairəsini və işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək üçün aydın göstəricidir.

Müəllifin əsərdə zaman və həmhüddud kateqoriyalar məsələsinə yer verməsi də, bizcə, təqdirəlayiqdir. Belə ki, feli sifət, feli bağlama, eləcə də felin arzu, vacib, lazım kimi şəkilləri yalnız semantik cəhətdən deyil, formal əlamətləri ilə də felin zaman kateqoriyasına bağlıdır. İsmi və feli xəbərlərin şəxslər üzrə təsrifi zamanı işlənən şəkilçilərin ayrı-ayrı adlar daşmasına baxmayaraq eyni kökdən nəşət tapdıqlarını, mahiyyətə eyni olduqlarını söyləyən aspirantın fikirləri də düşündürücüdür və əslində yeni tədqiqatlara yol açır.

Fel zamanlarının semantik təbiətini, zaman şəkilçilərinin birinin digərinin yerində işləmə bilmə məqamlarını türk dillərinin zəngin dil faktları ilə çözləyən, bu

zaman türk dillərinin dialektlərindən bəhrələnən və bununla da felin zamanlarının tarixi inkişaf yolunu izləməyə çalışan müəllifin elmi mülahizələri də maraqlı və cəlbedicidir.

Mübahisələr hədəfi olan bütün bu məsələləri tədqiqatçı öz təhlil süzgəcindən keçirərək əsaslı elmi qənaətlər əldə etmişdir. Əlbəttə, müəllifin bəzi mülahizələri (məsələn, *-maqda*, *-məkdə* formal əlamətini zaman şəkilçisi kimi qəbul etməməsi, şəxs sonluqları və xəbər şəkilçisi adları altında təqdim olunan morfoloji əlamətlərin eyniliyini göstərməyə çalışması və s.) mübahisə obyektinə çevrilə bilər. Lakin yüksək elmi savadı, məntiqi təfəkkürü və polemika mədəniyyəti aspirantın hər hansı mübahisəli məqamda öz şəxsi mövqeyini layiqincə müdafiə edəcəyinə əminlik yaradır.

Zəngin elmi-nəzəri ədəbiyyatdan, müxtəlif türk xalqlarının ədəbi nümunələrindən, internetlə əldə etdiyi məlumatlardan yaradıcılıqla bəhrələnən aspirantın monoqrafiyası dilinin səlisliyi ilə seçilən, mövzunu tam əhatə edən və sruktur baxımdan bitkin olan dəyərli əsərdir.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq bütün türk dillərinin ədəbi dil və dialekt materialları əsasında zaman kateqoriyasını müqayisəli tədqiqata cəlb edən *Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyevanın* təmsalında türkoloji aləmə istedadlı, elmə vurğun, əməksevər bir gənc qədəm

basır. İnanıram ki, türk dillərinin hər hansı bir məsələsinin araşdırılmasında, ən mürəkkəb problemlərinin həllində elmi-məntiqi təfəkkürü, yüksək məsuliyyətliyi, elmə sonsuz istəyi və zəhməti ilə seçilən aspirantımın da öz sözü olacaqdır.

Yekun olaraq demək istərdim ki, Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyevanın “Türk dillərində zaman kateqoriyası” monoqrafiyasını bu sahədə nəinki Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkoloji aləmdə atılan uğurlu addım kimi yüksək qiymətləndirir və onun layiqli bir tədqiqat əsəri olaraq tanınmış türkoloqlar tərəfindən bəyəniləcəyinə, müəllifinə isə rəğbət qazandıracağına ürəkdən inanıram.

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

GİRİŞ

İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də türkologiyada ayrı-ayrı türk dillərinin materialları əsasında felin zamanlarına həsr olunmuş bir sıra əsərlər vardır. Lakin qeyd etməliyik ki, felin zaman kateqoriyası əksər türk dillərinin – oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur-oğuz qrupları türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli qarşılaşdırma üsulu ilə araşdırılmamış, xüsusi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu vəziyyət “Türk dillərində zaman kateqoriyası” mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Digər tərəfdən, müqayisəli araşdırma zamanı türk dillərində felin zaman kateqoriyasında ədəbi dil xüsusiyyətləri ilə dialekt xüsusiyyətlərinin indiyədək qarşılaşdırılmaması, morfoloji əlamətlərin bu baxımdan üst-üstə düşən və düşməyən tərəflərinin aydınlaşdırılmaması mövzusunun aktuallığına bir daha zəmin yaradır.

Araşdırmanın əsas məqsədi türk dillərində felin zaman kateqoriyasını həm sinxron, həm də diaxron planda struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətləri ilə birlikdə tədqiq etməkdir.

Bu məqsədlə monoqrafiyada müasir türk dillərində felin zaman kateqoriyasının mahiyyətinin açıqlanmasına səy göstərilmiş, türk dillərində felin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixi izlənilməklə mövcud istiqamət və baxışları təqdim və təhlil edilmiş, oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində fel zaman-

larının oxşar və fərqli əlamətləri meydana çıxarılmış, müasir türk dillərində felin zaman formalarının morfoloji əlamətləri, onun struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətləri tarixi-müqayisəli təhlil fonunda aşkarlanmış, türk dillərində həmhüddud kateqoriyalarda zaman məsələsi araşdırılmış, müqayisə olunan türk dillərində felin zaman kateqoriyası dialektoloji aspektdə izlənilməklə ədəbi dil və dialekt xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, felin zaman formalarının semantik və üslubi inkişaf yolu aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqat müasir türk dillərinin faktik materialları əsasında sinxron planda aparılmış, lakin lazım gəldikdə diaxron aspektə müraciət edilmişdir. Tədqiqat prosesində təsviri, müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

I FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FELİN ZAMANLARI: TƏDQIQATLAR, İSTİQAMƏTLƏR VƏ BAXIŞLAR

Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildə ifadə olunmasıdır. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə xüsusi əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir¹.

Felin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikası olub, hərəkətin danışığ vaxtına və yaxud zaman əlaqələrinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir danışığ vaxtına münasibətini bildirir².

Türk dillərində felin zamanları olduqca geniş, maraqlı və mürəkkəb kateqoriyadır. Türk dillərinin sayının çoxluğu, zaman formalarının müxtəlifliyi, hər bir türk dilinin özünəməxsus inkişaf tarixi, təbii ki, oxşar xüsusiyyətlərlə yanaşı, bir sıra fərqli xüsusiyyətlər də kəsb etmişdir.

Türkologiyada felin zamanları kəmiyyət etibarını ilə müxtəlifdir. Biz monoqrafiyada dilçilikdə hamı tərəfin-

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 4.

² Yenə orada, 12.

dən qəbul edilən 3 zaman – indiki, keçmiş və gələcək zamanların formal əlamətlərindən bəhs edəcəyik.

Hər saniyə ərzində bir saniyə əvvəlki gələcək zaman indiki zamana, bir saniyə əvvəlki indiki zaman isə keçmiş zamana çevrilir. İnsan təfəkküründə indiki zaman keçmiş və gələcək zamanın müəyyən olunması üçün meyar rolunu oynadığına görə “indiki zaman anlayışı yoxdursa, keçmiş və gələcək zaman anlayışı da ola bilməz” fikri obyektiv zamanın dərk olunmasında bir aksiom kimi qəbul olunmalıdır¹.

V.Q.Quzevin zaman kateqoriyasına münasibəti maraqlıdır. O yazır: “Əgər qrammatik zaman mənalarının istiqamət nöqtəsi kimi indiki vaxtın dillə ifadə olunan və qrammatikləşmiş obrazı, yəni qrammatik indiki zaman hesab olunarsa, onda hərəkətin qrammatik indiki zamanla xronoloji əlaqələndirilməsinin bu və ya digər növü istənilən feli zaman forması (əgər belələri dildə varsa) mənasında əks olunur. Məsələn, onunla bir vaxta düşən, ondan əvvəl və sonra gələn. Zaman formalarının toplusu onların mənalarının yaxınlığı əsasında (onların hər birində ümumi məzmunun – indiki zamanla xronoloji əlaqələndirmənin mövcudluğu səbəbindən) zaman kateqoriyasını təşkil edir”²

¹ Əsgərov M.B. Zaman formaları. Adverbial formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr. Bakı, “Nurlan”, 2002, s. 11.

² Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол. Л., 1990, с. 68

“Fəllərdə zaman kateqoriyası iki işin icrası arasındakı zamanın müddətini müəyyən edir. Yəni, icra olunmuş, olunan və olunacaq bir işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti müəyyən edir”¹

Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan beynindəki inikasının dildəki ifadəsidir. Lakin məntiqi zaman kateqoriyasından fərqli olaraq o (*qrammatik zaman*–G.Ə) müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda olur².

Bu fikrə əsaslanaraq, biz də qrammatik zaman kateqoriyasının müxtəlif türk dillərində müxtəlif formalarda təzahür etdiyini söyləyə bilərik.

Türk dillərində tarixən və hal-hazırda da qrammatik zaman formalarının sayını artırma və azaltma hallarına həmişə rast gəlinir. İstər rus dilçiliyində, istər türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində bununla bağlı xeyli fikirlər söylənilmiş, müxtəlif elmi araşdırmalar aparılmış, türk dillərində zaman formalarının sayının müəyyənləşdirilməsinə cəhdlər göstərilmişdir. Təbii ki, uyğun gələn fikirlərlə yanaşı, fikir ayrılıqları, mübahisəli məqamlar da olmuşdur.

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973, s. 190.

² Axundov A.A. Ümumi dilçilik (Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları). Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1979, s. 82.

1. Azərbaycan dilçiliyində fel zamanlarının tədqiqi

Azərbaycan dilçiliyində felin zamanlarının geniş və ətraflı tədqiqi akademik A.A.Axundovun adı ilə bağlıdır. Onun Azərbaycan dilinin materialları əsasında yazdığı “Felin zamanları” adlı namizədlik dissertasiyası¹, 1961-ci ildə nəşr olunmuş eyniadlı kitabı,² bu mövzu ilə bağlı bir sıra məqalələri³ bu gün də öz elmi əhəmiyyətini və əvəzsizliyini saxlamaqdadır.

Felin zamanlarının tədqiqi A.A.Axundovun 1961-ci ildə nəşr olunmuş “Felin zamanları” kitabında geniş və ətraflı işıqlandırıldığından biz, əsasən, 1950-ci ildən sonra ümumi dilçilikdə, eləcə də türkologiyada fel za-

¹ Axundov A.A.Felin zaman kateqoriyaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferatı. (NDA). Bakı, 1958, 25 s.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 137 s.

³ Axundov A.A.Felin gələcək zamanı.//Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi.I buraxılış. Bakı,1960,s.89-95;Axundov A.A.Felin indiki zamanı. // Azərbaycan dili materialları əsasında.S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri.Bakı,1958, №2,s.119-130; Axundov A.A.Felin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixindən.//Aspirantların elmi əsərləri.3-cü buraxılış. Bakı. 1957,s.21-37;Axundov A.A.Felin zamanları məsələsinə dair.// S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri.Bakı,1958, №2, s.133-136;Axundov A.A. Felin zamanlarının üslubi xüsusiyyətləri//Filologiya fakültəsinin əsərləri. Bakı,1958,s.211-213;Axundov A.Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları. Dil və ədəbiyyat.I c.,2003,s.199-204; Axundov A.A.Türk dillərində felin zaman formalarının mənşəyi məsələsinə dair. Dil və ədəbiyyat.I c. Bakı,2003,s.266-276;Axundov A.A.Türk dillərində zaman və sıra kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi.Dil və ədəbiyyat.I c.,2003, s.200-266.

manlarının tədqiqini,onların təsnifi prinsiplərini,struktur-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq.

1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında “idi”, “iymiş” hissəciyi ilə əmələ gələn mürəkkəb formalar felin keçmiş zaman formaları kimi verilir, felin 12 zaman formasının olduğu göstərilir¹.

Əsərdə qeyd olunan mülahizələrin yalnız, səhv və birtərəfli olması akademik A.A.Axundov tərəfindən ətraflı izah edilərək sübut olunduğu üçün təkrarçılığa yol vermək istəmir və diqqəti 1960-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərinə yönəldirik.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası”nın 1960-cı il nəşrində felin zamanları ilə bağlı fikirlər əslində 1951-ci ildə nəşr olunmuş qrammatika kitabındakı fikirlərin bir qədər inkişaf etdirilmiş, dəyişdirilmiş forması idi.

1951-ci il nəşrindən fərqli olaraq burada aşağıdakı dəyişikliklər edilmişdir:

1) 12 zaman deyil,11 zaman formasından bəhs olunur.

Bu zaman formalarından bir neçəsi birləşdirilmiş və bir neçə yeni zaman forması əlavə olunmuşdur.Həmin zaman formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Şühudi keçmiş	6. Bitməmiş keçmiş zaman
2. Nəqli keçmiş	7. Davamlı keçmiş zaman

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası.I h.,Bakı,Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı,1951

3. Uzaq keçmiş	8. İndiki zaman
4. Qəti-gələcəkli zaman	9. Davamlı indiki zaman
5. Qeyri-qəti gələcəkli zaman	10. Qəti gələcək zaman
11. Qeyri-qəti gələcək zaman	

- 2) Nəqli keçmiş zaman forması öz daxilində *nəqli keçmiş-1* və *nəqli keçmiş-2* formalarına ayrılır.
- 3) “idi”, “imış” köməkçi felləri ayrı-ayrılıqda deyil, eyni zaman forması daxilində birləşərək, biri-digərini asanlıqla əvəz etməklə, müvafiq zaman formaları əmələ gətirirlər.

Bu fikrə bir qədər aydınlıq gətirək. Belə ki, I kitabda “idi” və “imış” köməkçi fellərinin əmələ gətirdiyi zaman formalarının hər biri xüsusi növ kimi göstərilir: bizə məlum olan 2 keçmiş zaman formasından başqa aşağıdakı zamanların adı çəkilir:

bitməmiş keçmiş	nəqli rəvayət
müzareli keçmiş	bitməmiş rəvayət
gələcəkli keçmiş	müzareli rəvayət
	gələcəkli rəvayət

“İdi” hissəciyinin iştirakı ilə əmələ gələn fel zamanları ayrıca qeyd olunsa da, “imış” hissəciyinin əmələ gətirdiyi zaman formalarından xüsusi söhbət açılmır. II kitabda isə “idi” və “imış” hissəciklərinin yaratdığı zaman formaları birləşdirilərək bir zaman adı altında təqdim olunur.

Məsələn, əgər I kitabda *felin əsası*+ *-ar²*+ *idi* forması müzareli keçmiş və *felin əsası*+*-ar²*+*imış* forması *müzareli rəvayət* adlandırılırsa, artıq II kitabda bu iki forma bir zaman forması kimi göstərilərək *qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman* adlandırılır.

İndiki zaman 2 növdə özünü göstərir: *indiki zaman*(-ir²) və *davamlı indiki zaman*(-maqda²). Təbii olaraq indiki zamanın II növü keçmiş zamanda da öz əksini tapır.

1961-ci ilin yanvar ayının 17-20-də, Bakıda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun təşəbbüsü ilə “Türk dillərində felin zaman və şəkil kateqoriyaları məsələsinə həsr olunmuş müşavirə keçirilmişdir¹. Bu müşavirənin materiallarının toplusu 1968-ci ildə nəşr olunmuşdur².

Müşavirədə N.A.Baskakov, A.Tursunov, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev, Z.Budaqova, N.Hacıyeva, N.Ağazadə, A.A.Axundov, A.K.Ələkbərov, M.Rəhimov, T.Əfəndiyeva, U.Əliyev, U.M.Yarullina, B.Xocayev və başqaları iştirak etmiş, məruzələrin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin zaman və şəkil kateqoriyası probleminə həsr olunmuşdur.

¹Совещание по вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, Изд. АН Аз.ССР, 1961, 46 с.

² Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, 229 с.

M.Hüseynzadə felin zamanlarını “zaman kateqoriyası” başlığı altında verir. O, felin ənənəvi üç zamanını göstərir: *keçmiş, indiki və gələcək zamanlar*. Müəllif keçmiş zamanın şühudi və nəqli keçmiş, gələcək zamanın isə qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarından ibarət olduğunu yazır¹.

Bununla yanaşı, M.Hüseynzadə felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyalarından bəhs edərkən felin xəbər şəklinin geniş izahını verir və burada da felin zamanlarından və onları ifadə edən morfoloji əlamətlərdən danışır. O, xəbər şəklini iki hissəyə (sadə və mürəkkəb formalara) ayırır. Sadə xəbər şəklinə felin zamanlarını aid edir. Mürəkkəb xəbər şəklinin isə zaman şəkilçilərindən sonra felə “idi”, “imış” və ya “isə” hissəciyinin əlavəsi ilə yarandığını yazır².

1958-ci ildə T.Əfəndiyevanın yazdığı namizədlik dissertasiyası³ felin keçmiş zamanına həsr edilmişdir. Müəllif 2005-cü ildə bu mövzuya yenidən qayıtmış və “Felin keçmiş zaman formaları”⁴ adlı kitabını nəşr etdirmişdir. N.H.Ağazadə 1965-ci ildə “Müasir Azərbaycan

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983, s.169-176.

² Yenə orada. s. 189-197.

³ Гаджиева Т.А. (Эфендиева). Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке. АҚД. М., 1958, 24 с.

⁴ Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, “Nurlan”, 2005, 132 s.

ədəbi dilində şəkil kateqoriyası”¹, M.Ş.Rəhimov 1966-cı ildə “Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi”² adlı doktorluq dissertasiyalarını yazaraq felin zaman kateqoriyasına şəkil kateqoriyası daxilində yanaşmışlar.

M.B.Əsgərovun 2002-ci il-də nəşr olunmuş “Zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr” adlı monoqrafiyası³ da məsələyə yanaşma orijinallığı ilə seçilir.

Azərbaycan dilçiliyində felin zamanlarına dair konkret iki dilin müqayisəli şəkildə ifadəsi bir sıra əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Felin zamanlarına həsr olunmuş tədqiqatlar arasında İ.Tahirovun “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” əsəri də özünəməxsusluğu və baxış yeniliyi ilə diqqətəlayiqdir.

Müəllif Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq zaman probleminə yalnız felin zaman kateqoriyası daxilində deyil, Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrində təzahür edən temporal anlayışların kompleks təsvirinin fonunda araşdırılmasına⁴ nail olmuşdur. Y.Kərimovun

¹ Агазаде Н.Г. Категория наклонения в современном азербайджанском литературном языке. АҚД. Баку, 1965, 75 с.

² Рагимов М.Ш. История формирования наклонений глагола в азербайджанском языке. АҚД. Баку, Изд. АН АССР, 1966, 99 с.

³ Əsgərov M.B. Zaman formaları. Adverbial formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr. Bakı, “Nurlan”, 2002, 146 s.

⁴ Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 9.

“Azərbaycan və qazax dillərində felin zamanları”, R.Sadıqovun “Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri” adlı monoqrafiyaları, F.Cahangirovun “İngilis dilində perifrastik zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadə formaları”, A.Öksüzün “Müasir türk və Azərbaycan dillərində felin zamanları”, L.Hüseynovanın “Felin davamlı zamanlar sistemi”, B.Cəfərovanın “İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanlar sistemi”, G.Həsənovanın “Fel zamanlarının müqayisəli tipologiyası”¹ adlı dissertasiyaları son dövrdə bu sahədə atılan uğurlu addımlar kimi qiymətləndirilə bilər.

§2.Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində felin zamanları

Ədəbi dildən fərqli olaraq türk dillərinin dialekt və şivələrində felin zamanlarını araşdırarkən bir sıra müxtəlif və ədəbi dildə rast gəlinməyən ifadə vasitələri və ya morfoloji əlamətləri meydana çıxır. Eləcə də, zaman formaları, onların formal əlamətləri ilə bağlı elə xüsusiyyətlər aşkarlanmışdır ki, bunlar Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunmadığı halda, digər türk ədəbi dillərinin əsas morfoloji əlamətlərindən sayılır.

¹Керимов Я.Времена глагола в азербайджанском и казахском языках. АҚД. Баку, 973,32 с; Sadıqov R.Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı, “Nurlan”, 2004, 115 s; Cahangirov F. İngilis dilində perifrastik zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadə formaları. NDA. Bakı, 2000, 23 s; Öksüz A.M.Müasir türk və Azərbaycan dillərində felin zamanları. NDA.Bakı, 2003, 27 s; Гусейнова Л.Система длительных времен глагола. АҚД. Баку, 2005, 22 с; Cəfərova B.İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanları sistemi. DDA. Bakı, 2006, 34 s; Həsənova G.Fel zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Diss... f.e.n.. Bakı, 2009, 132 s.

siyyətlər aşkarlanmışdır ki, bunlar Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunmadığı halda, digər türk ədəbi dillərinin əsas morfoloji əlamətlərindən sayılır.

Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunmayan, amma dialekt və şivələrimizdə özünü göstərən *-adu*, *-ədu* indiki zaman şəkilçisi, şəxs sonluqlarının bəzən işlənməməsi, qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında şəxslər üzrə, xüsusilə, birinci şəxsin təkinin müxtəlif variantlarla ifadəsi, *-acaq*, *-əcək* gələcək zaman şəkilçisinin *-cak* formasında işlənməsi digər türk ədəbi dillərinin morfoloji əlamətlərindəndir. Dialekt və şivələrimizdə zaman formalarının bir sıra morfoloji əlamətləri digər türk ədəbi dillərində olmasa da, dialektlərində özünü göstərir. Bu mənada Azərbaycan dialektoloqlarının felin zamanları ilə bağlı araşdırmalarına xüsusi yer ayırmaq, bizcə, məqsədəuyğundur.

M.Şirəliyev felin zamanlarını xüsusi kateqoriya deyil, xəbər şəkli kimi təqdim edir. O, xəbər şəklini sadə və mürekkəb xəbər şəkillərinə ayırır. Müəllif ənənəvi bölgüyə sadıq qalaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində felin keçmiş, indiki, gələcək zamandan, keçmiş zamanın şühudi və nəqli keçmiş, gələcək zamanın qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zamandan ibarət olduğunu yazmış və onların geniş şərhini vermişdir¹.

¹Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.207-248.

Quba dialektini tədqiq edən R.Rüstəmov bu dialekt-də 3 qrammatik zamanda – *keçmiş, indiki, gələcək* zamanlarda 5 zaman – *şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti gələcək, qeyri-qəti gələcək zaman formalarının olduğunu göstərməklə yanaşı, keçmiş zamanın uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş* formalarından da bəhs etmişdir¹.

Lakin “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel” adlı əsərində bu fikrindən daşınan müəllif, *sadə xəbər şəkli + idi(və ya imiş)*-dən ibarət olan mürəkkəb şəkli, əslində, heç bir yeni zaman məfhumu ifadə etmədiyini yazmışdır². Beləliklə, R.Rüstəmov da dialekt və şivələrində felin üç – 1. keçmiş (olduğunu şühudi keçmiş, nəqli keçmiş); 2.indiki; 3.gələcək(qəti gələcək,qeyri-qəti gələcək) zamanlarının olduğunu qəbul edir³.

M.İslamov Şəki dialektində felin xəbər şəkilinin 3 zamanla ifadə olunduğunu yazır: keçmiş, indiki və gələcək zamanlar.Keçmiş zamanın 2– şühudi və nəqli keçmiş, eləcə də, gələcək zamanın 2 formasını qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarını göstərmişdir. Qeyd edək ki, müəllif xəbər şəklini sadə və mürəkkəb formalarına ayırsa da, mürəkkəb xəbər şəkli haqqında məlu-

¹ Rüstəmov R.Ə.Quba dialekti.Bakı,1961,s. 162-167.

²Rüstəmov R.Ə.Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel.Bakı,1965, s.186.

³ Yəni orada. s. 187.

mat vermişdir. O, mürəkkəb xəbər şəkli adı altında yalnız hekayə formasını göstərməklə kifayətlənmiş, eyni zamanda bu dialektə mürəkkəb xəbər şəklinin rəvayətinə də təsadüf olunduğunu söyləmiş, lakin çox da səciyyəvi olmadığı üçün ayrıca bəhs etməyi lazım bilməmişdir¹.

Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələrində felin zamanları ayrıca başlıq altında deyil, xəbər forması adı altında təqdim olunur. Burada felin 3 zaman və 5 forması haqqında məlumat verildikdən sonra mürəkkəb fel formalarından söhbət açılır.

Müəllif burada fel formalarının yalnız hekayəsinin işləndiyini yazır². “Xəbər formasının hekayəsi” başlığı altında uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, gələcəkli keçmiş, müzərelə keçmiş formaları verilir.

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində də felin keçmiş, indiki, gələcək zamanlarında 5 formanın olduğu göstərilir³.

Burada da xəbər şəkli dedikdə, əsasən, *uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş* və *qeyri-qəti gələcəkli keçmiş* nəzərdə tutulur.

¹İslamov M.İ.Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti.Bakı, 1968, s.114-133.

²Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri.Bakı, 1955, s.124.

³ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1967, s. 112-131.

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrini o biri dialekt və şivələrdən fərqləndirən şəkilçilər indiki və qəti gələcək zamanlara aiddir. Zaman formaları dəyişməz qalsa da, onların morfoloji əlamətləri digər dialekt və şivələrdə olduğu kimi, burada da öz rəngarəngliyi ilə seçilir.

§3. Felin zamanları türkoloji tədqiqatlarda

Türk dillərində fel zamanlarının tarixi baxımdan tədqiqi də dilçilərin diqqət mərkəzindən kənarda qalmamış və bununla bağlı bir sıra məqalələr, dissertasiyalar yazılmışdır. Bununla yanaşı dilin tarixi qrammatikasına həsr olunmuş bir sıra əsərlərdə, daha sonra abidələrin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdə də felin zamanları öz əksini tapmışdır.

Türk dillərində felin zamanlar sistemi ilə bağlı, onların sayının müəyyənəlməsi ilə əlaqədar olaraq türkoloji ədəbiyyatda da fikir müxtəlifliyi və mübahisəli məqamlar, haçalanmalar və ziddiyyətlər mövcuddur. Türkologiyada zaman formalarının bölgüsü bir neçə prinsip üzrə aparılır.

Bu prinsirlərdən biri ondan ibarətdir ki, dilçilər fel zamanlarını keçmiş, indiki, gələcək zaman formalarına ayırmaqla və hər bir zaman formasının morfoloji əlamətlərini göstərməklə tədqiq etmişlər. İkinci fikir ondan ibarətdir ki, zaman formaları sadə və mürəkkəb olmaqla

iki hissəyə ayrılır. Sadə zaman formalarına qəti keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, indiki zaman, qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman; mürəkkəb zaman formalarına isə *idi*, *imiş* hissəcikli formalar daxil edilir. Üçüncü qrup dilçilər isə *idi*, *imiş* hissəcikli mürəkkəb zaman formalarını keçmiş zaman forması kimi göstərir və keçmiş zamanın sayını lüzumsuz şəkildə artırır.

A.N.Kononov 1961-ci ildə nəşr olunan “Müasir özbək ədəbi dilinin qrammatikası” əsərində felin zamanlarını sadə və mürəkkəb olmaqla 2 yerə ayırmışdır. Müəllif *indiki-gələcək zaman*, *indiki konkret zaman*, *indiki davamedici zaman*, *qəti keçmiş zaman*, *perfektli keçmiş zaman*, *subyektiv keçmiş zaman*, *ehtimal bildirən gələcək zaman*, *qəti gələcək zaman*, *tarixi qəti gələcək zaman* olmaqla felin 9 sadə zaman formasını göstərmiş, keçmiş zamanın mürəkkəb formalarını *uzaq keçmiş zaman*, *qeyri-müəyyən imperfekt*, *müəyyən imperfekt*, *davamlı keçmiş zaman* formalarına ayırmışdır¹.

“Tuva dilinin qrammatikası” kitabında felin zamanları *felin xəbər şəkli* adı altında təqdim edilmiş və xəbər şəklinin *keçmiş*, *indiki* və *gələcək zaman* kimi 3 zaman formasından ibarət olduğu göstərilmişdir. Əsərdə felin keçmiş zaman forması 5 yerə ayrılır:

1. qəti keçmiş zaman;

¹Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 208-232.

2. *-kan* şəkilçili qeyri-müəyyən keçmiş zaman;
3. *-p-tır* şəkilçili nəqli keçmiş zaman;
4. *-çık* şəkilçili ritorik keçmiş zaman;
5. *-pışaan* şəkilçili indiki keçmiş zaman.

Tuva dilində indiki zaman 2 formaya malikdir:

1. konkret indiki zaman;

2. uzaq indiki zaman.

Əsərdə gələcək zamanın da 2 forması göstərilir:

1. indiki-gələcək zaman;

2. gözlənilən gələcək zaman¹.

L.A.Pokrovskaya felin zamanlarını felin şəkil kateqoriyası daxilində təqdim edir.

O,əksər türk dillərində olduğu kimi, qaqauz dilində də felin zamanlarını sadə və mürəkkəb formalara ayırır və sadə formalarından bəhs edir:*indiki zaman, qeyri-müəyyən gələcək zaman, müəyyən gələcək zaman, məlum keçmiş zaman, qeyri-məlum keçmiş zaman*. Zamanın mürəkkəb formalarına isə aşağıdakı zaman formalarını daxil edir:*qeyri-müəyyən keçmiş zaman, keçmiş-gələcək zaman, məlum uzaq keçmiş zaman, qeyri-məlum uzaq keçmiş zaman*². Bununla da, müəllif qaqauz dilin-

¹ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 365-391.

² Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 179-203.

də xəbər şəklinin beş sadə formasının və dörd mürəkkəb formasının olduğunu qeyd edir.

“Qaqauz dialektlərində indiki zamanın iki əsas forması ayrılır: 1) *-er// -eer* şəkilçili forma mərkəzi dialektə *-ier// -ieer* diftonqu ilə, yaxud yarımuzun *-ee-r// -e* kimi tələffüz olunur (məsələn, *alier > alee ·r* “alır”, *gidier > gide ·r* “gedir”); 2) Cənub dialektində *-ıy// -iy* şəkilçili forma işlənir (məsələn, *alıy* “alır”, *gidiy* “gedir”)¹.

Kazan-tatar dilində felin xəbər şəkli iki hissəyə ayrılır: sadə zaman formaları (qadi zaman formaları) və mürəkkəb zaman formaları (katlaulı zaman formaları).

Sadə zaman formalarına 5 zaman forması daxil edilir:

*indiki zaman (xəzərgə zaman),
müəyyən keçmiş (bilgele ütkən zaman),
qeyri-müəyyən keçmiş (bilgesez ütkən zaman),
müəyyən gələcək (bilgele kiləçək zaman),
qeyri-müəyyən gələcək (bilgesez kiləçək zaman).*

Mürəkkəb zaman formaları dedikdə isə əsasən, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. *-a(ıy) ide* analitik formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
2. *-a(ıy) torqan ide* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
3. *-qan ide* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
4. *-qan bar (-qan yuk)* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,

¹ Покровская А.А. Эволюция формы настоящего времени глагола в диалектах гагаузского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с. 72.

5. *-qan bulqan* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
6. *-açak ide* formalı mürəkkəb keçmiş zaman,
7. *-ır ide* formalı mürəkkəb keçmiş zaman¹.

E.İ.Korkina felin zamanlarını felin şəkilləri daxilində təqdim edir. Müəllif yakut dilində felin zamanlarının sayını ona çatdırır və zamanlara bu formaları aid edir: *indiki-gələcək zaman, gələcək zaman, yaxın keçmiş (müəyyən, qəti) zaman, nəqli uzaq keçmiş zaman, nəticəli keçmiş zaman I, nəticəli keçmiş zaman II, epizodik keçmiş zaman, bitməmiş keçmiş zaman(imperfekt), uzaq keçmiş zaman, epizodik uzaq keçmiş zaman*.

Göründüyü kimi, E.İ.Korkina yalnız felin 8 keçmiş zaman formasını qeyd edir². Bundan əlavə, o, felin zamanları, onların məna xüsusiyyətləri haqqında və yalnız iki zaman formasının – *yaxın keçmiş* (müəyyən, qəti) və *bitməmiş keçmiş*(imperfekt) haqqında geniş məlumat verir.

Noqay dilində *-qan, -qen, -kan, -ken* şəkilçisi ilə düzələn qeyri-müəyyən keçmiş və *-dı, -di, -du, -dü* şəkilçisi ilə formalaşan qəti keçmiş zaman formalarından başqa daha 5 zaman formasının olduğu göstərilir:

1. *bitməmiş keçmiş I* - *-a, -e, -y + edi*;
2. *bitməmiş keçmiş II* - *-ar/-er + edi*;

¹ Татарско русский словарь. М., Советская энциклопедия, 1966, с. 841-846.

²Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Наука», 1970, с. 33-137.

3. *davamlı keçmiş və ya daimi(sabit) keçmiş* – *-a, -e, -y taqan + edi*;
4. *uzaq keçmiş (plyuskvamperfekt)* – *-qan + edi*;
5. *gələcək- keçmiş* – *-ayak + edi*¹.

Göründüyü kimi, “edi” hissəciyinin köməyi ilə düzələn mürəkkəb formalar sadə formanın tərkibinə qatılaraq verilir. Noqay dilində indiki zamanın 3 – *indiki-gələcək zaman, davamlı gələcək zaman, hal-hazırki indiki zaman*; gələcək zamanın isə 2 – *qeyri-müəyyən gələcək* və *müəyyən gələcək zaman* formalarından bəhs olunur.

Beləliklə, noqay dilinin qrammatikasına həsr olunmuş həmin kitabda felin zamanlarının 12 forması² haqqında məlumat verilir.

1970-ci ildə nəşr olunmuş “Türkmən dilinin qrammatikası”nda felin mürəkkəb formaları keçmiş zamanın sadə formaları ilə birlikdə təqdim edilir. Burada felin zamanları *indiki, keçmiş* və *gələcək zaman* olmaqla aşağıdakı zaman formalarına bölünür:

*qəti keçmiş(-dı⁴),
müəyyən imperfekt (-yardı²),
qeyri-müəyyən imperfekt (-ardı²),
məqsədli keçmiş (-жакды²),*

¹Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология. Ч. I. Черкесск. Кара-чаево-черкесское отделение ставропольского книжного издательства. 1973, с. 232-242.

Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология. Ч. I. Черкесск. Кара-чаево-черкесское отделение ставропольского книжного издательства. 1973, с. 222-242.

*uzaq keçmiş(-ıpdı⁴),
qeyri-müəyyən nəqli keçmiş(-an²),
subyektiv keçmiş (-ıpdır⁴),
ümumi indiki zaman (-yar²),
konkret indiki zaman(du:r, otı:r, yatı:r, yö:r),
ehtimal indiki zaman (-yandır²),
keçmiş indiki zaman (-amok², -aıok², -anok²),
qeyri-qəti gələcək(-ar²), qəti gələcək(-жак²)¹.*

Lakin biz zaman formalarının sayının lüzumsuz artırılmasını düzgün hal hesab etmirik.

İlk növbədə, qeyd etmək istərdik ki, qəti və nəqli keçmiş zaman formalarından başqa keçmiş zaman daxilində təqdim olunan digər formalar mürəkkəb formalarlardır.

İndiki zaman formasının sayının müəyyənləşməsinə gəlinə, burada da fikir ayrılığı vardır. Belə ki, əgər “Türkmən dilinin qrammatikası”nda indiki zamanın 4 forması haqqında geniş izahat verilsə, A.P.Potseluyevski türkmən dilində indiki zamanın yalnız iki formasından bəhs edir. A.A.Yuldaşev isə bütün türk dillərində “edi” hissəcikli bütün mürəkkəb formaları xəbər şəklinin analitik formaları adlandırır².

¹Грамматика туркменского языка.Ашхабад,“Ылым”,1970, с.257-280.

²Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва, «Наука», 1965, с. 128-198.

Beləliklə, söylənilən fikirlərin yekunu olaraq, deyə bilərik ki, rus dilçiləri felin zamanlar sistemində keçmiş zaman forması ilə bağlı iki fikir yürüdürlər.

Bunlardan birincisi ondan ibarətdir ki, dilçilər felin keçmiş zaman formasının sayını artıraraq təqdim edirlər. Bu rəqəm, əsasən, 5-12 arasında dəyişir. Digər qrup dilçilər isə, felin zamanlar sistemini sadə və mürəkkəb formalara ayıraraq keçmiş zamanda təqdim olunan formaların bir qismini mürəkkəb formalara daxil edirlər.

K.M.Musayevin 1964-cü ildə nəşr olunmuş “Karaim dilinin qrammatikası” əsərində qeyd olunur ki, ümummilli karaim dili olmadığı üçün yalnız onun dialekt materialları əsasında araşdırmalar aparmaq mümkündür. Müəllif karaim dilində felin üç zaman formasının olduğunu göstərir: *keçmiş, indiki və gələcək*. Keçmiş zaman özü də iki hissədən ibarətdir: *qəti keçmiş zaman* və *həyata keçməmiş keçmiş zaman*. İndiki zamanın yalnız bir morfoloji göstəricisi *(-a//e//y)* olduğundan indiki zamanın bir formasına təsadüf olunur. Eyni sözləri gələcək zaman forması haqqında da söyləmək olar. Belə ki, karaim dilində gələcək zamanın da bir forması vardır¹.

V.İ.Rassadin tofalar dilində felin zamanlarını zaman kateqoriyası adı altında təqdim edir. O, zaman for-

¹ Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 281.

malarını sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayırır və felin zamanlarını 3 yerə bölür: *keçmiş zaman*, *indiki zaman* və *gələcək zaman*.

Müəllif keçmiş zamanı 3 – *qəti keçmiş zaman*, *perfektiv keçmiş zaman*, *subyektiv keçmiş zaman*, indiki zamanı 3 – *adi indiki zaman*, *konkret indiki zaman*, *davamlı indiki zaman*, gələcək zamanı isə 2 – *qəti gələcək zaman*, *ehtimal bildirən gələcək zaman* formalarına ayırır¹.

D.Q.Tumaşeva “Хэзерге татар әдәби теле морфологиясе” adlı əsərində felin zamanlarını sintetik analitik zamanlar deyə iki yerə ayırır: Sintetik zamana *xəzerge*, *kateqorik*, *nəticəle*, *kiləcəк I*, *kiləcəк II*; analitik zamana *təməmlənmaqan*, *küptən*, *ütkən*, *kabatlaulı ütkən*, *kiləcəк ütkən zaman* formalarını daxil edir².

D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində felin zamanlarını xəbər şəkli adı altında təqdim edir³.

Digər türk dillərində olduğu kimi, barabın tatarlarının dili də 10 qrammatik zaman formasından ibarət olan 3 məntiqi zaman kateqoriyasını özündə əks etdirir: *indiki zaman*, *keçmiş zaman* və *gələcək zaman*. Müəllif

¹Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 200-218.

²Тумашева Д.Г. Хэзерге татар әдәби теле морфологиясе. Казан, Казан Университеты нәшрияты. 1964, с. 125-146.

³Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 50-65.

indiki zamanın 4 formasını – *indiki I*, *indiki II*, *konkret indiki zaman*, *davamlı indiki zaman*; gələcək zamanın 3 formasını - *gələcək I* (indiki-gələcək zaman), *gələcək II* (ehtimal bildirən gələcək zaman), *gələcək III* (gözlənilən gələcək zaman); keçmiş zamanın 3 formasını – *qəti keçmiş*, *subyektiv keçmiş*, *perfektiv keçmiş zaman* formalarını göstərir.

1974-cü ildə nəşr olunmuş “Хэзирги қарақалпақ тили” adlı kitabda felin zaman kateqoriyası *ötken məxəl*, *xəzirqi məxəl*, *keler məxəl* olmaqla üç yerə ayrılmışdır. Keçmiş zamana (*ötken məxəl*) aşağıdakı formalar daxil edilir:

- 1) *anıқ өткен мәхәл* (-dı, di, -tı, -ti)
- 2) *нәтијјели өткен мәхәл* (-ğan, -qen, -қан, -ken)
- 3) *anıқ емес буринғи өткен мәхәл* (-ıp, -ip, -p)
- 4) *буринғи өткен мәхәл* (-ğan/ edi)
- 5) *јақын өткен мәхәл* (-ıp/edi)
- 6) *тәмәмләнбаған өткен мәхәл* (-a,-e,-y, tuğın/ edi)
- 7) *тәкірарланıйşı өткен мәхәл* (-ar/ edi)
- 8) *нијетли өткен мәхәл* (-jak/ edi)
- 9) *дајамли өткен мәхәл* (-bak, -mak, -pak/ edi)

İndiki zamanın 3 – *anıқ xəzirqi məxəl* (-ıp, -ip, -p, -a, -e, -y+atır, *jatır*, *jür*, *otur*, *tur*), *dağamlı xəzirqi məxəl* (-iñ, -iñ, -yñ, *maq*², *baq*², *paq*²), *xəzirqi-keler məxəl* (-a, -e, -y); *eləcə də*, gələcək zamanın 3 – *anıқ keler məxəl* (-a, -e, -y),

boljaýlı keler məxəl (-ar, -er, -r), niyyətli keler məxəl (-a, -e, -i+caq) formalarının olduğu göstərilir¹.

A.X.Nuriyeva tatar ədəbi dilində felin xəbər şəklinin 10 zaman formasının olduğunu göstərir:

1. *indiki zaman*(-a,-ə,-y),
2. *qəti gələcək zaman*(-açaq,-əçək),
3. *qeyri-müəyyən gələcək*(-ır, -er),
4. *qəti keçmiş zaman*(-dı,-de,-tı,-te),
5. *qeyri-müəyyən keçmiş zaman*(-qan, -kən),
6. *bitməmiş keçmiş zaman*(-a² ide),
7. *uzaqkeçmiş zaman*(-qan² ide),
8. *nəticəli uzaqkeçmiş zaman*(-qan² bulqan),
9. *çoxdəfəli uzaqkeçmiş zaman*(torqan ide,bulqan ide),
10. *gələcək-keçmiş zaman*(-açaq ide)².

Göründüyü kimi, müəllif bir sıra tədqiqatçılar kimi keçmiş zaman formasının sayını lazımsız dərəcədə artıraraq yeddiyə çatdırmışdır. Təbii ki, biz bu fikirlə razılaşa bilmir və yuxardakı bölgədə göstərilən sonuncu beş formanı keçmiş zaman forması deyil, mürəkkəb forma hesab edirik.

N.N.Canaşia türk dilində hər birinin iki akt forması olmaqla, xəbər şəklinin doqquz zaman formasından ibarət olduğunu yazır:

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1974, с.180-196.

² Нуриева А.Х. Система спряжения глагола по категории времени в татарском языке. АҚД. Казань, 1961, с. 6.

1. *indiki-müəyyən*;
2. *indiki-gələcək*;
3. *gələcək-qəti*;
4. *keçmiş-qəti*;
5. *nəqli keçmiş*;
6. *müəyyən imperfekt*;
7. *qeyri-müəyyən imperfekt*;
8. *gələcək-keçmiş*;
9. *uzaq keçmiş*¹.

Müəllif “idi”, “imiş” hissəciklərini də xəbər şəklinə daxil edir ki, bu fikirlə razılaşmaq bir qədər çətindir.

Türk dillərində felin zamanlarının alandırılmasında da rəngarənglik hökm sürür. Belə ki, ayrı-ayrı türk dillərində onlar müxtəlif terminlərlə təqdim olunur.

Keçmiş zaman. Türk dillərinin tədqiqatçıları ifadə etdiyi mənalara əsaslanaraq felin *-dı* şəkilçili keçmiş zaman formasına ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif adlar vermiş, onu müxtəlif terminlər altında öyrənmişlər. Belə ki, A.N.Kononov türk dilində, V.İ.Rassadin tofalar dilində, O.Allanazarov türkmən dilində, D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində, İ.X.Uruspiyev qaraçay-bal-kar dilində, K.M.Musayev karaim dilində F.Q.İsxakov tuva dilində, *-dı* şəkilçili keçmiş zamanı qəti keçmiş²

¹ Джанашиа Н.Н. Система времен и наклонения в турецком языке.// Вопросы тюркских языков. Баку, 1972, с. 75.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с.230; Рассадин В.И. Морфология

zaman adlandırırırlar. N.K.Dmitriyev qumuq dilində, B. Çarıyarov cənub-qərb qrupu türk dillərində bu zaman formasını *müəyyən keçmiş zaman*¹ termini ilə ifadə edirlər.

E.R.Tenişev maraqlı mövqeyə malikdir. Belə ki, o, *-dı* şəkilçili keçmiş zaman formasını sarı-uyğur dilində *keçmiş zaman I*², salar dilində isə gah *keçmiş zaman I*³, gah da *məlum keçmiş zaman*⁴ terminləri adı altında təqdim etmişdir.

L.A.Pokrovskaya qaqauz dilində *məlum keçmiş zaman*⁵, V.M.Nasilov qədim uyğur dilində *obyektiv keç-*

тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с.209; Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, «Ылым», 1975, с.51; Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Ч. II. Изд. Казан. Университета, 1968, с.60; Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с.365; Урусбиев И.Х. Категория времени глагола в современном карачаево-балкарском языке. // Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, с.43; Мусаев К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка. Москва, «Наука», 1977, с. 52.

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Строй тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с.306; Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, с.48.

² Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, 1976, с. 92.

³ Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. Москва, Наука, 1976, с.148.

⁴ Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, с. 33.

⁵ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 194.

*miş zaman*¹ terminləri adı altında *-dı* şəkilçili keçmiş zaman formasından bəhs etmişlər. S.V.Yastremski yakut dilində *-dı* şəkilçili keçmiş zamanı *bitmiş keçmiş zaman* adı vermişdir². N.P.Direnkova şor, E.İ.Korkina isə yakut dillərində bu zaman formasını *yaxın keçmiş zaman*³ adlandırırırlar.

Türk dilçiliyində “fiilin qarşıladığı oluş ve kılışın geçmişte kişinin görgüsü ve bilgisi altında olup bittiğini anlatan⁴ *-dı* şəkilçili keçmiş zaman forması bir qayda olaraq “*görülen geçmiş zaman*” adlandırılır.

Doğrudur, bəzi istisna halları da diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, bu zaman formasını T.Banguoğlu keçmiş zaman⁵, H.Dizdaroğlu isə *-dı*’lı keçmiş zaman⁶ adı ilə verir. Müasir Azərbaycan dilçiliyində isə *-dı* şəkilçili keçmiş zaman forması *şühudi keçmiş zaman* adı ilə təqdim olunur.

Oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmış *-mış* şəkilçili keçmiş zaman forması və digər türk dillərində

¹ Nasilov В.М. Древнеуйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1963, с. 71.

² Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. Москва, 1938, с. 190.

³ Н.П. Грамматика шорского языка. Москва, Изд. АН СССР, 1941, с.180; Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Наука», 1970, с.70.

⁴ Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, “Narodna prosveta”, 1967, s. 108.

⁵ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 458.

⁶ Dizdaroğlu H. Türkçede Fiiller. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, s. 10

(qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qruplarında) onun sinonimi sayılan, semantik cəhətdən yaxın funksiyaları yerinə yetirən *-qan* şəkilçili keçmiş zaman forması türkologiyada müxtəlif terminlərlə təqdim olunur.

A.N.Kononov türk dilində *-mış* şəkilçili keçmiş zaman formasını *subyektiv keçmiş, qeyri-məlum keçmiş zaman*¹ adlandırdığı halda, özbək dilində *-qan* şəkilçili keçmiş zaman formasını o, *perfektli keçmiş zaman*² adlandırır. Müəllif özbək dilində *subyektiv keçmiş zaman* adı altında isə *-ib* şəkilçili keçmiş zaman formasını təqdim edir.

1960-cı ildə Azərbaycan SSR EA-nın nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin qrammtikası” kitabında felin nəqli keçmiş zamanının iki forması göstərilir:

- 1) *Nəqli keçmiş zamanın I forması,*
- 2) *Nəqli keçmiş zamanın II forması.*

Nəqli keçmişin bu formaları ancaq morfoloji əlamətləri ilə bir-birindən fərqlənir³.

T.Əfəndiyeva namizədlik dissertasiyasında felin keçmiş zaman formalarını 2 sadə və mürəkkəb formalara ayırmışdır. Felin keçmiş zamanının sadə formalarına

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с. 231.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 216.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Morfologiya, Bakı, 1960, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, s.184.

şühudi və nəqli keçmiş, mürəkkəb formalarına *I bitməmiş keçmiş, II bitməmiş keçmiş, gələcəkli keçmiş, uzaq keçmiş, davamlı keçmiş, vacibli keçmiş, lazımlı keçmiş, arzulu keçmiş, şərtli keçmiş* formalarını aid etmişdir¹. O, 2005-ci ildə bu mövzuya yenidən müraciət etmiş və “Felin keçmiş zaman formaları” adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Əsərdə felin zamanlarının sayı olduğu kimi qalsa da, mürəkkəb formaların adlarında bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Mürəkkəb formalar uzaq keçmiş, qəti-gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, davamlı keçmiş, felin vacib şəklinin keçmiş zaman forması, lazım şəklinin keçmiş zaman forması, arzu şəklinin keçmiş zaman forması, şərt şəklinin keçmiş zaman forması adlandırılmışdır².

1980-cı ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyində felin keçmiş zaman formasının bölgüsü maraqlıdır. Burada felin keçmiş zaman forması sadə və mürəkkəb olmaqla iki hissəyə ayrılır. Keçmiş zamanın sadə formalarına şühudi və nəqli keçmiş, keçmiş zamanın mürəkkəb formalarına isə uzaq keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş, davamlı keçmiş formaları daxil edilir³.

¹ Гаджиева Т.А.(Эфендиева). Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке. АКД. М., 1958, с. 8-19.

² Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, 2005, s. 29-85.

³ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1980, s.322-336.

N.K.Dmitriyev qumuq dilində keçmiş zamanın bu formasını perfekt¹, D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində, V.İ.Rassadin tofalar dilində perfektli keçmiş², N.P. Dırenkova şor dilində *keçmiş zaman II*³ adı altında verir. V.A.Qordlevski türk dilində *-miş* şəkilçili formanı *subyektiv keçmiş zaman*⁴ adlandırır. E.R.Tenişev bu formanı sarı-uyğur dilində *keçmiş zaman II*⁵, salar dilində *nəticəli keçmiş*⁶, İ.X.Uruspiyev qaraqalpaq dilində, F.Q. İsxakov tuva dilində keçmiş zamanın bu formasını *qeyri-müəyyən*⁷, L.A.Pokrovskaya isə qaqauz dilində *qeyri-məlum keçmiş zaman*⁸ forması adlandırır.

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Строй тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с. 309.

²Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении.Москва, «Наука»,1978,с.210;Тумашева Д.Г.Язык сибирских татар. Ч.II. Изд. Казанского Университета, 1968, с.62.

³ Дыренкова Н.П.Грамматика шорского языка.Москва,Изд.АН СССР, 1941, с. 182.

⁴Гордлевский В.А.Грамматика турецкого языка.(морфология и синтаксис) Москва.1928, с. 104.

⁵Тенишев Э.Р.Строй сарыг-югурского языка.Москва,1976,«Наука», с.93.

⁶ Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, с. 34.

⁷Исхаков Ф.Г.,Пальмбах А.А.Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология.Москва,ИВЛ,1961,с.369;Урусбиев И.Х.Категория времени глагола в современном карачаево-балкарском языке.

//Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках.Баку,«Элм», 1968, с. 44.

⁸ Покровская Л.А.Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 196.

Göründüyü kimi, türk dillərində bu zaman forması müxtəlif adlarla təqim olunur. Bunlardan *qeyri-müəyyən keçmiş* və *perfektli keçmiş* daha çox üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dilçiliyində keçmişdə icra olunmuş işin indiki zamanda, yaxud söz söylənən vaxtda nəticəsini bildirən bu forma *nəqli keçmiş zaman* adlandırılır.

Türkiyə dilçiləri də *-miş* şəkilçisi ilə formalaşan keçmiş zaman formasına müxtəlif münasibətlər bildirmiş və bu formanı müxtəlif terminlərlə adlandırmışlar. M.Ergin yazır:“...geçmişde yapılmış olan ve yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için öğrenilen geçmiş zaman ekine baş vururuz”¹. Daha sonra müəllif bu zaman formasının “nakli mazi” adlandırılmasına münasibət bildirərək yazır:“Eskiden biri bu zaman için kullanılan “nakli mazi” tabiri yetersizdir. Çorabım kaçmış. A:kar yağmış gibi misallerde başkasından nakıl yoktur, sonradan farkına varış, idrak ediş, sonradan görüş, öğreniş vardır.”².

H.Dizdaroğlu bunu *miş’li geçmiş zaman* adlandırır və “eyləmin geçmişte yapıldığını, fakat bu bildirişte bir kesinlik olmadığını”³ qeyd edir. T.Banguoğlu yazır: “Dolayılı geçmişin bildirme kipi kişinin başkasından

¹ Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, “Narodna prosveta”, 1967, s. 284.

² Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, “Narodna prosveta”, 1967, s. 284.

³Dizdaroğlu H. Türkçede Fiiller.Ankara,Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, s.11

duyduğu, sonradan gördüğü, veya farkında olmadan işlədiyi bir kalışın ifadəsinə yarar¹.

Türk dilçisi Zeynep Korkmaz isə “Gramer Terimleri Sözlüğü” əsərində bu zaman formasını “duyulan keçmiş zaman” adı altında təqdim edərək yazır: “Fiilin qarşıladığı oluş ve kılışı, kişinin başkasından duyduğunu, sonradan gördüğünü veya farkında olmadan işlediğini anlatan, içinde şekil ve zaman kavramı taşıyan zaman duyulan geçmiş zamandır”².

Nurettin Koçun tədqiqatlarında və bəzi internet materiallarında *-miş* şəkilçili keçmiş zaman *belirsiz keçmiş zaman* adlandırılır³.

Türk dillərində *-ib* şəkilçili keçmiş zamanın mövqeyi olduqca maraqlıdır. İlk növbədə qeyd edək ki, bu şəkilçi ilə formalaşan zaman forması müasir Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, altay, noqay, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, özbək, sarı-uyğur, xakas, tuva dillərində işlənir.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq müasir Azərbaycan dilində *-ib* şəkilçisi xüsusi bir zaman formasını deyil, *-miş* şəkilçisinin sinonimi kimi nəqli keçmiş zaman formasını yaradır. *-ib* şəkilçisinin müşahidə olun-

¹ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 460.

² Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 75

³ Halid Said'e göre Osmanlı, Özbek, Kazak lehçelerinde şekil/zaman...

www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/toker

duğu digər türk dillərində *-ib* forması ifadə etdiyi zamanın yeganə müstəqil göstəricisi kimi çıxış edir.

-ib şəkilçili keçmiş zaman forması müxtəlif türk dillərində müxtəlif terminlərlə təqdim olunur. Belə ki, bu zaman formasını B.O.Oruzbayeva qırğız dilində, A. N.Kononov özbək dilində, E.N.Nacip uyğur dilində *subyektiv keçmiş zaman*¹, A.A.Koklyanova özbək dilində *-ibdi/-ipti forması*², E.R.Tenişev sarı-uyğur dilində *keçmiş zaman III*³, F.Q.İsxakov tuva dilində *-p-tır şəkilçili nəqli keçmiş zaman*⁴, O.Allanazarov türkmən dilində *uzaq keçmiş(-ıpdı) və subyektiv keçmiş zaman(-ıpdır)*⁵ terminləri ilə verirlər. K.Ubaydullayev qaraqalpaq dilində bu zaman formasını *uzaq keçmiş zaman forması* adlandırdığı hissəyə daxil edir və onu *subyektiv uzaq keçmiş zaman* adlandırır⁶. “Müasir qazax dili” qrammatika-

¹ Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Фрунзе, Изд. АН Киргизской ССР, 1955, 61 с ; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1960, с.220; Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1960, с. 96.

² Коклянова А.А. Категория времени в современном узбекском языке. Москва, Изд. АН СССР, 1963, с. 89.

³ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, 1976, «Наука», с. 94.

⁴ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 373.

⁵ Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, “Ылым”, 1975, с. 72, 112.

⁶ Убайдуллаев К. Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке. Изд. «Каракалпакстан», Нукус, 1978, с. 117.

sında isə *-p* şəkilçisi ilə formalaşan zaman forması uzaq keçmiş zaman adlandırılır¹. Barabın tatarlarının dilində *-ib* şəkilçili zaman forması subyektiv keçmiş zaman adlanır. Bu dildə subyektiv keçmiş zamanın inkar formasına rast gəlinmir².

T.Əfəndiyeva yazır: “Hər iki şəkilçi bir-birindən yalnız formal cəhətdən fərqlənərək keçmiş zaman kateqoriyasının eyni qrammatik mənasını daşıyan keçmiş zaman formasını yaradır. Bunları ayırmaq üçün sadəcə iki terminin işlənməsi kifayətdir: *-miş* şəkilçili olması üçün perfekt I, *-ib* şəkilçisi ilə əmələ gələn üçün perfekt II”³.

B.O.Oruzbayeva “Qırğız dilində keçmiş zaman formaları” adlı monoqrafiyasında felin keçmiş zamanının aşağıdakı formalarını göstərir:

- a) *qəti keçmiş zaman*
- b) *qeyri-müəyyən keçmiş zaman*
- c) *subyektiv keçmiş zaman*
- d) *davamlı keçmiş zaman*
- e) *davamlı uzaq keçmiş zaman*.⁴

¹ Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-ата, Изд. АН Казахской ССР, 1962, с. 342.

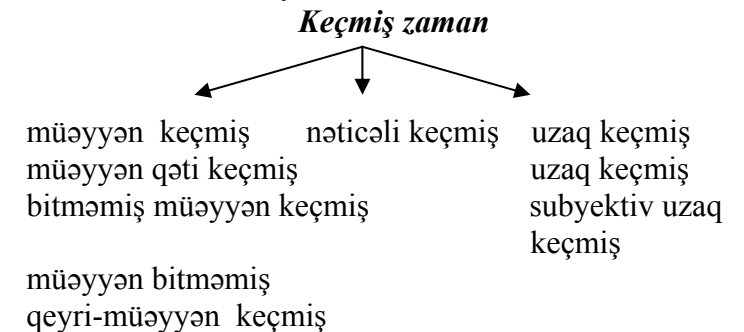
² Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 60.

³ Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, “Nurlan”, 2005, s. 35.

⁴ Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Фрунзе, Изд. АН. Киргизской ССР, 1955, с. 7-54.

O.Allanazarov 1953-cü ildə “Müasir türkmən ədəbi dilində keçmiş zaman” adlı dissertasiyasını yazmış və 1975-ci ildə müəllifin eyniadlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. O.Allanazarov türkmən dilində keçmiş zamanın on iki formasını göstərmişdir: *qəti keçmiş zaman, müəyyən imperfekt, qeyri-müəyyən imperfekt, məqsədli keçmiş I, məqsədli keçmiş II, qeyri-müəyyən nəqli keçmiş zaman, uzaq keçmiş, şərt şəklinin keçmiş zamanı, arzu şəklinin keçmiş zamanı, vacib şəklinin keçmiş zamanı, keçmiş zamanın modal formaları, subyektiv keçmiş zaman*¹.

K.Ubaydullayev qaraqalpaq dilinin materialları əsasında felin keçmiş zamanını 3 hissəyə - müəyyən keçmiş, nəticəli keçmiş və uzaq keçmiş zaman formalarına ayırır və hər bir hissənin də müxtəlif zaman formalarını göstərir. Onun keçmiş zamanla bağlı bölgüsünü aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirmək olar:

¹ Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, “Ылым”, 1975, с. 51-118.

gələcəkli keçmiş

adi keçmiş

E.Qacarova XVIII-XIX əsr türkmən dilinin yazılı abidələrində xəbər şəklinin dörd keçmiş zaman formasının olduğunu yazır: *qəti keçmiş(-dı/-di)*, *perfekt(-mış/-miş, -ıb/ib, -an/-en<-qan/-qen)*, *imperfekt(-ur/-ür, -ır/-ir, -ar/-er +əpəu)*, *plyuskvamperfekt(-mış/-miş+erdi, -ıb/-ib+erdi, -an/-en<-qan/-qen+erdi)*¹.

İndiki zaman. Məlum olduğu üzrə, türk dillərində felin digər zamanlarından fərqli olaraq indiki zaman formasının morfoloji əlamətləri öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində indiki zamanın ifadəsi üçün yalnız bir morfoloji göstəricidən istifadə olunduğundan indiki zamanın formaları keçmiş zaman formaları qədər çox deyil. Bu həm də keçmiş zamanın indiki zamana nisbətən daha geniş zaman kəsiyini əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Lakin buna baxmayaraq keçmiş zamanın əsas morfoloji göstəriciləri əksər türk dillərində sabit olduğu halda, indiki zamanın göstəriciləri haqqında bunu söyləmək çətindir.

Bildiyimiz kimi, oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan dillərin hər birində indiki zaman özünəməxsus şəkilçilər qəbul etməklə – Azərbaycan dilində *-ır, -ir, -ur, -ür*, türk dilində *-(i⁴)yor*, türkmən dilində *-yar, -yər*,

¹Каджарова Э.Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв. АҚД, Ашхабад, 1964, с.3.

qaqauz dilində *-er, -ər* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlik. Qıpçaq və bulqar qrupu türk dillərində, yakut, çuvaş dillərində isə əsasən, *-a, -e, -y* şəkilçiləri ilə formalaşır.

Karluq qrupu türk dillərində də vəziyyət bir qədər fərqlidir. İndiki zaman formasını əmələ gətirmək üçün özbək dilində *-a, -y*, salar dilində *-por*, sarı-uyğur və yeni uyğur dillərində *-ppar* şəkilçilərindən istifadə olunur. Bir cəhəti də qeyd edək ki, oğuz qrupu türk dillərindən başqa (türkmən dili istisna olmaqla) digər türk dilləri indiki zaman formalarının sayının daha çox olması ilə diqqəti cəlb edir. Türk dillərində indiki zamanın da müxtəlif terminlərlə ifadəsi mövcuddur. Belə ki, yalnız bir indiki zaman formasının işləndiyi türk dillərində bu zaman forması indiki zaman adı altında təqdim olunur. İki və daha artıq indiki zaman forması olan türk dillərində isə müxtəlif terminlərlə ifadə edilir.

A.N.Kononov türk dilində *-(i⁴)yor* şəkilçili zamanı *indiki zaman*¹, özbək dilində *-a, -y* şəkilçisi ilə formalaşan zamanı *indiki-gələcək zaman*² adlandırdığı halda, müəllif türk dilində *-ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er* şəkilçili zaman formasını *indiki-gələcək zaman* adlandırır.³

¹Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с. 223.

²Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1960, с. 209.

³Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956.

N.A.Baskakov noqay dilində, E.İ.Korkina yakut dilində *indiki-gələcək zaman*¹, K.M.Musayev karaim dilində *indiki zaman*², V.İ.Rassadin tofalar dilində *adi indiki zaman*³, D.Q.Tumaşeva barabin tatarlarının dilində, E.R.Tenişev sarı-uyğur dilində *indiki zaman I*⁴, E.R.Tenişev salar dilində gah *indiki zaman I*⁵, gah da danışığ anında *indiki zaman*⁶ terminləri ilə təqdim edirlər.

Müasir türk dillərində fərqli cəhətlərə malik zaman formalarından biri indiki-gələcək zaman formasıdır. Bu forma bəzi türk dillərində *-ar*, *-ər*, *-r* şəkilçisi, digər türk dillərində isə *-a*, *-ə(-e)*, *-y* şəkilçisi vasitəsilə formalaşır.

Mübahisə doğuran məsələlərdən biri də bu zaman formasının indiki yaxud gələcək zamana aid olmasıdır. Bu baxımdan dilçiləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. İndiki-gələcək zamanı indiki zaman daxilində təqdim edənlər (N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, A.N. Kononov, N.E.Насіахмедов, E.İ.Korkina)

¹Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология. Часть I. Черкесск. Карачаево-черкесское отделение ставропольского книжного издательства. 1973, с.222; Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Наука», 1970, с. 33.

²Мусаев К.М. Грамматика караймского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 278.

³Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 201.

⁴Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Ч. II. Изд. Казанского Университета, 1968, с.50; Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, 1976, «Наука», с. 83.

⁵Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. Москва, Наука, 1976, с. 138.

⁶Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, с. 29.

2. İndiki-gələcək zamanı gələcək zaman daxilində təqdim edənlər (C.Curayeva, D.Q.Tumaşeva)

Müasir türk ədəbi dilində keçmiş, indiki və gələcək zamanlardan başqa, dördüncü qrammatik zaman anlayışı vardır və bu türk dilçiliyində birmənalı qəbul olunur. Haqqında danışdığımız zaman “geniş zaman” anlayışıdır.

Geniş zaman forması haqqında M.Ergin yazır: “Geçmiş zamanda başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimilik vasfını kazanmış olan hareketler için bu fiil zamanı kullanıldığı gibi, gelecek zamanda olacak ve ya yapılacak hareketler için de bu çekime başvurulabilir. Geniş zaman ekleri üç çeşit zaman ifade ederler: 1.her zaman, 2.geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan bir zaman, 3. gelecek zaman”¹.

A.Axundovun da bununla bağlı fikri maraqlıdır. O yazır: “-ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür, -r formasına malik olan gələcək zaman gələcək zaman bildirməklə bərabər müzare (aorist) məzmununu da daşıyır. Yəni, bir çox hallarda gələcək zamandan başqa keçmiş, indiki və gələcək zamanların hamısını əhatə edən geniş zaman mənasını ifadə edir”².

A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, V.A.Qordlevski, V.Q.Quzev, E.A.Qrunina, K.M.Lyubimov, N.N.Canaşia

¹ Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, “Narodna prosveta”, 1967, s. 275.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 86.

və başqa türkoloqlar türk dilində *-ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər, -r* şəkilçili həmin bu zaman formasını *indiki-gələcək zaman* adlandırırlar. Lakin bu zaman formasının hansı zaman daxilində verilməsi, təqdim olunması da dilçilər arasında həmişə fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Belə ki, dilçilərin bir qismi adlandırdıqları indiki-gələcək zaman formasını indiki, bir qismi isə gələcək zamana daxil edir.

E.A.Qrunina “Türk dillərində $-(^0)r$ şəkilçili indiki-gələcək zaman formasına dair” adlı məqaləsində bununla bağlı olaraq yazır: “Qədim türk yazılı abidələri indikativin elə vəziyyətini əks etdirir ki, burada indiki zamanın funksional-semantik zonası bir forma ilə $-(^0)r$ şəkilçili indiki-gələcək zamanla ifadə olunur. O, aktual indiki, ümumi indiki (eləcə də zamanda lokallaşmayan hərəkət mənalı) və gələcək (potensial və niyyətli gələcək) mənalı ilə çıxış edir”¹. O bu bölgünü müasir türk dillərinə də şamil edir².

Ə.Dəmirçizadə yazır: “XI əsrin məşhur dilçisi M. Kaşğari də ümumən türk dillərində, o cümlədən oğuz, qıpçaq dillərində də “-r” ʁ hərfinin həm indiki zaman, həm də gələcək zaman üçün işləndiyini “Kitabi-divanilugət ət-türk” əsərində ətraflı surətdə izah etmişdir”³.

¹ Грунина Э.А. Индикатив в турецком языке. АДД. Москва, 1975, с. 94.

² Грунина Э.А. О форме настоящего-будущего на $-(^0)r$ в тюркских языках. Тюркологические исследования. М., «Наука», 1976, с. 94-112.

³ Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, s. 79.

Burada A.N.Kononovun maraqlı mövqeyi diqqəti cəlb edir. Türk və özbək dillərini tədqiq edən rus türkoloqu özbək dilində *-a, -y* şəkilçisi ilə formalaşan indiki-gələcək zaman formasını *indiki zaman*, türk dilində *-r, -ır⁴, -ar²* şəkilçiləri ilə əmələ gələn formanı *indiki-gələcək zaman* adlandırır və onu indiki zaman daxilində təqdim edir.

N.K.Dmitriyev isə bu formanı *indiki-gələcək zaman* adlandırsa da, A.N.Kononovdan fərqli olaraq onu indiki zamana deyil, gələcək zamana aid edir.

-Ir şəkilçili zaman formasına fərqli münasibətlərdən biri N.P.Direnkovaya məxsusdur. Belə ki, müəllif *-ır* şəkilçisini gələcək zamanın formal əlaməti kimi göstərsə də, onun “eyni zamanda indiki zaman mənasını”¹ bildirdiyini yazır.

Bu o deməkdir ki, *-ır* şəkilçisi tofalar dilində həm indiki, həm də gələcək zamanı ifadə edir. Məsələn, *men qılırmen, sen qılırsen, ol qılır* və s. dedikdə həm indiki, həm də gələcək zaman nəzərdə tutulur.

C.Curayeva da özbək dilində *-a, -y* şəkilçisi ilə düzələn bu zaman formasını *indiki-gələcək zaman* adlandırır və onu gələcək zamana daxil edir.²

¹ Дыренкова Н.П. Топаларский язык. // Тюркологические исследования. Москва-Ленинград, 1963, с. 18.

² Джураева Дж. (Мухиддинова) Категория будущего времени глагола в современном узбекском языке. АҚД. Ташкент, 1961.

Sibir tatarlarının dilini tədqiq etmiş D.Q.Tumaşeva barabın tatarlarının dilində, tom dialektində *-r* ünsürü ilə əmələ gələn indiki-gələcək zaman formasını gələcək zaman daxilində verir.¹

A.Xaciyev də digər əksər müəlliflər kimi əvvəllər indiki-gələcək zaman formasını indiki zamanın fel forması olaraq nəzərdən keçirmiş, lakin sonralar onu xüsusi növ kimi ayırmağa başlamış və qeyd etmişdir ki, ona yalnız indiki yaxud yalnız gələcək zaman forması qismində baxmaq olmaz.*

A.N.Kononov türk dilində indiki zamanı 3 zaman formasından ibarət olduğunu göstərir: *-yor şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman I, -r, -ır, -ar şəkilçisi ilə formalaşan indiki-gələcək zaman, -makta, -mekte şəkilçisi ilə düzələn davamlı indiki zaman*.² O, özbək dilində də indiki zamanın 3 formasını *indiki-gələcək zaman(-a,-y), konkret indiki zaman(yap), davamlı indiki zaman(-mok-da)* formalarının olduğunu qeyd edir.³

E.R.Tenişev sarı-uyğur dilində 3 indiki zaman formasının olduğunu bildirir. Müəllif *-p+par*(II və III şəxs-

¹Тумашева Д.Г.Язык сибирских татар.Ч.П.Изд.Казан.Ун.-та, 1968, 184с.

* Вах: К.Усманов. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка. АҚД. Ташкент, 1969, 22 с.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956,

³ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960,

lər üçün həmçinin *-dro*) ilə düzələn formanı *indiki zaman I, -yaq,-qaq,-gek, -kek* ilə əmələ gələn formanı *indiki zaman II, -ōyan, -ūyan* şəkilçisi ilə düzələn formanı *indiki zaman III* adlandırır¹.

V.İ.Rassadin indiki zamanın 3 formasını göstərir: *adi indiki zaman(-dır(i), -dir(i), -dur(u), -dür(ü)), konkret indiki zaman (-u,-ı), davamlı indiki zaman(-bı-şaaııqı)*.² Yakut dilində indiki zamanın yalnız bir formasının – *indiki-gələcək* zamanın olduğunu bildirilir.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində də indiki zamanın sayının artırılması halları olmuşdur. *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman formasından başqa bəzən *-maqda, -məkdə* şəkilçisini də indiki zaman şəkilçisi kimi təqdim etmişlər.

1971-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında indiki zamanın iki forması göstərilir: 1) *-ır⁴ şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman*, 2) *-maqda, -məkdə ilə düzələn indiki zaman*³.

Birinci növ bizə məlum olan indiki zamandır. Göstərilən ikinci indiki zaman isə *-maq, -mək* məsdər forması ilə *-da, -də* hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ

¹ Тенишев Э.Р.Строй сарыг-югурского языка.Москва, 1976, «Наука», с.83-86.

² Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 201-208.

³ Грамматика азербайджанского языка. Баку, «Елм», 1971, с. 136.

gələn indiki zamandır. Məs.: *yazmaqdayam, yazmaqda-san, yazmaqdadır, yazmaqdayıq, yazmaqdasınız, yazmaqdadırlar* və s.

Bəzi dilçilərimiz isə *-maqda, -məkdə* şəkilçisini indiki zamanın 2-ci bir forması kimi deyil, felin xüsusi forması şəklində təqdim etmişlər. Z.Tağızadə *-maqda*² şəkilçisinin felin davamlı şəklinin morfoloji göstəricisi olduğunu qeyd edir¹.

Prof.T.Ə.Əfəndiyeva *-maqda, -məkdə* şəkilçisi ilə bağlı yazır: “Bu şəkilçi ilə əmələ gələn zaman formalarını (danışanın nöqteyi-nəzərindən) maksimal şəkildə obyektiv olan xəbər şəklinin zaman formaları qrupuna aid etmək lazımdır”².

Azərbaycan dilindən başqa türk, qaqauz, qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, özbək, qaraçay-balkar, uyğur, qumuq dillərində də *-maqda, -məkdə* və eyni mənanı bildirən bu və ya digər formalardan istifadə olunur. Bu dillərdən türk dilində *-makta, -mekte, -mada, -mede*, qaqauz dilində *-makta, -mekte*, qumuq dilində *-maqda, -mekde*, özbək dilində *-maqda*, uyğur dilində *-maqta, -məktə*, krım tatarlarının dilində *-maqta, -mekte* şəkilçi variantları, qazax dilində *-(u)uda, -(ü)üde*, qırğız dilində *-(u)uda, -(ü)üdü*, qaraçay-balkar dilində *-ıuçu, -ıuçan*, noqay dilində isə *-(u)uda, -(ü)üde* şəkilçiləri işlənir.

¹ Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, API-nin nəşri, 1961, s. 145.

² Əfəndiyeva T.Ə. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, “Nurlan”, 2005, s. 24.

Bu forma qaraçay-balkar dilində bir qədər fərqli mövqeyə malikdir. Belə ki, sadaladığımız türk dillərində bu şəkilçilərdən yalnız biri müşahidə olunduğu halda, qaraçay-balkar dilində hər iki şəkilçi variantından istifadə olunur. “*-makta* formasına hərdən türkməncədə də, əsas etibarilə də mətbuatda rast gəlinir”¹.

Azərbaycan dilində bu “zaman forması”na münasibətlə bağlı fikir ayrılığı mövcuddur. Bu, digər türk dillərində də özünü göstərir. Belə ki, haqqında danışdığımız forma yuxarıda sadaladığımız türk dillərində müşahidə olunsada, əgər dilçilərin birinci qismi (məsələn, A.N. Kononov) *-maqda, -məkdə* formasını felin indiki zaman forması kimi qəbul edib xüsusi terminlərlə verirsə, ikinci qisim dilçilər (N.N. Canaşıa, A. Qulamov) onu zaman forması hesab etmir və ad forması adlandırırlar. Üçüncü qrup dilçilər (A. Xaciyev) isə birinci qrup dilçilər kimi *-maqda, -məkdə* formasını indiki zaman forması olaraq qəbul edir, lakin onu xüsusi terminlərlə deyil, sadəcə indiki zamanın daxilində göstərirlər.

A.N. Kononov türk və özbək dillərində *-makta, -mekte* şəkilçili xüsusi zaman formasının olduğunu qeyd edərək onu davamlı indiki zaman adlandırır².

¹ Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2002, s. 219.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с.229; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 214.

Fikrimizcə, məsdər+yerlik hal şəkilçisini, başqa sözlə desək, *-maqda*, *-məkdə* formasını müstəqil zaman forması kimi təqdim etmək düzgün deyildir.

Əvvəlcə qeyd edək ki, bütün zaman formaları müstəqil təsriflənmə xüsusiyyətinə malikdir. Həmin zaman formalarını əmələ gətirən morfoloji göstəricilərdən fərqli olaraq *-maqda*, *-məkdə* forması “məsdərin isim kimi hallanması olub, öz-özlüyündə qeyri-predikativ formadır”¹. Ona görə də onu nəinki müstəqil, yaxud yarım-müstəqil zaman forması kimi, ümumiyyətlə felin zamanları daxilində vermək düzgün deyildir. Doğrudur, biz *-maqda*, *-məkdə* formasının hərəkət və zaman anlayışına malik olmasını inkar etmirik. Amma yalnız bu xüsusiyyətinə görə onu müstəqil zaman forması kimi vermək olmaz. Çünki felin digər şəkillərində də zaman anlayışı vardır və yalnız zaman anlayışının olması hələ onun felin müstəqil zaman forması olmasına dəlalət etmir. Digər tərəfdən də dilimizdəki bütün zaman formaları inkar şəkilçisi qəbul etdiyi halda, *-maqda*, *-məkdə* formasının *-ma*, *-mə* inkarlıq şəkilçisi qəbul etməsi mümkünsüzdür.

Maraqlıdır ki, *-maqda*, *-məkdə* forması xəbərlik şəkilçisi qəbul etmiş ismin zamanlar üzrə dəyişmə forması ilə üst-üstə düşür:

¹Məmmədova N. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin semantikasi. Nam. Dis. Bakı, 2000, s. 12.

<i>oxumaqda idim</i>	<i>müəllim idim</i>
<i>oxumaqdayam</i>	<i>müəlliməm</i>
<i>oxumaqda olacağam</i>	<i>müəllim olacağam</i>

Yeri gəlmişkən, diqqəti bir məsələyə də yönəltmək istərdik.

Dilçilikdə “şəxs kateqoriyası” və “xəbərlik kateqoriyası” adlandırılan, əslində, isə eyni şəkilçilərlə formalaşan, mahiyyətcə eyni vəzifəni yerinə yetirməyə xidmət edən bu kateqoriyanı xüsusi terminlərlə təqdim etmək və onları bir-birindən fərqləndirmək düzgün deyildir.

<i>getmişəm</i>	<i>gedirəm</i>	<i>gedəcəyəm</i>	<i>mühəndisəm</i>
<i>getmişən</i>	<i>gedirsən</i>	<i>gedəcəksən</i>	<i>mühəndissən</i>
<i>getmişdir</i>	<i>gedir</i>	<i>gedəcəkdir</i>	<i>mühəndisdir</i>
<i>getmişik</i>	<i>gedirik</i>	<i>gedəcəyik</i>	<i>mühəndisik</i>
<i>getmişiniz</i>	<i>gedirsiniz</i>	<i>gedəcəksiniz</i>	<i>mühəndissiniz</i>
<i>getmişlər</i>	<i>gedirlər</i>	<i>gedəcəklər</i>	<i>mühədis(dir)lər</i>

Göründüyü kimi, mahiyyət etibarilə fərqli müşahidə olunmur. Yəni fərqi ondan ibarətdir ki, əgər şəkilçi birində fellərə artırılırsa, digərində adlara (burada ismə) əlavə olunur. Bunları birləşdirən digər xüsusiyyət həmçinin, onların sıra kateqoriyasına görə də eyniliyidir. Bu kateqoriya felin zamanlarında hər üç zaman üzrə özünü göstərir.

Y. Seyidova görə, “Xəbərlik sintaktik termin olduğuna görə burada termin kimi, “şəxs” sözünə üstünlük verilə bilər və tərəddüd etmədən həmin kateqoriyanı “şəxs kateqoriyası” adlandırmaq olar.

Əslində, bu ad həmin kateqoriyanın təbiətinə tamamilə uyğundur. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində “şəxs kateqoriyası” istilahi bizim nəzərdə tutduğumuz kateqoriyanın bir hissəsinin adı kimi işlədilib və bu, ənənəyə çevrilibdir. Ona görə də onu “şəxs-xəbərlilik kateqoriyası” adlandırmaq daha anlaşıqlı olar”¹

Gələcək zaman. Gələcək zamanla da bağlı türkologiyada fikir müxtəlifliyi hökm sürür. -*acaq*, -*əcək* şəkilçili zaman formasının türk, və özbək dillərində *qəti gələcək zamanı* bildirdiyini göstərən A.N.Kononov yazır: “Bu zaman forması gələcəkdə həyata keçirilməsi şübhə doğurmayan hərəkəti ifadə edir”².

“Türkmən dilinin qrammatikası” adlı kitabda da “danışanın fikrincə, gələcəkdə hökmən, heç bir şübhə olmadan baş verən hərəkəti”³ ifadə edən bu forma *qəti gələcək zaman* adı ilə verilir.

L.A.Pokrovskaya “gələcəkdə real və mütləq baş verəcək hərəkəti bildiren”⁴ bu formanı *müəyyən gələcək zaman* adı altında təqdim edir.

Başqırd dilində “hərəkətin başa çatmasına danışanın tam əminliyini bildiren”¹ bu forma *müəyyən gələcək*

¹ Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı, 2000, s. 157.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, с. 231.

³ Грамматика туркменского языка. Ашхабад, “Ылым”, 1970, с. 286.

⁴ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 193.

zaman adı ilə ifadə olunur. N.K.Dmitriyev -*acaq*, -*əcək* şəkilçili gələcək zaman formasının adlandırılması məsələsinə bir qədər fərqli mövqedən yanaşaraq bu formanı *gələcək zaman II* adlandırır.

Başqırd dilində müəyyən(qəti) gələcək zamanın işlənmə sahəsi yalnız yazılı dillə məhdudlaşır. Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, ümumiyyətlə şifahi nitqdə gələcək zamanın bu formasına, demək olar ki, rast gəlinmir².

A.A.Koklyanova da, C.Curayeva da özbək dilində -*acaq*, -*əcək* şəkilçili gələcək zaman formasının yalnız ədəbi dildə, həm də nadir hallarda işləndiyini yazırlar.

-*ar*, -*ər* şəkilçili gələcək zaman forması türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif terminlərlə adlandırılır: *qeyri-qəti gələcək zaman*³, *indiki-gələcək zaman*⁴, *geniş zaman*⁵, *qeyri-müəyyən gələcək zaman (bilgesez kiləcəк zaman)*⁶, *ehtimal bildirən gələcək zaman*⁷, *gələcək zaman I*¹, *gələcək zaman*

¹ Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981, с. 283.

² Yənə orada

³ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 99.

⁴ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 386.

⁵ Banguoğlu T. Türkcenin Grameri. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 462; Rəsulov Ə., Rüstəmov R. Türk dili. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 182.

⁶ Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология). Москва, «Наука», 1982, с. 281; Татарско-русский словарь. М., Советская энциклопедия, 1966, с. 844.

⁷ Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва, 1970, с. 229.

II^2 , *qəti gələcək zaman*³, *-ar şəkilçili gələcək zaman forması*⁴, *gələcək zaman*⁵.

E.R.Tenişev *-ar*, *-ər* şəkilçili gələcək zaman formasını salar dilində *qeyri-müəyyən gələcək zaman*, sarıuyğur dilində isə *gələcək zaman II* adı altında verir.

Bu barədə K.M.Lyubimovun fikri də xüsusi maraq doğurur. O yazır: “İndiki gələcək zaman türk dilində faktik hərəkəti müəyyən etməyə xidmət etmir, ona görə də indiki gələcək zaman xəbər formasının zamanları sisteminə daxil edilə bilməz. O, xəbər formasının formaları tərkibindən ayrılmalı və öz tayı ilə qeyri-müəyyən imperfekt ilə bir yerdə xüsusi bir forma kimi verilməlidir”⁶.

Bu fikrə haqq qazandıran A.Axundov hələ 1961-ci ildə yazırdı: “Burada, şübhəsiz, müəyyən dərəcədə həqiqət vardır. Lakin *-ar/-ər* şəkilçilərinin əmələ gətirdiyi formanın məzmunundakı gələcək zaman anlayışını in-

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Строй тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с. 299; Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 56.

² Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. Москва, Наука, 1976, с. 147.

³ Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 216.

⁴ Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Москва, 1941, с. 227.

⁵ Грамматика хакасского языка. М., 1975, с. 281; Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология). М., 1982, с. 305.

⁶ Любимов К.М. О настоящем-будущем времени в турецком языке. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию. Сборник статей. Изд. АН СССР, Москва, 1953, с. 167.

kar etmək olmaz. Buna görə də, türkologiyada bu formanın gələcək zaman forması kimi çoxdan bəri qeyd edilməsi, bizcə, elmi cəhətdən doğrudur və həqiqətə uyğundur”¹.

Akademik A.A.Axundov bu cür fikir ayrılıqlarının olmasını *-ar//ər* şəkilçili zaman formasının semantik cəhətdən zənginliyi ilə əlaqələndirir².

A.A.Koklyanova yazır: “*(a)r* şəkilçili forma özündə güman mənasını inkişaf etdirərək, işlənmə tezliyinə görə, xəbər şəklinin gələcək zaman formasından xeyli geri qalan xüsusi güman şəklinin forması kimi nəzərdən keçirilə bilər”³.

§4. Abidələrin dilində zaman formaları

Von Gabainin “Eski Türkçenin Grammeri” əsərində felin zamanlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. geniş zaman (*-ur*, *-ür mən*)
2. görülen geçmiş zaman I (*-t+ım*)
3. görülen geçmiş zaman II (*-yuk mən*)
4. belirsiz zaman (anlatılan geçmiş zaman) (*-mış -mən*)
5. gelecek zaman I (*-ğay mən*)
6. gelecek zaman II (*-taçı mən*, *-çı*, *-çi*, *-ça*, *-çä*)⁴.

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 101.

² Yənə orada. s. 101.

³ Коклянова А.А. Категория времени в современном узбекском языке. Москва, Изд. АН СССР, 1963, с. 63.

⁴ Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, 2007, s. 80-82.

Son dövrdə yazılan sanballı əsərlərdən biri tanınmış Azərbaycan kaşğarşünası filologiya elmləri doktoru Ramiz Əskərin “Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri” adlı tədqiqat işidir. Müəllif “Divan”ın dilində *şühudi keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, indiki zaman, qəti gələcək zaman, yaxın gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman* formalarının olduğunu göstərir¹.

R.Eyvazovanın 2005-ci ildə nəşr etdirdiyi “Kişvəri “Divanı”nın dili” əsərində də felin zamanları bəhsinə toxunulmuşdur. Burada üç qrammatik zamanda özünü göstərən beş zaman – *şühudi keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, indiki zaman, qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman* formalarının olduğu göstərilir².

Kişvəri “Divan”ı ilə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin felin zamanlar sistemi baxımından müqayisəsində müşahidə olunan əsas fərqlər “Divan”dakı morfoloji göstərici variantlarının daha çox olması ilə şərtlənir. Burada indiki zaman forması morfoloji əlamətlərinin çoxluğu ilə seçilir. Bu şəkilçilərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, eləcə də digər türk dillərində işlənməkdədir.

¹ Əskər Ramiz. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri. Bakı, “MBM”, 2008, s. 262-270.

² Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili (morfoloji xüsusiyyətlər). B., “Elm”, 2005, s. 124-139

İ. Vəliyev felin zamanlarına diaxron aspektdən yanaşmış, “XIV-XIX əsrlərdə Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində keçmiş zaman formaları” adlı namizədlik dissertasiyasını yazmışdır¹.

A.N. Kononov VII-IX əsr türk run abidələrinin dilində zamanlar sistemini felin xəbər şəkli daxilində təqdim etmiş və xəbər şəklini iki hissəyə - sadə və mürəkkəb xəbər şəkillərinə ayırır. Sadə xəbər şəklində *indiki-gələcək I, indiki-gələcək II, qəti keçmiş, qeyri-məlum keçmiş, qəti gələcək I, qəti gələcək II, mümkün gələcək zaman* formalarını, mürəkkəb formalara isə *qeyri-müəyyən imperfekt, uzaq keçmiş, gələcək-keçmiş* formalarını aid etmişdir².

X.Q. Niqmatov yazır: “Xəbər şəkli zaman formalarının inkişaf etmiş sisteminə malikdir. Mahmud Kaşğari “Divan”ının dilində xəbər şəkli *qəti keçmiş, -mış şəkilçili keçmiş, qeyri-müəyyən imperfekt, qəti gələcək, yaxın gələcək* və *aorist zaman* formaları ilə ifadə olunmuşdur”³.

¹ Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АҚД. Баку, 1969, 22 с.

² Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, с. 186-192.

³ Нигматов Х.Г. Соотношении категорий времени и наклонения в тюркском глаголе (по материалам словаря Махмуда Кашгарского). // Советская тюркология. Баку-1970, №5 с. 52

II FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEL ZAMANLARININ MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ

Felin zamanları dildə şəkilçilərlə ifadə olunur. Bu şəkilçilər kəmiyyət müxtəlifliyinə, fonetik variantlılığına görə türk dillərində xeyli fərqlənir. Bir sıra dünya dillərində olduğu kimi, müasir türk dillərinin də qrammatik zamanını göstərən morfoloji əlamətlər vardır. Zamanlar həmin morfoloji əlamətlər vasitəsilə dəqiqləşdirilir, yəni keçmiş, indiki və gələcək zaman formalarında ifadə edilir.

Türk dillərində zaman formalarını ifadə edən şəkilçilər müxtəlif işlənmə tezliyinə malikdir. Oğuz qrupu türk dillərində aktiv şəkildə özünü göstərən və daha çox işlənən zaman şəkilçiləri digər qrup türk dillərində bir o qədər də çox işlənmir.

Oğuz qrupu türk dillərində keçmiş zaman *-mış* şəkilçisinə digər türk dillərində (salar dili istisna olunmaqla) zaman şəkilçisi kimi təsadüf olunmur, salar dilində isə tamam başqa funksiyada çıxış edir. Yaxud *-çaŋ*, *-çeŋ* şəkilçili və *-çik*, *-çik*; *-çuk*, *-çük* şəkilçili keçmiş zaman formaları yalnız uyğur-oğuz qrupu türk dillərində rastlanan formadır.

Eyni fikri digər qrup türk dilləri haqqında da söyləmək olar. Məsələn, qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində geniş şəkildə yayılmış *-qan*, *-kən* keçmiş zaman şəkilçisi, *-a*, *-e*, *-y* indiki zaman şəkilçisi oğuz qrupu türk dillərində, ümumiyyətlə, zaman formasını yaratmağa xidmət etmir.

Zaman formalarını ifadə edən elə morfoloji əlamətlər vardır ki, onlar yalnız həmin türk dilində özünü göstərir.

Oğuz qrupu türk dillərinin hər birində indiki zaman formasını əmələ gətirən morfoloji əlamətlər öz spesifikasiyi ilə seçilir. Belə ki, Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərində müşahidə olunan indiki zaman şəkilçiləri hər bir dilin özünə məxsusdur. Türk, türkmən, qaqauz dillərində indiki zamanın morfoloji göstəriciləri digər türk dillərində müşahidə olunmur. Azərbaycan dilində indiki zamanı əmələ gətirən şəkilçilər isə digər türk dillərində başqa mövqedə - gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənir. Karluq qrupu türk dillərində indiki zaman şəkilçiləri də yalnız həmin dillərdə müşahidə olunan zaman göstəriciləridir.

Gələcək zaman şəkilçilərinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bütün türk dillərində müşahidə etdiyimiz gələcək zaman şəkilçiləri ilə yanaşı, yalnız müəyyən bir türk dili üçün yaxud müəyyən qrup türk dilləri üçün xarakterik olan gələcək zaman şəkilçiləri də nəzərə çar-

pir. Məsələn, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r şəkilçili gələcək zaman forması bütün türk dilləri üçün xarakterik olduğu halda, -acaq, -əcək şəkilçili gələcək zaman forması bütün oğuz qrupu türk dillərində geniş istifadə tezliyinə malik olduğu halda, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində ümumiyyətlə, rast gəlinmir. Qıpçaq, bulqar, karluq qrupu türk dillərində isə pərakəndə şəkildə təsadüf olunur. Türk dillərində müşahidə olunan digər gələcək zamanın morfoloji göstəriciləri isə məhdud dairədə bir və ya bir neçə bu və ya digər türk dilində spesifik gələcək zaman formasının ifadəsinə xidmət edir.

Bütün bu söylədiklərimizi nəzərə alaraq türk dillərində müşahidə olunan bütün zaman şəkilçilərini işlənmə arealına görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. geniş arealda işlənən zaman şəkilçiləri;
2. məhdud(dar) arealda işlənən zaman şəkilçiləri.

Geniş arealda işlənən zaman şəkilçilərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. -dı, -di, -du, -düy; -mış, -miş, -muş, -müy; -qan, -kən; -ib, -ib, -ub, -üb keçmiş zaman şəkilçiləri;
2. -a, -e (-ə), -y indiki zaman şəkilçiləri;
3. -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -ər, -r; -acaq, -əcək gələcək zaman şəkilçiləri.

Məhdud (dar) arealda zaman şəkilçilərinə isə aşağıdakılar daxildir:

1. -an, -en; -çağ, -çey; -çu, -çü; -atın, -etin; -çık, -çik; -çuk, -çük keçmiş zaman şəkilçiləri;
2. -yor; -yar, -yər; -er, -yer; -yap; -ıucu, -ıçan; -por; -yaq, -qaq, -gak, -kek; -oyan, -uyan indiki zaman şəkilçiləri;
3. -arlık, -erlik; -ğyr, -qyr, -gyr, -kyr; -ğy, -qy, -yo, -go, -yu, -gu; -qadıq, -qedi; -qalak, -kalak, -qelek gələcək zaman şəkilçiləri.

Göründüyü kimi, türk dillərində məhdud (dar) arealda işlənən – yalnız bir türk dili yaxud bir neçə türk dilinə məxsus olan zaman şəkilçiləri daha çox indiki və gələcək zamanla bağlıdır. Bu da təbii ki, türk dillərində zaman formalarından birinin digərinə nisbətən daha sonra yaranması və inkişafı ilə əlaqədardır.

§1. Keçmiş zamanın morfoloji əlamətləri

Müasir türk dillərində keçmiş zaman müxtəlif morfoloji əlamətlərlə çıxış edir: -dı, -di, -du, -düy; -mış, -miş, -muş, -müy; -qan, -kən; -ib, -ib, -ub, -üb; -an, -en; -çağ, -çey; -çık, -çik, -çuk, -çük; -çu, -çü; -atın, -etin və s.

Bildiyimiz kimi, bu şəkilçilərin bir qismi əksər türk dillərində müşahidə olunduğu halda, digər qisminin işlənmə dairəsi məhduddur. Məsələn, -dı, -di, -du, -düy şəkilçili keçmiş zaman bütün türk dillərində, yaxud -qan, -kən şəkilçili keçmiş zaman əksər türk dillərində

müşahidə olunduğu halda, *-çu*, *-çü* şəkilçili keçmiş zaman yalnız qırğız ədəbi dilində işlənir.

Bir cəhəti qeyd edək ki, bütün türk dillərində felin mürəkkəb formalarını da keçmiş zaman forması kimi təqdim etmə halları olmuşdur. Dilçilər arasında belə fikir ayrılığı bu gün də davam etməkdədir.

-Dı şəkilçili keçmiş zaman. *-Dı* şəkilçili keçmiş zaman forması müasir türk dillərinin hər birində bu və ya digər fonetik variantlarda özünü göstərir. Daha çox müşahidə olunan şəkilçi variantları *-dı*, *-di*, *-du*, *-düy* və *-tı*, *-ti*, *-tu*, *-tü* formalarıdır.

Müasir türk, qaqauz, şor, tofalar dillərində həm *-dı*, həm də *-tı* şəkilçisinin hər dörd variantından istifadə olunur. Müasir Azərbaycan, türkmən, qırğız, noqay, başqırd, qaraçay-balkar, özbək dillərində yalnız dördvariantlı *-dı* şəkilçisinə rast gəlinir.

Qaraqalpaq, qumuq, xakas, qazax dilləri üçün ikivariantlı *-dı*, *-di* və ikivariantlı *-tı*, *-ti* şəkilçisi xarakterikdir. Sarı-uyğur və karaim dillərində bu şəkilçi həm kar, həm cingiltili samitli özünü göstərir. Lakin hər iki dildə *-dı* və *-tı* morfoloji əlamətləri üç cür yazılır: *-t'e*, *-t'y*, *-ti*, *-de*, *-dy*, *-di* (sarı-uyğur); *-dı*, *-di*, *-du*, *-tı*, *-ti*, *-tu* (karaim). Karaim dilinin Trakay dialektində *-tyu*, *-dyu*, salar dilində isə *-ži*, *-zi* formalarına rastlanır.

Q.Abdullayeva şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin “kar” variantının(*-tı*, *-ti*) qədim türk yazılı abidələrinin

dilində daha çox *l*, *n*, *r* sonor samitləri ilə bitən sözlərdən sonra işləndiyinin şahidi olduğunu yazır (internet mənbəyi: <http://yazikiliteratura2.narod.ru/lin64.htm>).

Orxon abidələrində şəkilçinin həm cingiltili, həm də kar variantının istifadəsi müşahidə olunur. Sait, cingiltili və kar samitlə bitən əsaslara cingiltili variant *-dı/-di*, sonor samitlərlə bitən əsaslara kar variant *-tı/-ti* artırılır. Məsələn: *süledim*, *yarlıkadı*, *itdim*, *sançdım* və s.¹

M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində şühudi keçmiş zamanı ifadə edən *-dı* şəkilçisinin dördvariantlı, ikivariantlı və müxtəlifvariantlı işlənməsini nəzərə alaraq dialekt və şivələrimizi üç qrupa ayırır². Bu o deməkdir ki, ədəbi dildə şühudi keçmiş zamanda dördvariantlı *-dı*, *-di*, *-du*, *-düy* şəkilçisindən istifadə olunduğu halda, dialekt və şivələrdə şəkilçilərin işlənmə mövqeyi bir qədər dəyişir.

İndi isə tədqiq etdiyimiz türk dillərində bu şəkilçinin işlənmə vəziyyətinə nəzər salaq:

	I şəxs	II şəxs	III şəxs
<i>Tək: azərb.:</i>	oxudum	oxudun	oxudu
<i>türkmən:</i>	bildim	bildiñ	bildi
<i>qazax:</i>	aldım	aldıñ	aldı
<i>özbək:</i>	yaşadım	yaşadıñq	yaşadı

¹ Ахметов М.А. Глагол в языке Орхоно-енисейских памятников. Изд. Саратовского Университета. Башкирский госуниверситет, 1978, с. 69.

² Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 207-208.

<i>karaim:</i>	keldim	keldin	keldi
<i>qumuq:</i>	aldım	aldın	aldı
<i>bar.tat.:</i>	kiltilim	kiltin	kilti
<i>şor:</i>	attım	attın	attı
<i>yakut:</i>	bardım	bardın	barda
<i>Cəm azərb.:</i>	oxuduq	oxudunuz	oxudular
<i>türkmən:</i>	bildik	bildiniz	bildiler
<i>qazax:</i>	aldık	aldınız	aldılar
<i>özbək:</i>	yaşadık	yaşadınız	yaşadılar
<i>karaim:</i>	keldik	keldiniz	keldiler
<i>qumuq:</i>	aldıq	aldığınız	aldılar
<i>bar.tat.:</i>	kiltik	kiltiginiz	kiltilər/ kiltiğnər
<i>şor:</i>	attıbıs	attaar	attılar
<i>yakut:</i>	bardıbit	bardıqıt	bardılar

Nümunələrə nəzər yetirək: *Azərb.*: Bu zaman kupe-nin yarımçıq qapısı ağzında polis serjantı *göründü* (M. Qacar, Metroda terror); *türk*: Kadın,artık çocuklarına işittirmekten korkmayarak yüksek sesle ağlaya ağlaya mutfağa *girdi*. Ali Rıza Bey, olduğu yerde donup *kaldı* (R.N.Güntekin,Yaprak dökümü); *qazax*: – Usek saabi kabaatlılar ondukuzu da senin izinini *tamamnadılar* (N. Baboqlu, Legendanın izi); *qırğız*: Ömür-ölüm! Bul əkö-nün – jarık menen karanlıqtın betteşüüsü kırqız jerinin biyik çokusu Üzönqülöş aşuusunda *boldu*. Çıqarmanın syujettik-kompozisiyalık mazmunu da önütüp oturup biyiktigine *jetti* (Kutbilim); *xakas*: Çilbiqen palaları çıca-

ğın potxı tip, çip *saldılar*; *kazan-tatar*: İkençe könnə irtə belən ike tien sədaka, ber kisək utın alıp, yanqa kitap-bukçamı asıp, məzin yortına “qıylem estərqa” *kitem* (Q.Bəşirov);

qazax: Balalar! Oquğa bar! Jatpa qarap!

Juınp, kiininder şapşarıraq!

Şakırdı tauıq mana əldeqaşan,

Karap tür terezeden kün jıltırap

(Ə.Baytursinov)

Məlum olduğu kimi, bütün türk dillərində mövcud olan *-dı* şəkilçili keçmiş zamanın birinci şəxsin cəmində əksər müasir türk dillərində *-k*, özbək dilində isə *-mız* şəxs şəkilçisindən istifadə olunur. Bu şəxs sonluqlarından hansının daha qədim olması tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmamışdır.

Müasir dövrdə bu forma təkcə özbək dilinin Daşkənd şivəsində qalmışdır. Həmin şivədə M.Kaşğarlının “Divan”ında olduğu kimi, birinci şəxs cəmdə *-mız*/-*miz* şəkilçisindən istifadə olunur. Məsələn, Daşkənd şivəsində birinci şəxs cəmdə ədəbi dildə “oldık” əvəzinə “oldı-mız”, “berdik” əvəzinə “berdımız” və s. işlənir¹.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində *-mız*/-*miz* formasına rast gəlmədik. Onu da qeyd edək ki, nə müa-

¹Vəliyev İ. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”də keçmiş zamanın ifadə vasitələri. Elmi əsərlər – Учение записки. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı, S.M.Kirov adına Azərb.Dövlət Universiteti. 1968, №5, s. 91.

sir Azərbaycan dilində, nə də onun dialekt və şivələ-rində *-mız* şəkilçisinin birinci şəxsin cəmində fellərlə iş-ləndiyinə təsadüf edilmir.

Qədim türk yazılı abidələrindən Tonyukukun şərə-finə qoyulmuş abidənin dilində də *-dimiz*, *-timiz* forma-larından istifadə olunmuşdur. Məsələn: Biz jämä *sülä-dimiz*, any *irtimiz*; Bän ança tirmän: bän bilgä Toñuquq Altun jysyğ asa *kältimiz*, Ärtis ügüzüg kaçä *kältimiz* ¹.

V.V.Reşetov yazır: “Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, etimoloji baxımdan *-dımız* Daşkənd forması *-dık* müasir özbək ədəbi dil formasından daha qədimdir. Biz Kül-Ti-gin abidəsində (*sözləşdimiz* “danışdıq”, *birtimiz* “verdik”, *itdimiz* “etdik”, *konturtımız* “yerləşdik”), Mahmud Kaş-ğarlının “Divan”ında, İbn-Mühənnada, Məhəmməd Sa-lihin “Şeybani-namə”sində buna rast gəlirik. Bu forma-nın mənbələrini, şübhəsiz, Qaraxanlı dialekt birliyində axtarmaq lazımdır” ².

A.N.Kononov isə bu fikrin əksinə olaraq, *-mız* şə-kilçili formanı *-k* şəkilçili forma ilə müqayisədə (*-mız*) mənsəbə nisbətən daha sonrakı forma hesab edir və eh-timal edir ki, o, birinci və ikinci şəxsin tək formaları

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, с. 63-64.

² Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятипяти-летию. Сборник статей. Изд. АН СССР, Москва, 1953, с. 216-230.

yaranan zaman, başqa sözlə, bütün təsrif sistemi ciddi simmetrik xarakter alanda yarana bilərdi ¹.

-Dı⁴ şəkilçili keçmiş zaman, demək olar ki, bütün türk dillərində müşahidə olunur. *-Dı⁴* şəkilçili zaman forması Azərbaycan dilində *şühudi keçmiş zaman*, türk dilində isə *görülən keçmiş zaman* adlanır. Müasir türk dilində sonu cingiltili samitlərlə bitən fellərə *-dı⁴*, kar samitlərlə bitən fellərə *-tı⁴* şəkilçisi artırılır. Bu cəhət türk dilindən başqa qaqauz, şor, tofalar dilində də vardır. *-Dı⁴* şəkilçisi bəzən diftonq şəklində üzə çıxır. Məs.: *aldınız-aldıuz, gördünüz-gördüüz, bildiniz-bildiiz* və s.

Bu xüsusiyyətə Kars azərbaycanlılarının dilində, eləcə də Naxçıvan dialektində rast gəlinir.

Azərbaycan dilinin Otmanoba kənd şivəsində ikin-ci şəxsin təkində yalnız birvariantlı *-dū* şühudi keçmiş zaman şəkilçisi işlənir, təsrif zamanı ikinci şəxs şəkilçi-si (*-n*) düşməklə zaman şəkilçisindəki sait burun varian-tına çevrilir; məs.: *aldū, gəldū, durdū, döndū* ². Bu, o deməkdir ki, dörd variantda – *-dı, -di, -du, -dū* şəklində özünü göstərən şühudi keçmiş zaman şəkilçisi yalnız bir variantda müşahidə olunur. Ədəbi dildə *aldın, gəldin, durdun, döndün* həmin sözlərin qarşılığıdır. Ehtimal ki,

¹ Кононов А.Н. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках. //Тюркологический сборник, I, 1951, М.-Л., Изд. АН СССР, с. 119.

² Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrin morfologiyası və sintaksisi). Bakı, ADU nəşri, 1975, s. 37.

bu xüsusiyyət digər türk dillərinin dialektlərində də rastlanır.

Şühudi keçmiş zamanla bağlı Azərbaycan dilinin Şəki dialektində fərqli cəhət özünü göstərir. Belə ki, Şəkinin İncə və Zunud kəndlərində sonu m və n samitləri ilə bitən fellər birinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin tək və cəmində *-nı, -ni, -nu, -nü*; birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində *-ni, -nu* şəkilçilərini, sonu l samiti ilə bitən fellər isə birinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin tək və cəmində *-lı, -li, -lu, -lü*; birinci şəxsin cəmi və ikinci şəxsin təkində *-lı, -lu* şəkilçilərini qəbul edir. Məs: *qannım, qannın, qannı, qannıx, gəllim, gəllin, gəlli, gəllix, gəllilər* və s. Azərbaycan dilinin Şamaxı dialektində, Göyçay və Muğan qrupu şivələrində bəzən *-dı*⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin *-zı*⁴, *-sı*⁴ variantlarına rast gəlinir. Fel z səsilə bitərsə *-zı*⁴, s səsi ilə bitərsə *-sı*⁴ şəkilçisi artırılır. Eyni vəziyyəti türkmən dilinin əksər şivələrində müşahidə edirik. Sonu n, l, z, s samitləri ilə bitən fellərə müvafiq olaraq *-ni, -ni -lı, -li, -zı, -zi, -sı, -si* variantları əlavə olunur. Məsələn, *yannı, gelli, yazdı, kessi*.

Türkmən dilinin əksər şivələrində n, l, z, s səssizləri ilə bitən fellərə müvafiq şəkildə *-ni, -ni, -lı, -li, -zı, -zi, -sı, -si* şəkilçiləri qoşulur. Məs.: *yannı, gelli yazdı, kessi*¹.

¹ Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, s. 198

Türkmən dilinin Manış dialektində konkret keçmiş zaman adlandırılan bu zaman forması ədəbi dillə müqayisədə müəyyən fonetik fərqlərə malik olan *-dı, -di, -tı, -ti, -nı, -ni, -lı, -li* şəkilçiləri ilə düzəlir¹.

M. Saliyev yazır: “Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesinde zaman ekleri üzerinde çok aşırı derecede farklılık bulunmaktadır. Bu farklılıklar sadece fonetik farklılıklar değil de morfem farklılıklarını taşımaktadır. Bu iki şive sadece görülen geçmiş zaman ekinde birleşiyorlar. Gördüğünüz gibi Kırgız Türkçesi geçmiş zaman ekleri bakımından fazladır. Kırgız Türkçesinde sıfat fiil görevinde olan *-gen* eki geçmiş zamanı, *-ar* eki de arsar gelecek zaman ekinin görevini de taşımaktadır”².

Barabın tatarlarının dilində zamanlarla bağlı xüsusi bir cəhəti qeyd etmək lazım gəlir. Bu da ondan ibarətdir ki, *qəti-keçmiş* zamanla *indiki II* zaman formalarının morfoloji əlamətləri üst-üstə düşür. Həmin morfoloji əlamət *-tı* şəkilçisidir. Doğrudur, hər iki zamanı formalaşdıran *-tı* şəkilçisi müasir dil baxımından səs tərkibinə görə eyni olsalar da, mənşə etibarilə bir-birindən tama-

¹ Атамедов Н. Манышский говор анауского диалекта туркменского языка. АКД, Ашхабад, 1965, с. 21.

² Saliyev M. Kırgız Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki Grammatikal Eklerin Tasviri ve Eş zamanlı Karşılaştırılması. //Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı öğrenci kongresi, 11-13 Eylül 2006. İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi yayını, 2008, s. 122.

milə fərqlənirlər. Barabın tatarlarının dilində *-tı* şəkilçisi qəti-keçmiş zamanla *-tı* şəkilçili indiki zaman forması yalnız vurğu ilə fərqlənirlər¹. Belə ki, qəti-keçmiş zamanın morfoloji göstəricisi *-tı* vurğulu, indiki II zamanın morfoloji göstəricisi *-tı* isə vurğusuzdur; məs.: *kilti, altı, kitti, utırtı* – qəti keçmiş zaman, *kilti, altı, kitti, utırtı* – indiki II zaman.

-Mış və -qan şəkilçili keçmiş zaman. Müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində *-miş, -miş, -muş, -müş*, özbək və uyğur dillərində təkvariantlı *-miş* formasında təzahür edir. Burada uyğur dilini digər türk dillərindən fərqləndirən cəhət *-miş* şəkilçili keçmiş zamanın yalnız üçüncü şəxsin tək və cəmi üçün xarakterik olmasıdır. Məs.: *almıştur, gelmiştur* və s. Tək və cəmi üçün eyni forma xarakterikdir. Eyni zamanda uyğur dilində bunun şəxs sonluqsuz variantına da rast gəlinir. Tuva dilində isə *-mişaan, -mişaan, -muşaan, -müşaan* və *-bışaan⁴, -pışaan⁴, -vışaan⁴* fonetik variantlarından istifadə olunur.

-Mış şəkilçili keçmiş zaman formasının digər türk dillərində sinonim qarşılığı *-qan* şəkilçili keçmiş zaman formasıdır. Bu forma müxtəlif türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda təzahür edir. Qumuq, qaraçay-bal-kar dillərində *-ğan, -gen*, qazax, qaraqalpaq, krım-tatar

¹Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Ч. II. Изд. Казанского Университета, 1968, 184 с.

dillərində *-ğan, -gen, -qan, -ken*, altay, noqay dillərində *-ğan, -gen, -kan, -ken*, başqırd, kazan-tatar, uyğur dillərində *-ğan, -gən, -qan, -kən*, özbək dilində *-qan*, xakas dilində *-ğan, -gen, xan, -ken, -an, -en* formalarında özünü göstərir. Altay dilində həmin şəkilçi variantları ilə yanaşı, həm də *-ğon, -gön, -kon, -kön* variantlarından da istifadə olunur. Nümunələrə nəzər yetirək:

	Tək	Cəm
<i>I şəxs</i> Azərb.:	getmişəm	getmişik
türk:	anlamışım	anlamışız
qaqauz:	kalmışım	kalmışık
qazax:	alğanmın	alğanbız
qırğız:	bilgenmen	bilgenmiz
qaraqalp.:	bilgenmen	bilgenbiz
başqırd:	kitkənmen	kitkənbež
xakas:	tökkem	tökkebis
özbək:	kılqanman	kılqanmiz
qumuq:	satqamman	satqammiz
tuva:	öörenmişaan men	öörenmişaan bis
<i>II şəxs</i> Azərb.:	getmi[ş]sən	getmi[ş]siniz
türk:	anlamışsın	anlamışsınız
qaqauz:	kalmışın	kalmışınız
qazax:	alğansın	alğansındar
qırğız:	bilgensin	bilgensiz
qaraqalp.:	bilgenseñ	bilgensiz
başqırd:	kitkənheñ	kitkənhegež

xakas:	tökkeziñ	tökkezer
özbək:	kılqansan	kılqansız
qumuq:	satqansan	satqansız
tuva:	öörenmişaan sen	öörenmişaan siler

<u>III şəxs</u> Azərb.:	getmişdir	getmişlər
türk:	anlamış	anlamışlar
qaqauz:	kalmış	kalmışlar
qazax:	alğan	alğan
qırğız:	bilgen	bilgenler
qaraqalp.:	bilgen	bilgen
başqırd:	kitkən	kitkəndər
xakas:	tökken	tökkenner
özbək:	kılqan	kılqanlar
qumuq:	satqan	satqallar
tuva:	ol öörenmişaan	olar öörenmişaan

Azərb.: – Altı saat növbədə duracağam. Məndən nigaran olmayın, gündüz doyunca *yatmışam*; –Deyəsən onun adını ştabdan *çıxardılar*(Mir Cəlal, Açıq kitab); türk:Siyen – Ah, ne hassas bir insan.Sonra? Neler *yazmış* daha?(A.Nesin, Hadi öldürsene Canikom); qaqauz: Karaullar ölə da *yapmışlar*.*Gelmişler* avşamnein bu çor-bacının pençeresinə da *sölemişlər* ona yukardan merkezdən izini(Qaqauz folkloru,Kara bakla); kazan-tatar: Berkönne işek yapkanda xuja sər ber taviş *işetkən* (Q.Bəşirov); xakas:Mıyağıs pastap pir xat *alğan* (126,

34); özbək:Bobirnoma mavzusida qator badiiy asarlar ham *yaratilgan* (www.turan.info/forum/showthread.php?t);

qazax: Özende balıxşılar au qarap jür,

Toğayda oraq dausı şağ-şüñ *orğan*.

“Allalap”, al kitaptı koldarıña!

Küldarın Küday suymes jalkau *bolğan*

(A.Baytursinov,Oquğa şakıru).

qırğız:Oşonduktan jan balam,

Adil adamlar *baskan*

Ak joldorqo tüşkünün,

Takıbaalar *taptaqan*.

(Suleyman padişanın nuskaları)

N.K.Dmitriyev yazır:“Bu nəticə mühümdür ki,“obyektiv”(yaxud “qəti”) keçmiş zamana əks olan bu forma mənasına görə vahid deyil, dörd başlıca məqamdan ibarətdir:

1)*nəticə anı*(=lat.perfectum logicum,məsələn: “gəlmişəm” = “burdayam”; “o,ölümcül zədələnilib” – “o ölübdür” – subyektiv nəticə);

2) *şübhə anı* (=conjunctivus potentialis:“deyərsən, sən zədələnmisən”);

3)*tarixi ötürmə anı*(=perfectum historicum:“deyirlər ki, o ölüb”);

4)*gözlənilməz hökm anı*(“belə çıxır ki, məni aldadıblar”)¹.

¹ Дмитриев Н.К.К вопросу о значении османской глагольной формы на -мыш. Строй тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с. 185.

-Mış şəkilçili keçmiş zaman orxon abidələrinin dilində də işlənmişdir; məs.:

Sü:sül(e)p(e)n:tört:bul(u)ñd(a)kı:bod(u)n(u)g:kop:(a)lm(ı)ş:kop:b(a)z:kılm(ı)ş:b(a)şl(ı)g(ı)g:yük(ü)nt(ü)r-m(i)ş:tizl(i)g(i)g:sökürm(i)ş:ilg(e)rü:k(a)d(ı)rk(a)n:yış-ka: t(e)gi:kirü:t(e)m(i)r:k(a)p(ı)gka:tegi:koont(u)rm(ı)ş (KTD2)¹

-Mış şəkilçili keçmiş zaman Azərbaycan dilində *nəqli keçmiş*, türk dilində “öğrenilən keçmiş zaman” adlanır. Türk dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində *-mış*, *-miş*, *-muş*, *-müş* şəkilçisinin qrammatik sinonimi kimi *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçisindən də istifadə olunur. Azərbaycan dilində *-ib*⁴ forması ilə düzələn nəqli keçmiş zamanın birinci şəxs tək və cəmi yoxdur. Bu o deməkdir ki, bu forma yalnız ikinci və üçüncü şəxslər üçün xarakterikdir; məs.: *gəlibən, gəlibdir, gəlibsiniz, gəliblər* və s. Birinci şəxs tək və cəminin olmamasının səbəbi dilimizin inkişafının sonrakı dövrlərində *-mış*⁴ formasının daha çox işlənməsi ilə əlaqədardır. *-Ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçisi birinci şəxs tək və cəminin formal əlaməti kimi müasir Azərbaycan dilində işlənməsə də, tarixən birinci şəxsin təkində işləndiyini müşahidə edirik:

Ey Füzuli, *olubam* gərqeyi-girdabi-cünun,

¹ Tekin Talât.Orhon Yazıtları.Ankara,Türk Dil Kurumu Yayınları,2008, s.24.

Gör nə qəhrin çəkirm döənə-döənə dövrünün

(Füzuli)

H.Mirzəzadə də *-ib* şəkilçisinin nəqli keçmiş zaman üçün işləndiyi vaxt ikinci və üçüncü şəxsə olduğu qayda üzrə birinci şəxsin də şəkilçisini sərbəst şəkildə qəbul etdiyini yazır;məs.:Can birlə sana yar olubəm yarı unutma(Kışvəri); Didi axır peyğəmbərzadəyəm və atam ilən taət mehrabında çox durubəm...(Şühədanamə)¹

Bundan başqa, Azərbaycan dilində *-mış* şəkilçisinin ekvivalenti olan *-ib* şəkilçisinə müxtəlif fonetik variantlarla qırğız, qazax, özbək barabın tatarları, türkmən və uyğur dillərində də rast gəlinir. Oğuz qrupu türk dillərində *-mış*⁴ şəkilçisinin yerinə yetirdiyi funksiyanı qıpçaq, karluq, bulqar qrupu dillərində *-qan* şəkilçisi yerinə yetirir.

Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, yuxarıda sadaladığımız türk dillərində *-qan* və *-ib* şəkilçilərinin hər ikisinin işlədilməsinə baxmayaraq onlar keçmiş zamanın eyni formasını deyil, iki ayrı-ayrı formasını yaradırlar.

-ib, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçili keçmiş zaman əvvəllər türkmən dilində də geniş şəkildə işlənmiş, sonralar isə dəyişərək başqa şəkil almışdır.*-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçisi müasir türkmən dilində uzaq keçmiş zamanın(*-ıpdı*) və subyektiv keçmiş zamanın(*ıpdır*) morfoloji göstəricilə-

¹ Mirzəzadə H.Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası.Bakı,1962, s. 145.

rinin tərkib hissəsidir. Əksər türk dillərində *-ib*⁴ şəkilçisi, əsasən, feli bağlama şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərir.

Müasir Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb* şəkilçisi *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp*, *-if*, *-if*, *-uf*, *-üf* formalarında rastlanır. *-ib*⁴ şəkilçisinin *-if*⁴ formasında təzahürü Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır¹.

Azərbaycan dilində *-ib*, *-ib*, *-ub*, *-üb*, türkmən dilində *-ipdi*, *-ipdi*, *-updi*, *-üpdı* və *-ipdir*, *-ipdir*, *-updir*, *-üpdır*, özbək dilində *-ib*, qazax dilində *-p*, qırğız və tuva dillərində *-iptır*, *iptır*, *-uptur*, *-üptür*, qırğız dilində, eyni zamanda *-ipir*, *-ipir*, *-upur*, *-üpür*, altay dilində *-iptır*, *iptır*, *-uptır*, *-üptır*, noqay və qaraqalpaq dillərində *-iptı*, *-iptı*, sarı-uyğur dilində *-ptyr*, *-ptro*, xakas dilində *-ptır*, *-ptır*, *-tır*, *-tır* formalarında özünü göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, barabin tatarlarının dilində *-ib* şəkilçili zaman forması subyektiv keçmiş zaman adlanır. Bu dildə subyektiv keçmiş zamanın inkar formasına rast gəlinmir².

Azərbaycan dilində *-mı*, *-mı*, *-mu*, *-mü* şəkilçisi ilə əmələ gələn nəqli keçmiş zaman ikinci şəxsin tək və cəmində tam şəkildə işləmə bildiyi kimi, bəzən sonundakı *ğ* samiti olmadan da işlənir, yəni *ğ* samiti düşür.

¹ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, 1967, s. 114.

² Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Ч. II. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 60.

Bu, əsasən, danışiq dilində müşahidə olunur: *gəlmişsən-gəlmişən, almışsınız-almısınız* və s. *-Mı*, *-mı*, *-mu*, *-mü* şəkilçisinin bu formada işlənməsi ədəbi dilə də sirayət etmiş və demək olar ki, ədəbi dildə də sabitləşməyə başlamışdır: -Nə var, nə olub belə, hay küy *qaldır-mısan?* -deyə Rüstəm kişi qaşqabaqlı soruşdu; -Sən qoyun fermasını yoxlamağa *getməmişən?* (M. İbrahimov, Böyük dayaq);

Sındırmısan, əl vurma sınıq könlümə, zalim,

Viranə düzəlməz, necə abad eləsən də (Ə. Vahid).

Cəbrayıl rayonunun Sirik kəndində birinci şəxs tək və cəmdə *-mı*/*-mı*/*-mu*/*-mü* şəkilçisi işlənir: *satmısam*, *cəlmisəm*, *durmusam*, *cörmüsəm*, *satmışıx*, *cəlmisix*, *durmusux*, *cörmüsüx*¹.

Müasir qaqaüz ədəbi dilində qeyri-müəyyən keçmiş zamanın ikinci şəxs tək və cəminin ifadəsində belə bir cəhətlə qarşılaşırıq. İlk növbədə qeyd edək ki, bu zaman forması fel kökünə *-mı* və müvafiq şəxs sonluqlarının artırılması ilə düzəlir. Digər türk dillərindən fərqli olaraq qaqaüz ədəbi dilində bu zamanın təsrifi zamanı II şəxsin təkində *-sın*, *-sın*, *-sun*, *-sün* deyil, *-ın*, *-in*, *-un*, *-ün*, II şəxsin cəmində isə *-sınız*, *-sınız*, *-sunuz*, *-sünüz* deyil, *-ınız*, *-iniz*, *-unuz*, *-ünüz* şəxs sonluğundan istifadə olunur:

¹ Rüstəmov R. Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, s. 202.

tək I ş. gelmişim oturmuşum

II ş. gelmişin oturmuşun

III ş. gelmiş oturmuş

cəm I ş. gelmişik oturmuşuk

II ş. gelmişiniz oturmuşunuz

III ş. gelmişlər oturmuşlar

Göründüyü kimi, fel təsrif olunarkən ikinci şəxsin *tək* və *cəmində* şəxs sonluğundakı *ğ* düşür; məs.: Pek sevinerim, ani bulmuşun kendinə eni işçi; Ax, sən taa bişey annamamışın! –yaptı Vera kendi üzündə; Kocası biraz içər, deer, ama Qalya almış onu elə, yaşərlar... sora andık seni, soru nəbarmışın; -Sordu, nəbarmışın sen; -İslə yapmışın. Ya bak, yoktu umudum, ani sən bölə patretlər yapasın! –yapılmaksız şaştı Vera (D.Kara Çoban); –Var mı sizdə akıl, işittim kansamol girmişiniz? (N.Baboglu).

Kaplunbua, kaplunbua

Nereyi yollanmışın?

Ne iyersin acaba?

Taş gibi kalmışın.

(G.Karanfil)

Qaqauz dilində ikinci şəxsin *tək* və *cəmində* haqqında danışdığımız şəxs sonluqları ilə əlaqədar müşahidə olunan vəziyyət müasir türk dilində də özünü göstərir. Lakin qaqauz dilindən fərqli olaraq *-in*, *-in*, *-un*, *-ün* və *-ınız*, *-iniz*, *-unuz*, *-ünüz* şəxs sonluqları türk ədə-

bi dilində deyil, danışq dilində və dialektlərdə müşahidə olunur. Danışq dilində hər iki şəkilçi variantından istifadə olunur; məs.:

gitmişsin-gitmişin

gitmişsiniz-gitmişiniz

bakmışsin-bakmışın

bakmışsınız-bakmışınız

söylemişsin-söylemişin

söylemişsiniz-söylemişiniz

Ədəbi dildə ikinci şəxsin *tək*ində *-sin*, *-sin*, *-sun*, *-sün*, ikinci şəxsin *cəmində* *-sınız*, *-sınız*, *-sunuz*, *-sünüz* formalarının işlənməsinə baxmayaraq türk yazıçısı Nazim Hikmətin əsərlərində *-sin*, *-sin*, *-sun*, *-sün* deyil, *-in*, *-in*, *-un*, *-ün* variantına kifayət qədər rast gəldiyini müşahidə edirik; məs.: Şahende –Sen de gülmemişin bu dünyada, Fatma hanımcığım... (oğluna seslenir) Hasan... Uzaklara gitme; Fatma –...Vah yavrum, vah canım zayıflamışın; Reis –İlk defa görüp görmediğini sormuyorum (zabit katibinin uzattığı vekaletnameyi alır). Bak burda vekaletnamen. Bu da mührün. Demek beyi avukat tutmuşun. İstedığın kadar avukat tutarsın, buna kimse karışmaz; İsmail -Vay bizimkinin kitabını almışın; Behzad –Ah oğul... Yine kan tepeme çıktı... Senin gibi nakkaş.. Hünerini bunca yıldır unutmamışın da (N.Hikmet).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *-miş*⁴ şəkilçili keçmiş (nəqli keçmiş) zaman forması ikinci şəxsin *tək*ində *-san*², *cəmində* *-sınız*⁴ şəxs şəkilçiləri ilə işlənsə də, Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində II şəxsin *tək*ində *-an*², *cəmində* *-ınız*⁴ şəxs şəkilçiləri

ilə də işləndiyinə rast gəlirik; məs.: *getmişən, yazmışan, bilmişiniz, qalmışınız* və s.

II şəxsin təkində *-an, -ən* şəxs şəkilçisinin işlədilməsi daha çox Cənubi Azərbaycan dialektlərinə aiddir¹. Cənubi Azərbaycanın Zəncan dialektində *-mış* şəkilçisi II şəxsdə də özünü göstərir; məs.: *almışan, gəlmişən*².

Ş.Xəlilov XV əsr Azərbaycan yazılı abidəsi olan “Əsrarnamə”nin dilində keçmiş zaman formalarından bəhs edərkən abidənin dilində nəqli keçmiş zamanın morfoloji əlamətlərindən olan *-mış* şəkilçisinə ikinci şəxsin cəmində rastlanmadığını və ümumiyyətlə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində az işləndiyini yazır³.

Çuvaş dilində ikinci şəxsin təkini ifadə etmək üçün *-ān, -ēn* şəkilçisindən istifadə olunur⁴.

Digər türk dillərindən *-ın, -in* şəxs sonluğu türkmən ədəbi dilində I şəxsin təkində (*alyarın, bilyərin*), altay dilində ikinci şəxsin təkində istifadə edilir. Lakin haqqında danışdığımız *ɟ* səsi ilə əmələ gələn *-ın* şəxs şəkilçisindən fərqli olaraq burada səs düşümü baş

¹ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, 1967, s. 114.

² Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrin morfolojiyası və sintaksisi). Bakı, 1975, s. 213.

³ Халилов Ш.Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV в. «Асрарнаме». (морфологические особенности). АКД, Баку, 1974, с. 42.

⁴ Баскаков Н.А. Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. II. Морфология, Москва, 1956, с. 266.

vermir və bu şəxs sonluğu türkmən və altay dillərində sabitləşmiş şəxs şəkilçilərindən biridir.

I şəxs tək və cəmdə *p* səssizi ilə bitən fellərdə bəzən *-mış*, nəqli keçmiş zaman şəkilçisi əvəzinə *-bış*, şəkilçisi işlədilir. Əlbəttə, bu, yarımçıq irəli assimilyasiya nəticəsidir; məs.: *tapbışam, tapbışix, səpbışəm, səpbışik* (D.Qır.)¹.

Salar dilində felin keçmiş zamanının 2 forması var:

1) məlum keçmiş zaman

2) nəticəli keçmiş zaman².

Salar dilində digər türk dillərində müşahidə olunmayan bir cəhət diqqəti cəlb edir. Danışanın bilavasitə şahidliyi olmadan, icra olunmuş iş, hal və ya hərəkətin söz söylənən vaxtda nəticəsini bildirən keçmiş zamanı ifadə etmək üçün oğuz qrupu türk dillərində *-mış*⁴ (türkmən dilində *-an, -en*), digər türk dillərində isə *-qan* şəkilçilərindən istifadə olunur. Bu şəkilçilərin hər ikisi salar dilində keçmiş zamanın morfoloji əlamətləri kimi müşahidə olunur, lakin onlar eyni deyil, keçmiş zamanın iki müxtəlif formalarını əmələ gətirirlər.

Türk dillərində *-mış* və *-qan* şəkilçilərinin yerinə yetirdiyi zaman funksiyası salar dilində *-qan* şəkilçisi vasitəsilə yerinə yetirilir. *-mış* şəkilçisi isə *-dı* şəkilçisi-

¹ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, 1967, s. 113.

² Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, с. 33-34.

nin fonetik variantı olan *-zi*-nin ekvivalenti hesab olunaraq, biri digərini asanlıqla əvəz etməklə eynihüquqlu sinonim şəkilçi kimi çıxış edir. Beləliklə, keçmiş zaman formasının salar dilində iki morfoloji əlaməti özünü göstərir. Halbuki müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində *-mıſ*⁴ nəqli keçmiş, *-dı*⁴ şəkilçisi qəti keçmiş (şühudi keçmiş) zamanın göstəricisi kimi çıxış edir.

Salar dilində *-zi* şəkilçisi hər üç şəxsə iştirak etdiyi halda, *-mıſ* şəkilçisi yalnız ikinci və üçüncü şəxslərdə özünü göstərir:

Men kel <i>zi</i>	piser kel <i>zi</i>
Sen kel <i>zi</i> /kel <i>mıſ</i>	seler kel <i>zi</i> /kel <i>mıſ</i>
Vu kel <i>zi</i> /kel <i>mıſ</i>	vuler kel <i>zi</i> /kel <i>mıſ</i>

Bəzi türk dillərində olduğu kimi (türkmən dilində qəti gələcək zaman forması, tofalar və tuva dillərində *-ar* şəkilçili gələcək zaman və onun inkarı və s.) salar dilində də fel təsrif olunan zaman şəxs sonluqlarından istifadə olunmadığı üçün feldən əvvəl şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi mütləqdir.

Bəzən elə olur ki, eyni dildə eyni zaman forması müxtəlif adlarla adlandırılır. Müasir Azərbaycan dilində *-mıſ*⁴, *-ib*⁴ şəkilçili zaman formasının nəqli keçmiş zaman adlandırılması dilçilərimiz tərəfindən birmənalı qəbul olunur.

Müasir Azərbaycan dilində *-mıſ* və *-ib* şəkilçiləri bir-birinin qrammatik sinonimi hesab olunaraq eyni mə-

nanı ifadə edərsə və birinci şəxs tək və cəmi istisna olmaqla biri digərinin yerində asanlıqla işləyə bilirsə, digər türk dillərində bu vəziyyət bir qədər fərqlidir. Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində *-mıſ* şəkilçisinin felin keçmiş zaman şəkilçisi kimi yerinə yetirdiyi funksiya əksər türk dillərində *-qan* şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan dilində *-mıſ* şəkilçisinin qrammatik sinonimi sayılan *-ib* şəkilçisi müxtəlif fonetik variantlarla qırğız, türkmən, qazax, özbək, uyğur, barabın tatarları dillərində özünü göstərir.

Lakin sadaladığımız türk dillərində *-qan* və *-ib* şəkilçilərinin hər ikisinin işlədilməsinə baxmayaraq onlar keçmiş zamanın eyni formasını deyil, iki ayrı-ayrı formasını yaratmağa xidmət edirlər. Məsələn, qırğız dilində *-qan* şəkilçisi *qeyri-müəyyən keçmiş zamanın*, *-ip* şəkilçisi isə *subyektiv keçmiş zamanın* yaradıcısı kimi çıxış edir.

“Müasir türkmən dilində *-ib* şəkilçisi keçmiş zamanın müstəqil morfoloji əlaməti, *-mıſ* şəkilçisi isə ümumiyyətlə müşahidə olunmadığı halda, türkmən dilinin XVIII-XIX əsr yazılı abidələrində *-mıſ*, *-ib* və *-an/-en* şəkilçiləri perfekt formasının 3 qrammatik sinonim şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir”¹. Başqa sözlə, bu şə-

¹Каджарова Э.Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв.АКД, Ашхабад, 1964, с. 7.

kilçilərdən eyni fel formasını yaratmaq üçün istifadə etmişlər.

Nəticəli keçmiş zaman qumuq dilinin qaytaq dialektində ədəbi dildə və onun digər dialektlərində müşahidə olunmayan xüsusi formaya malikdir¹. Qumuq dilində zaman formasını ifadə etmək üçün *-ip* şəkilçisindən istifadə olunmur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, *-ip* və *-qan* şəkilçilərinin müşahidə olunduğu dillərdə bu şəkilçilər müxtəlif zaman formalarını əmələ gətirirlər. Lakin bütün bu deyilənlərdən fərqli olaraq nəticəli keçmiş zaman forması qumuq ədəbi dilində *-qan* şəkilçisi ilə ifadə olunursa, qumuq dilinin qaytaq dialektində *-ip* ilə formalaşır:

<i>ədəbi dildə</i>	<i>qaytaq dialektində</i>
bilipman	bilqemmen
bilipsan	bilqensen
bilipdi	bilqen
bilipbiz	bilqenmiz
bilipsiz	bilqensiz
bilip(di)	bilqen(ler)

Müasir özbək dilində *-qan* şəkilçisi perfektli keçmiş zamanın morfoloji əlaməti kimi, *-ib* şəkilçisi isə subyektiv keçmiş zamanın morfoloji əlaməti kimi çıxış edir.

¹ Керимов И.А.Очерки кумыкской диалектологии.АДД.Баку,1967, с. 9.

Azərbaycan, türk, qaqauz dilləri üçün *-miş*, digər qrupları təşkil edən türk dilləri üçün isə *-qan* şəkilçisi xarakterikdir.

Yalnız müasir türkmən dilində bu şəkilçiləri əvəz edə biləcək *-an*, *-en* morfoloji göstəricisindən istifadə olunur. Doğrudur, türkmən dilinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda *-miş* şəkilçisinin zaman formasının istifadəçisi kimi bu dildə vaxtilə geniş yayıldığına şahidi oluruq. Bununla belə, müasir türkmən dilində *-miş* şəkilçisinin işlənməməsindən əlavə, həm də müasir dildə bu zaman formasının məhdudluğu özünü göstərir. Belə ki, müasir türkmən dilində nəqli keçmiş zamanı formalaşdıran *-an*, *-en* şəkilçisi yalnız üçüncü şəxsin tək və cəmində istifadə olunur.

Müasir qaraqalpaq dilində ikinci şəxsin cəmində şəxs sonluğu üç cür – *-sız*, *-sızlar*, *-sañlar* şəklində ifadə olunur: *okıǵansız*, *okıǵansızlar*, *okıǵansañlar* və s.

Bu şəkilçi ilə bağlı A.M.Şerbakın fikirləri olduqca maraqlıdır. O yazır: “Türk dillərində *-ñan* şəkilçili və *-miş* şəkilçili ən qədim formalar ulu dil səviyyəsində qazandığı xarici simasını əsasən saxlayır. Güman edilir ki, çuvaş dilində *-ñan* şəkilçili formaya maddi olaraq məzmun planında *-nē* şəkilçili forma uyğun gəlir: *ñ* düşmüş və metateza hadisəsi baş vermişdir. Yakut dilindəki *-bit~pit* türk dilindəki *-miş* şəkilçisinə heç də uyğun deyil:

ümumtürk $\underline{s}$ səsi son mövqedə yakut dilində $\underline{s}$ -ə keçmiş, ümumtürk $\underline{s}$ də $-t$ -yə dəyişmişdir”¹.

§2. Türk dillərində digər keçmiş zaman formaları

Bəzi türk dillərində keçmiş zamanın digər morfoloji əlamətlərlə ifadəsinə də rast gəlinir. Türk dillərində az yayılmış keçmiş zaman formalarından biri $-çık$, $-çik$ şəkilçili keçmiş zamandır. Bu forma xakas, tofalar və tuva dillərində müşahidə olunur.

	tofalar	tuva	xakas
<u>Tək</u> I şəxs	turcuk men	kesçik men	kilçikpin
II şəxs	turcuk sen	kesçik sen	kilçiksin
III şəxs	turcuk	kesçik	kilçik
<u>Cəm</u> I şəxs	turcuk bis	kesçik bis	kilçikpis
II şəxs	turcuk siler	keçik siler	kilçikser
III şəxs	turcuk(tar)	kesçik(ter)	kilçikter

$-çık$, $-çik$ şəkilçili keçmiş zaman forması tofalar dilində *subyektiv keçmiş zaman*², tuva dilində *ritorik keçmiş zaman*³ adlandırılır. Müasir tofalar dilində $-çık$, $-çik$, $-çuk$, $-çük$, $-cık$, $-cik$, $-cuk$, $-cük$, xakas dilində $-çıx$, $-çik$, tuva dilində kar samitlərdən sonra $-çık$, $-çik$, $-çuk$,

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, «Наука», 1981, с. 93.

² Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 212.

³ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 375.

$-çük$ formal əlamətləri, $\underline{l}$, $\underline{m}$, $\underline{n}$, $\underline{\eta}$ sonor samitlərindən sonra $-cık$, $-cik$, $-cuk$, $-cük$, saitlərdən və $\underline{y}$, $\underline{q}$, $\underline{r}$ samitlərindən sonra $-jik$, $-jik$, $-juk$, $-jük$ şəkilçi variantları işlənir.

Bu formanın qədim uyğur dilində də işləndiyini göstərən D.M.Nasilov “ümumi zaman mənasına görə $-juq$ şəkilçili keçmiş zaman formasının nitq anına qədər baş vermiş hərəkəti”¹ ifadə etdiyini bildirmişdir.

“Genel Türkçe y-`nin Tuva ve Hakas lehçelerinde ç-`ye döndüğü göz önünde bulundurulunca bu ekin Eski Uygurcada işlek olarak kullanılan $-yUK$ tan geldiği kabul edilebilir. Gerek Eski Uygurcadaki $-yUK$ eki gerek Tuva ve Hakasçadaki $-CIK$ eki, Türkiye Türkçesindeki $-mlş$ işlevinde kullanılmaktadır”². Bu forma nisbi fəallığı yalnız xakas dilinin kaçın dialektində saxlayır³. Müasir xakas dilində $-çıx$ forması keçmiş zaman mənasında qətilik və nəticəlik çalarları ifadə edir. $-çıx$ forması bəzi məqamlarda $-ğan$ formasına, bəzi məqamlarda isə $-dı$ formasına yaxın məna ifadə etdiyindən onun $-dı$ və $-ğan$ şəkilçili keçmiş zaman formalarından fərqi göstərmək çətindir⁴.

¹ Насилов Д.М. Прошедшее время на $-jük/juk$ в древнеуйгурском языке и его рефлекс в современных языках. // Тюркологический сборник. М., «Наука». Главная редакция восточной литературы, К шестидесятилетию А.Н.Кононова. АН СССР Институт народов Азии, 1966, с. 93.

² Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, TDK Yayınları, 2006, s. 116.

³ Грамматика хакасского языка. Москва, «Наука», 1975, с. 222.

⁴ Yənə orada. s. 221

Türk dillərində nadir sayılan və zaman formasını əmələ gətirən şəkilçilərdən biri də *-çaŋ/-çen*, *-caŋ/-ceŋ* şəkilçisidir. Bu şəkilçi müasir türk dillərindən xakas və şor dilləri üçün xarakterikdir.

Xakas dilində *-çaŋ/-çen*, *-caŋ/-ceŋ*, şor dilində *-çaŋ/-çen* formalarında təzahür edir. *-çaŋ/-çen* şəkilçisi xakas dilində “adi keçmiş zaman” formasını əmələ gətirməyə xidmət edir.

Şor dilində isə bu zaman forması “keçmiş-indiki zaman” adlandırılır. Bu forma adətən keçmişdə baş vermiş, dəfələrlə təkrarlanan hərəkəti ifadə etmək üçün işlədilir:

		<i>xakas</i>	<i>şor</i>
<i>tək</i>	I şəxs	itçenmin	alçaŋmın
	II şəxs	itçenzin	alçaŋzıŋ
	III şəxs	itçen	alçaŋ
<i>cəm</i>	I şəxs	itçenmis	alçaŋmıs
	II şəxs	itçenzer	alçaŋzar
	III şəxs	itçenner	alçaŋnar

Türk dillərində nadir təsadüf olunan və keçmiş zamanı ifadə edən şəkilçilərdən biri *-atın*, *-etin* şəkilçisidir. Araşdırdığımız müasir türk dillərindən yalnız qazax dilində müşahidə olunur. Məsələn:

		<i>tək</i>	<i>cəm</i>
I şəxs	men	jaz- <i>atın</i> -mın	biz jaz- <i>atın</i> -bız
II şəxs	sen	jaz- <i>atın</i> -sıŋ	sender jaz- <i>atın</i> -sıŋdar
II şəxs	siz	jaz- <i>atın</i> -sız	sizder jaz- <i>atın</i> -sızdar

III şəxs ol jaz-*atın* olar jaz-*atın*¹

Türk dillərinin ayrı-ayrı qrupları üzrə felin keçmiş zamanlar sistemini aşağıda təqdim etdiyimiz cədvəllər aydın nümayiş etdirir.

§3. İndiki zamanın morfoloji əlamətləri

Araşdırdığımız müasir Azərbaycan, türk, qaqauz, başqırd, qumuq, karaim, kazan-tatar dillərində indiki zamanın yalnız bir formasına təsadüf olunur və təbii olaraq yalnız bir morfoloji əlamətlə formalaşdığına görə bu dillərin əksəriyyətində indiki zaman forması *indiki zaman* termini ilə verilir.

Eyni dil qrupuna daxil olmasına baxmayaraq oğuz qrupu türk dillərində indiki zamanı əmələ gətirməyə xidmət edən şəkilçilər bir-birindən tamamilə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi, türk dilində *-yor* şəkilçisi, türkmən dilində *-yar*, *-yər* şəkilçisi, qaqauz dilində *-er*, *-yer* şəkilçisi felin indiki zamanını əmələ gətirir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də aydın görmək olar:

	<i>Azərbaycan</i>	<i>türk</i>	<i>türkmən</i>	<i>qaqauz</i>
<i>Tək</i>	I ş. yazıram	okuyorum	bilyərin	gezerim
	II ş. yazırsan	okuyorsun	bilyərsin	gezersin
	III ş. yazır	okuyor	bilyər	gezer

¹ Основа глагола. Глагол изъявительного наклонения.

<http://www.balkaria.info/dictionaries/tatar/stya/6.html>

Cəm I ş. yazırıq okuyoruz bilyəris gezeriz

II ş.yazırsınız okuyorsunuz bilyərsiniz gezersiniz

III ş.yazırlar okuyorlar bilyərlər gezerlər

Azərb.:- Bircə dəqiqəliyə dəhlizə çıxmağınızı *xahiş edirlər* (H.Abbasadə, Hündür hasar arxasında); - Əməliyyat tapşırığında göstərilənlərin hamısına son dərəcə dəqiqliklə *əməl edirik*. Bütün fərziyyələr boş çıxır(M.Qacar, Metroda terror); türk:Enver –Kocanızla konuştuklarımı sizin de duymanızı istədim...Kocanızın tiyatromda bir qarışıklıq ünsürü olduğunu *biliyorsunuz* (N.Hikmet,Her şeye rağmen);-Darılma ama, sen ihtiyarladıkça tuhaflaşıyorsun; Evde oturmaktan sıkıldığı vakit onu tertemiz *giydiriyorlar*, açık bir arabaya bindirerek hava almağa gönderiyorlar(R.N.Güntekin,Yaprak dökümü); türkmən: -Ay, Annaqulu xan *gelyär*, gəlinlər, qızlar, seredin, görün(A.Durdiev, Saylanan eserler); - Ata, yanki dor atam galdy gəlin, indi başqa bir ýyldam atly yzymyzdan *koşyar*(Göroglunun döreyşi); qaqauz:-Neçin *aaləərsin,küərsin* bana mı?– sordu Varaklı(D.Kara Çoban, Unudulmaz yortu); -*Giderim*, - dedim xızlı işlərimi toplayarak.–Yırakta mı yaşəərlər?; Bük umutlan bekeerim, kalın saalicaklan!(N.Babaoqlu, Legendanın izi).

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində səslə ilə bitən fellərdə *-yor/-yör* şəkilçisi də işlədilir. Bu şəkilçilər onuncu hecasında dodaqlanan qapalı u,

ü səsliləri olan fellərdə də işlədilir. Məs.:*oxuyorsan, oxuyorsunuz, üşüyorsun, üşüyorsunuz* və s.

Həmin şəkilçilərə qərb qrupu dialekt və şivələrində nisbətən az təsadüf edilir¹.

Türk dilinin Eskişehir, Trabzon, Trakya ağızlarında ədəbi dil üçün xarakterik olan *-yor* şəkilçisinin ixtisar olunmuş *-yo* variantından istifadə olunur. Məs.:Garısı da, benim evlenmem yakışmaz, amma senin evlenmen yakışır.Ve herif *gediyo* birine dünür. Allahın emriyən gızını *isdiyo*.O da *veriyo*(A.Caferoğlu).

Türkmən dilinin Qaradaşlı dialektində felin indiki zamanı *-ya/-ye,-ya:/-ye:,-yar/-yer,-ya:r/-ye:r,-yor/-yör* formalarına malikdir. Bunlardan *-ya/-ye,-yo/-yö* aktiv işlənilir, digərlərinə isə fakultativ rastlanırlar².

Müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində indiki zamanın bir forması olduğu üçün *indiki zaman*, türkmən dilində isə indiki zamanın daha çox forması olduğundan *-yar,-yər* şəkilçili əsas indiki zaman formasını *ümumi indiki zaman* adlandırırlar.

“*-yar/-yer* ekinin sonundakı *r* sesinin düşürülərək ekin *-ya/-ye* şəklində kullanıldığı örnekler de oldukça yaygın kullanılmaktadır:Ayperı men saña *diyyen*; Ag-

¹Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri.I c.,Bakı,Azərb.SSR. EA nəşri,1967, s.118.

²Акмамедов М.Карадашлинский диалект туркменского языка. АҚД. Ашхабад,1975,с. 25

şam giç yatanıñ üçin kelleñ dağı *agırya mı?*; Biz şəherde *yaşayas*”¹.

-*Yar, -yər* şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman türkmən dilində əsas zaman forması hesab olunur. F.Zeynalov bu haqda yazır: “Türkmən dilində işlənən indiki zaman forması ancaq bu dilə xasdır. Digər türk dillərinin heç birində bu şəkilçilərə rast gəlinmir”².

Türkmən dilində indiki zaman formalarının sayının müəyyənlişməsi məsələsində qrammatika kitablarında fikir ayrılığına rast gəlirik. A.V.Starçevski indiki zaman feli kimi *barayormen, barayorsin, barayor* paradigmasını misal gətirir və onu qeyri-müəyyən indiki zaman adlandırır³.

Müasir Azərbaycan dilində indiki zamanı əmələ gətirən *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi və qeyri-qəti gələcək zamanı əmələ gətirən *-ar, -ər* şəkilçisi müasir türk dilində geniş zaman formasını yaratmağa ximət edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində indiki zamanı əmələ gətirən *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi Azərbaycan dilindən başqa bizə məlum olan bütün türk dillərində *qeyri-qəti gələcək zaman* formasının morfoloji əlaməti kimi çıxış edir. Əlbəttə, burada *qeyri-qəti gələcək za-*

¹ Türk Vahit. Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimlei ve Ekleri. // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996, Ankara, 1999, s. 315.

² Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, s. 147.

³ Акмамедов М. Карадашлинский диалект туркменского языка. АҚД. Ашхабад, 1975, с.31

man termini şərti xarakter daşıyır. Çünki hər bir türk dilində bu forma müxtəlif terminlərlə adlandırılır.

Türk dilinin dialektlərinə nəzər salsaq, *-yor* şəkilçisindən başqa indiki zaman formasının digər rəngarəng variantlarına rast gəlmiş olarıq. Azərbaycan ədəbi dilindəki *-ır, -ir, -ur, -ür* indiki zaman şəkilçisi türk dilinin dialektlərində indiki zaman şəkilçisi kimi geniş yayılmışdır.

Van eli və yörəsində *-i, -ir, -iri*, Qaziantepə, Malatya, Elazığ vilayəti şivələrində *-iy* zaman şəkilçilərinə istifadə olunur. Məsələn:

Mekdübün alam da sürem üzümə

Dünya malı görünmiy gözüme.

Gızım, her hal sana içgi içiriylər, seni serhoş ediy-lər; -Nere gidiysin? Oğlan da: -Gidem babamın elini öpəm, soyna gelem, dedi; Anası hemen goşi siyah atın guyruğun bi gel alıp getiri; Bi gün patşah hanım sultana diyir (A.Caferoğlu).

İndiki zaman Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ən azı altı qrammatik formal əlamətə malikdir. İndiki zaman şəkilçilərinin və əmələgəlmə vasitələrinin bu cür müxtəlifliyi Azərbaycan xalqının formalaşmasının tarixi qanunauyğunluqlarından, onun etnik tərkibindən, Azərbaycan dilinin tarixindən irəli gəlir¹.

¹ Рустамов Р.А. Формы настоящего времени в диалектах и говорах азербайджанского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. IV. Баку, 1966, с.35.

Azərbaycan dilinin Şərur şivəsində indiki zaman formasını əmələ gətirmək üçün *-ır⁴/-yır⁴* şəkilçilərindən istifadə olunsa da, Qarabağlar kəndində birinci şəxsin tək və cəmində *-ıy, -iy, -y*, ikinci şəxsin tək və cəmində *-ı, -i* şəkilçilərinin istifadəsi müşahidə olunur: *qavıyam, gēyām, baxıyux, qaçısan, dēsiz, tapısız* və s.¹ Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələrində indiki zaman I şəxsin tək və cəmində *-iy//ay*, II və III şəxslərdə *-ey* zaman şəkilçilərindən istifadə olunur; məs.: *gəliyām//gəlayām, gəliyoğ, bileysən, bileysuz, biley, bileylər* və s.²

-İ şəkilçisinin indiki zaman yerində işlənməsinə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də rast gəlinir. *-I, -i, -u, -ü* şəkilçisi şivələrimizdə indiki zamanı ifadə etməklə bərabər, bəzən qeyri-qəti gələcək zaman yerində də işlənir. T.Hacıyev *-ır/-ar, -ıy/-ay, -ıd/-ad* şəkilçilərinin eyni şəkilçinin sonrakı inkişaf təzahürləri olduğunu hesab edir³.

Türk ağızlarında müşahidə olunan *-ıy* və *-iri* şəkilçiləri Cənubi Azərbaycan dialektlərində də istifadə olunur.

Axısqa türklərinin dilində indiki zamanın, eyni zamanda *-iyer* şəkilçisi ilə düzəldiyi müşahidə olunur:

¹Имамкулиева К.Г.Шарурские говоры азербайджанского языка. АҚД. Баку, 1991, с. 19

²Біннəтəвə Г.Азəрбајҹан дилінин Лерик району шивəлəri. Баки, 2007,с.77

³Һаҹиєв Т.İ.-дүрүр/-түрүр шəkilçisinin мəншəyinə дaир.Түрк диллəринин тарихи морфологисинə дaир ағшдирмалар.Баки, Университети 1990, с. 64.

Pəncərədən *baxiyer*, Almış məndil *toxiyer¹*. İndiki zamanın bu morfoloji göstərici ilə ifadə olunmasına qaqauz dilinin dialektlərində də rast gəlirik.

Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində indiki zaman *-er, -or, -ör* şəklində özünü göstərir. Bu forma Kars tərəkəmələrinin dilində də işlənir. Bundan başqa, M.Ergin tərəkəmə və qarapapaq ağızlarında da indiki zaman *-êr,-or,-ör* şəklində müşahidə olunduğunu vurğulayır².

Maraqlıdır ki, bu şəkilçi bulqar qrupu türk dillərindən olan başqırd ədəbi dilində də müşahidə olunur. Lakin o bu dildə indiki zamanı deyil, gələcək zaman formasını əmələ gətirməyə xidmət edir.

Azərbaycan dilinin Quba dialektində indiki zaman formasını əmələ gətirmək üçün *-adu, -ədü* şəkilçisindən istifadə edilir.Məs.:*aladu, gələdü* və s.³

Görkəmli dialektoloq akademik M.Şirəliyev *-adu,-ədü* indiki zaman şəkilçisinin bütünlüklə Quba dialektində müşahidə olunduğunu qeyd etməklə yanaşı, həmin şəkilçiə eyni zamanda, səpələnmiş halda Bakı, Mərzə, Əli Bayramlı* rayonlarının bəzi kənd şivələrində rast gəldiyini də yazır⁴.

¹ Kazımov İ. Axısqa türklərinin dili. Bakı, 1999, s. 217.

² Ergin M.Azeri Türkçesi. İstanbul,Edebiyat Fakültesi Basımevi,II baskı, 1981,s. 144

³Rüstəmov R.Ə.Quba dialekti.Bakı,Azərb.SSR EA nəşriyyatı,1961,s.148

* Əli Bayramlı şəhərinə 2008-ci ildən Milli Məclisin qərarı ilə "Şirvan" adı verilmişdir.

⁴ Şirəliyev M.Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.Bakı,1962,s.220.

Bildiyimiz kimi, indiki zamanın bu forması qıpçaq, bulqar, uyğur-oğuz qrupu türk dilləri üçün xarakterikdir.

Naxçıvan dialektinin Nehrəm kənd şivəsində indiki zamanın II şəxs tək və cəmində bəzən *r* səsinin düşdüyü, inkarda I şəxs tək və cəmində isə *r* səsinin assimilyasiya nəticəsində *n* səsinə keçdiyi müşahidə olunmuşdur. Bu xüsusiyyəti ($r > n$) Nuxa dialektinin Baş Göynük, Baş Layısqı, Aşağı Göynük kənd şivələrində də görə bilirik: *deyisən*, *deyisiz*, *gəlisən*, *gəlisiz*, *yeminəm*, *yeminix*, *yazmınam*, *yazmınix*¹.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində indiki zamanın inkarının ifadəsi ilə bağlı bir cəhəti də nəzərə çatdırmaq istərdik.

Belə ki, felə inkar şəkilçisindən sonra zaman şəkilçisi artırıldıqda iki saitin yanaşı işlənməməsi üçün *-ma*, *-mə* şəkilçisinin saiti düşür. Məsələn: *getmirəm*, *getmirsən*, *getmir*, *getmirik*, *getmirsiniz*, *getmirlər* və s.

- Bu sizin öz işinizdir. Lakin bunun bir fayda verə biləcəyinə *inanmıram* (M.Qacar, Metroda terror); -Ay dədə, neçə dəfə sənə demişəm, yenə yadında *qalmır* (M.İbrahimov, Böyük dayaq); -Sən niyə *evlənmirsən?*; -Vaqif Vəkilovun, -dedim, -cavan şairdir, yəqin, sən *tanımırsan* (Anar, Gürcü fəmiliası);

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.228.

Saxta insanlara tez uyub bəzən,
Yaxşını yamandan seçə *bilmirik*.
Yolumuz üstündə qanqal tək bitən
Bədxahı, nadanı biçə *bilmirik*

(M.Mirzəliyeva)

M.Hüseynzadə bu haqda yazır: "... bu yeni şəklın canlı danışıq dilimizdə əsasən qəbul edilib, tələffüzdə asanlıq törətdiyi müsbət hadisə hesab olunsada, sözlərin şəkli təhlilində bəzən müəyyən çətinlik əmələ gətirir. Belə ki, fel kökünü şəkilçilərdən ayırdıqda köklə zaman şəkilçisi arasında qalan *m* samitinin inkarlıq kateqoriyası şəkilçisi olması üçün xüsusi izahatla bərabər, yenə də *a*, *ə* saıtlərindən birini əlavə etmək lazım gəlir"¹.

-ma, *-mə* və *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçilərinin səs düşümü olmadan, yəni *getməyirəm*, *getməyirsən*, *getməyir* və s. şəkildə ifadəsi formal olaraq yalnız təsriflənmə zamanı müşahidə olunan bir haldır.

Qeyd etməliyik ki, indiki zamanın inkar formasının bu cür ifadə olunması dilimizdən demək olar ki, çıxmaq üzrədir. Apardığımız müşahidələrə görə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində, az da olsa yalnız şeir dilində *-ma-yır*, *-məyir* formasına rast gəlinir. Bu da çox güman ki, misradakı hecaların sayının uyğun gəlməsi məqsədinə xidmət edir:

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983, s. 175.

Pozulmaz qanundur – olum və ölüm,
Bu gündən sabaha *çatmayır* qolum.
Yoxluqdan varlığa uzanır yolum

Dünyada ötəri bir yolçuyam mən (N.Adışirin)

Türk dillərində digər bir zamanı formalaşdıran *-ar*, *-ər* şəkilçili zaman formasının inkarına nəzər salsaq, onda onun *-ma+-ar*, *-mə+-ər* şəkilçilərinin birləşərək *-mar*, *-mər* şəklində təzahür etdiyinin necə şahidi oluruqsa, eyni ilə də müasir Azərbaycan dilində *-ma+-ır*, *-ma+-ir* şəkilçilərinin birləşməsi ilə əmələ gələn indiki zamanın inkarı olan *-mayır*, *-məyir* formasının tədricən öz yerini *-mır*, *-mir*, *-mur*, *-mür* formasına verdiyinin şahidi oluruq. Bundan başqa, *-ma*, *-mə* iki cür yazılan şəkilçi olduğu üçün *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisinin də inkar zamanı yalnız iki variantından(*-ır*,*-ir*) istifadə olunduğu halda, *-mır*,*-mir*,*-mur*,*-mür* forması dörd variantda təzahür olunur:*danışmayıram-danışmıram*, *dinməyirəm-dinmirəm*, *oxumayıram-oxumuram*, *görməyirəm-görmürəm* və s.

Zənnimizcə, bu forma Azərbaycan ədəbi dilində artıq sabitləşmiş bir formadır. Çünki istər danışiq dilində, istər elmi-nəzəri, istərsə də bədii əsərlərin dilində kifayət qədər geniş işlədilir və bu norma pozuntusu hesab olunmur. Çünki bu faktlar dildə mövcud olan qənaət prinsipinin qanunauyğun nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dildə belə faktlara tez-tez rast gəlinir.

-a, *-e(-ə)*, *-y* şəkilçili indiki zaman. Türk dillərində felin zamanlarını əmələ gətirən şəkilçilər ümumi cəhətlərə malik olmaqla yanaşı, bəzən fərqli xüsusiyyətlər də kəsb edir. Bu baxımdan *-a*,*-e(-ə)*,*-y* şəkilçisi maraqlıdır. *-a*,*-e(-ə)*,*-y* şəkilçisi qıpçaq, bulqar və uyğur-oğuz qrupu türk dillərində indiki zamanın əsas morfoloji əlaməti kimi istifadə olunur. Konkret olaraq, qazax, qırğız, altay, noqay, başqırd, qumuq, özbək, sarı-uyğur, qaraçay-balkar, kazan-tatar, tofalar, xakas, tuva, barabin-tatar, çuvaş, yakut dillərində bu və ya digər fonetik variantlarla müşahidə olunur.

Araşdırdığımız müasir qazax, qırğız, noqay, altay, qaraqalpaq, krım-tatar, qaraçay-balkar, qumuq və tuva dillərində indiki-gələcək zaman forması üçvariantlı *-a*, *-e*, *-y* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gətirilir. Tuva dilində bütün şəxslər üzrə *-a-dır*, *-e-dir*, *-y-dir* şəklində, xakas dilində *-a-dır*, *-e-dir*, *-dır*, *-dir* şəklində formalaşır. Professor Mustafa Öner bu münasibətlə yazır: *-a tur-gan// -a dur-gan// -a tu(r)-gan > a-tu-gın > atın* şəkilində gələn ek, işte hem bu devam eden harekettən (*-a tur-*) ötürü geniş zaman ifadəsi, hem de *-gan* eki dolayısıyla tamamlanmış bir hareket, yani geçmiş zaman yükü taşıdığı için, bizim “geniş zamanın hikayesi” olarak anlayıp tercüme edebileceğimiz bir fiil çekimini teşkil etmektedir¹.

¹ Öner Mustafa. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1998, s.152.

Müasir başqırd və kazan tatarlarının dillərində *-a, -ə, -y* şəkilçi variantları özünü göstərir. Müasir özbək dilində isə *-a, -y* şəkilçi variantlarından istifadə olunur. Müasir qırğız və altay dillərində şəkilçinin *-at, -et, -ot, -öt, -yt, çuvaş dilində -at, -et* variantlarına rastlanır.

-A, -e(-ə), -y şəkilçisi türk dillərində indiki zamanı ifadə edən ən geniş yayılmış morfoloji əlamətdir. Oğuz qrupu türk dillərindən başqa digər türk dillərində məhsuldar *indiki zaman* forması kimi istifadə olunur. Müasir qazax dilində *indiki keçici zaman*, noqay, özbək dillərində *indiki-gələcək zaman*, başqırd, qumuq, karaim, kazan-tatar dillərində *indiki zaman*, qaraçay-balkar dilində *ümumi və konkret indiki zaman* terminləri ilə adlandırılır. Nümunələrə diqqət yetirək:

		<i>tək</i>	<i>cəm</i>
I şəxs	qazax:	sanaymın	sanaymız
	karaim:	kolamın	kolabız
	altay:	baradırim	baradıribız
	noqay:	alaman	alamız
	özbək:	boşlayman	boşlaymız
	qumuq:	alamän	aläbüz
	başqırd:	kalamın	kalabız
	tuva:	aladır men	aladır bis
II şəxs	qazax:	sanaysın	sanaysındar
	karaim:	kolasin	kolasız
	altay:	baradırın	baradırigır

noqay:	alasın	alasız
özbək:	boşlaysan	boşlaysız(lar)
qumuq:	alasän	aläsiz
başqırd:	kalahın	kalahğıž
tuva:	aladır sen	aladır siler
qazax:	sanaydı	sanaydılar
karaim:	koladı	koladırlar
altay:	baradıırı	baradıırı
noqay:	aladı	aladılar
özbək:	boşlaydı	boşlaydılar
qumuq:	alä	alalär
başqırd:	kala	kalalar
tuva:	aladır	aladırlar

qırğız: Özün körsötküsü kelqen jıqılıusuna şasıp, akırı bir günü oñkosunan *sayılat* (Suleyman padişanın nuskaları); *qaraqalpaq*: Tülkinin qattı uzası kelip duzakşı qartınıñ üine *keledi* (H.A.Баскаков, Каракалпакский язык); *kazan-tatar*: Jirdə Əxmət *jırlıy*, küktə böterelə-böterelə turqaylar *sayrıy* (Q.Bəşirov) və s.

Qeyd etməliyik ki, tuva dilində *-a-dir, -e-dir, -y-dir* formasından başqa geniş yayılmış digər indiki zaman formasından da istifadə olunur¹.

Oğuz qrupu türk dillərində isə *-a, -e(-ə), -y* şəkilçisi felin arzu şəklinin ifadə vasitəsidir. Maraqlıdır ki, müasir Azərbaycan dilində də *-a, -ə* şəkilçisi arzu şəklini ifa-

¹ Вах: Джураева Дж. (Мухиддинова) Категория будущего времени глагола в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1961

də edir. M.Rəhimov bu şəkilçiyə, əsasən XIV-XVI əsr abidələrində, həm də gələcək zaman şəkilçisi kimi rast gəldiyini qeyd edir¹.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də *-a*, *-e* şəkilçisinin türkmən dilinin bəzi dialektlərində (Esqi, Çovdur, Nerezim və s.) indiki zaman yerində işləmə bilməsidir².

E.A.Qrunina yazır: "Türk dilinin ilk yazılı abidələrində qeyd olunan *-a* şəkilçili təsriflənən forma təxminən XVII əsrə qədər əsas elementlərdən biri olmuş, lakin zaman formaları sistemində indiki və gələcək zaman formaları dairəsində xeyli dəyişikliklərə uğrayaraq tədricən bu rolu itirmişdir"³.

Bu münasibətlə Ə.Rəcəbli yazır: "Qədim türk yazılı abidələrinin dilində felin indiki-gələcək zamanı fel əsaslarına samitlə bitən fellərdə *-a*, *-ə*, saitle bitən fellərdə *-y* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. Indiki-gələcək zamanda zaman şəkilçisindən sonra şəxs əvəzlilikləri ilə eyni fonetik tərkibə malik şəxs şəkilçiləri artırılır; məs.: ..iliniz üçün kazğanu öz kuy yıta siz(Y28) "eliniz üçün qazanaraq öz eviniz üçün ağlayırsınız". İniliy böri uça

¹ Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV–XVIII веков. АҚД. Москва, 1957, с.10.

² Поцелуевский А.П. Дialectы туркменского языка. Ашхабад, Туркменгосиздат, 1936, с. 50.

³ Грунина Э.А. Форма времени на *-a/-e* по памятникам турецкого языка. с.28-36: Тюркологический сборник. Москва, «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1966, с. 28.

(Y28). "Kiçik qardaşım qurd uçar". Bars aldırılmay(Y28) "Bars ayrılmaz". Felin bu zamanı təkcə Yenisey abidələrində, həm də çox az işlənir"¹.

Müasir özbək dilində haqqında danışdığımız zaman formasını əmələ gətirmək üçün yalnız *-a* və *-y* (söz samitlə bitdikdə *-a*, saitle bitdikdə isə *-y*) şəkilçisindən istifadə olunur. Məs.: *bolamın, beredi, salınadı* (qazax); *ketaman, baradı, karayman, beresiz* (noqay); *bilaman, işlayman* (özbək).

Müasir türk dillərindən tatar dilində, bəzən də özbək folklorunda indiki-gələcək zamanın I şəxsin təkinin inkarı *-mam* formasında işlədilir. Bunu aşağıdakı nümunələr bir daha təsdiq edir: *işlamam, ketmam, bilmam* və s.

Bir cəhəti qeyd etmək istərdik ki, indiki-gələcək zamanın I şəxsin təkinin inkarının bu cür ifadəsi müasir türk dilində *-ar*, *-ər*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-r* şəkilçiləri ilə formalaşan geniş zamanın inkarının təsrifi ilə eynilik təşkil edir.

Məlum olduğu üzrə, karaim dilində də indiki zaman forması *-a*, *-e*, *-y* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir: *alamın, alasın* və s. Bəzən karaimlərin canlı danışdığı dilində birinci və ikinci şəxslərdə şəxs sonluğu ixtisar olunur; məs.: *alam, alas, alat* və s.

¹ Рəcəбли Э. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I h. Bakı, 2006, s.562-563.

Türk dillərində elə indiki zaman formaları mövcuddur ki, onların yayılma arealı məhduddur, məs.:özbək dilinin Daşkənd dialektində *-vot* forması ilə formalaşan xüsusi indiki zaman forması vardır.A.Q.Qulamov bu formanı konkret indiki zaman forması adlandırır¹. Məs.: *kürvotmən, kürvotsen, kürvott, kürvotmız, kürvotsız, kürvott*².

Ş4.Türk dillərində digər indiki zaman formaları

Türk dillərində indiki zaman formaları yalnız haqqında danışdığımız morfoloji vasitələrlə məhdudlaşmır. Əksər türk dillərində *-ib* feli bağlama şəkilçili indiki zaman forması da mövcuddur³. Bu zaman forması əsas fəle *-ib* feli bağlama şəkilçisi və *otur, tur, yatır, çör* köməkçi fellərinin artırılması ilə əmələ gəlir. Həmin zaman forması hal-hazırda baş verən hərəkəti ifadə edir. Köməkçi fellər öz leksik mənalərini itirir və qrammatik

¹ Гулямов Я.Г.Грамматика ташкентского говора.Ташкент,1968,Ч.І, Морфология, Изд. «ФАН» Узбекской ССР, с. 116.

² Насыров Ш.Формы настоящего времени в узбекских говорах карлуко-чигиле-уйгурского наречия.//Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.76-79.

³ Türk Vahit. Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimlei ve Ekleri. //Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996, Ankara, 1999, 291-340 s.; Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, TDK Yayınları, 2006, 802 s.; Volkan Coşkun. Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan -p Zarf-Fiil Eki. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar-1999, S: 7, s. 173-192.

vasitə kimi çıxış edir. Bu zaman forması türkmən, qazax, tofalar, tuva dillərində konkret indiki zaman¹, noqay dilində hal-hazırkı indiki zaman², xakas dilində isə odır, tur, çör köməkçi felləri ilə düzələn indiki zaman³ forması adlandırılır.

Konkret indiki zamanın ifadəsində istifadə olunan köməkçi fellər müxtəlif dillərdə müxtəlif fonetik variantlarla təzahür edir.Türkmən dilində *du:r, otı:r, yatı:r, yö:r*; qazax dilində *otır, tür, yatır, jür*; tuva dilində *tur, çor, olur, çit*; xakas dilində *odır, tur, çör*; tofalar dilində *tur, çoru, olur, çit*; barabın tatarlarının dilində isə yalnız iki – *yatı, otı/ ultır* köməkçi fellərindən istifadə olunur.

	<u>noqay</u>	<u>qazax</u>
<i>tək:</i>	I şəxs kele yatırman	jazıp jatırman
	II şəxs kele yatırsıñ	jazıp jatırsıñ/ jazıp jatırsız
	III şəxs kele yatır	jazıp yatır
<i>cəm:</i>	I şəxs kele yatırmız	jazıp jatırmız
	II şəxs kele yatırsız	jazıp jatırsıñdar/jazıp tırsızdar
	III şəxs kele yatırlar	jazıp yatır

¹ Грамматика туркменского языка.Ашхабад,1970,с.275;Современный казахский язык.Фонетика и морфология.Алма-ата,Изд.АН Казахской ССР, 1962, с.337; Рассадин В.И.Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. М., «Наука»,1978,с.204; Исхаков Ф.Г.,Пальмбах А.Грамматика тувинского языка.Фонетика и морфология.М.,ИВЛ, 1961, с. 381.

² Грамматика ногайского языка.Фонетика и морфология.Ч.І.Черкесск.1973, с.225

³ Грамматика хакасского языка. Москва, «Наука», 1975, с. 207.

	<u>tofalar</u>	<u>tuva</u>
<i>tək:</i>	I şəxs çerlep çitir men	barıp tur men
	II şəxs çerlep çitir sen	barıp tur sen
	III şəxs çerlep çitiri	barıp tur
<i>cəm:</i>	I şəxs çerlep çitir bis	barıp tur bis
	II şəxs çerlep çitir siler	barıp tur siler
	III şəxs çerlep çitiri (lar)	barıp tur

	<u>türkmən</u>	<u>xakas</u>
<i>tək:</i>	I şəxs keçip durun	kilip odırbın
	II şəxs keçip dursuñ	kilip odırzıñ
	III şəxs keçip dur	kilip odır
<i>cəm:</i>	I şəxs keçip durus	kilip odırbıs
	II şəxs keçip dursuñız	kilip odırzar
	III şəxs keçip durlar	kilip odırlar
	<u>barabin tatar</u>	<u>qaraçay-balkar</u>
<i>tək:</i>	I şəxs işləp yatım	kelip turama
	II şəxs işləp yatıñ	kelip turasa
	III şəxs işləp yatı	kelip turadı
<i>cəm:</i>	I şəxs işləp yatık	kelip turabız
	II şəxs işləp yatıñıs	kelip turasız
	III şəxs işləp yatılar	kelip turadılar

“Türkmən dilində digər zaman formalarından fərqli olaraq, konkret indiki zamanın inkar forması yoxdur. Halbuki, konkret indiki zamanın müşahidə olunduğu digər türk dillərində bu zaman formasının inkarı mövcuddur. Bu onunla izah olunur ki, *-ma*, *-me* inkar şəkilçisi fellərə zaman formalarından əvvəl əlavə olunmalıdır:*al-*

ma-dı, *al-ma-yar* və s. Uzun saitli *du:r*, *otu:r*, *yatı:r*, *yö:r* fellərinin kökündə zaman göstəricisi vardır. Buna görə də müasir vəziyyətdə felin əsasını zaman göstəricisindən ayırmaq mümkün olmadığı üçün inkar şəkilçisinin işlənməsi qeyri-mümkündür”¹.

Tofalar dilində yalnız iki hərəkət feli - *bar*-(varmaq), *kel*-(gəlmək) felləri yalnız *-a* feli bağlama şəkilçisi ilə və həmişə *çitir* köməkçi feli ilə (*barı çitiri*, *keli çitiri*) işlənir².

Türk dillərinin ayrı-ayrı qrupları üzrə felin indiki zamanlar sistemini təqdim etdiyimiz cədvəllər aydın nümayiş etdirir.

§5. Gələcək zamanın morfoloji əlamətləri

Qəti-gələcək zaman. *-acaq*, *-əcək* şəkilçisi qəti gələcək zamanı ifadə edən formal əlamətdir və müxtəlif fonetik dəyişmələrlə müəyyən türk dillərində mövcuddur. Konkret olaraq, araşdırdığımız Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, noqay, qumuq, özbək, başqırd, kırım-tatar, qaraqalpaq, kazan-tatar, yakut dillərində *-acaq*, *-əcək* şəkilçili gələcək zaman forması özünü göstərir.

	<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
<u>I şəxs</u> Azərb.:	alacağam	alacağıq

¹ Грамматика туркменского языка. Ашхабад, “Ылым”, 1970, с. 276.

² Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 205.

türk:	geleceğim	geleceğiz
türkmən:	men bilcek	biz bilcek
qaqauz:	bulacam	bulacez
noqay:	alayaqpan	alayaqpız
qumuq:	atažäqman	atažäqbız
özbək:	uracakman	uracakmiz
başqırd:	ukıyacakmın	ukıyacakbız
krım-tatar:	alacaqım	alacaqımız
kazan-tatar:	oçaqakmın	oçaqakbız
yakut:	bastıağım	bastıaxpıt

<u>II şəxs:</u> Azərb.:	alacaqsan	alacaqsınız
türk:	geleceksin	geleceksiniz
türkmən:	sen bilcek	siz bilcek
qaqauz:	bulacan	bulaceniz
noqay:	alayaksın	alayaksız
qumuq:	atažäqsan	atažäqsız
özbək:	uracaksan	uracaksız
başqırd:	ukıyacakhın	ukıyacakhıgız
krım-tatar:	alacaqşın	alacaqşınız
kazan-tatar:	oçaqaksın	oçaqaksız
yakut:	bastıağın	bastıaxxıt

<u>III şəxs:</u>	Azərb.:	alacaqdır	alacaqlar
	türk:	gelecek	gelecekler
	türkmən:	ol bilcek	olar bilcek
	qaqauz:	bulacek	bulaceklar
	noqay:	alayaq	alayaqlar
	qumuq:	atažäq	atažäqlar
	özbək:	uracak	uracaklar

başqırd:	ukıyacak	ukıyacaktır
krım-tatar:	alacaq	alacaq(lar)
kazan-tatar:	oçaqak	oçaqaklar
yakut:	bastıağa	bastıaxtara

Azərb.: –Bəli, elədir. Birinci dərs ana dilidir, arada nəğmə ilə *qovuşacaqdır*. Nəğməmiz böyük şair Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” poeməsindən bir parçanın avazla, mahnı təki oxunub öyrədilməsi *olacaqdır* (S. Əhmədov, Yasaq edilmiş oyun); türk: Orhan – Sağ olun... Elimden gəldiyi kadar faydalı olmağa *çalışacağım* (N. Hikmet, Her şeye rağmen); qaqauz: Gezdin sürüleri, sürəkleri xəm xergeleri, öbür günə xepsi yola deyni *xazır olaceklar* (N. Baboqlu, Legendanın izi); kazan-tatar: El axırına bık küp torak yortlar faydalanuqa *tapşırılacaq*. Kultura saraen kiləse elqa salıp *beterəçəkbez* (Татарско русский словарь) və s.

Göründüyü kimi, bu morfoloji əlamət müasir Azərbaycan dilində *-acaq*, *-əcək*, türk dilində *-acak*, *-ecek*, türkmən dilində *-cak*, *-cek*, qaqauz dilində *-acek*, *-ecek*, noqay dilində *-ayak*, *-eyek*, qumuq dilində *-ažaq*, *-ežək*, başqırd dilində *-acak*, *-əcək*, özbək dilində *-acak*, kazan-tatar dilində *-açak*, *-eçək*, krım-tatar dilində *-acaq*, *-ecek*, yakut dilində *-ıax*, *-ıex*, *-uax*, *-üex* formalarında təzahür edir.

Müasir türkmən dilində *-acaq*, *-əcək* şəkilçisi *-cak*, *-cek* şəklində özünü göstərir və türkmən dilində yalnız

qəti gələcək zaman formasında şəxs şəkilçilərinə təsadüf olunmur. Daha dəqiq desək, bu formalı fellər şəxslər üzrə təsrif olunmur. Buna görə də fel formasından əvvəl şəxs əvəzlilikləri işlənir: *men bulcak, sen bulcak, ol bulcak, biz bulcak, siz bulcak, olar bulcak* və s.

M.Şirəliyev bu münasibətlə yazır: “Bu hadisəni mən-cə, dissimilyasiyanın təsiri ilə *ç* qarışıq səsinin parçalanması nəticəsi kimi izah etmək olar. Nuxa və Quba dialektlərində III şəxs tək və cəmdə gələcək zaman şəkilçisi feli bağlama(-a,-ə) şəkilçisi olmadan -*cax* şəklində işlənir. Nuxa dialektində -*cax* şəkilçisindən əlavə -*cix*’ şəkilçisi də işlənir”¹.

Türkmən dilində qəti gələcək zamanın inkar forması bütün zaman formalarının inkarını əmələ gətirən -*ma*,-*mə* inkarlıq şəkilçisi ilə *yox*, *dəl* “deyil” sözü ilə meydana çıxır. Təbii olaraq bu məqamda da şəxs şəkilçiləri işlənmir və şəxs əvəzliliklərinin fel formasından əvvəl iştirakı vacibləşir: *men alcek dəl, sen görcek dəl, ol bilcek dəl* və s.

Naxçıvan dialektində II şəxs tək və cəmdə qəti gələcək zamanı ifadə edən -*as*, -*əs*, qazax dialektində -*aş*, -*aş* şəkilçilərinə də təsadüf edilir. Məsələn: *tutassan, tutassız (Naxçıvan), gedəşşəñ, gedəşşiniz (Qazax)*².

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 236.

² Yəni orada, s. 235.

Tovuz rayonunun Düz Qırıqlı, Qovlar və Xatınlı kənd şivələrində ikinci şəxs tək və cəmdə daha səciyyəvi zaman şəkilçiləri işlədilir. Düz Qırıqlı və Qovlar kənd şivələrində işlədilən -*ış/-iş/-uş/üş* (səssizlə bitənlərdə), -*yış/-yiş/-yuş/-yüş* (səsli ilə bitənlərdə); və Xatınlı kənd şivəsində işlədilən -*aş/-eş/-oş/-öş* (səssizlə bitənlərdə), -*yaş/-yeş/-yoş/-yöş* (səsli ilə bitənlərdə) zaman şəkilçilərinə başqa dialekt və şivələrimizdə, demək olar ki, təsadüf edilmir¹.

Müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində daha bir xüsusiyyət diqqəti cəlb edir. Borçalı rayonu şivələrində II şəxsin tək və cəmində -*acaq*² şəkilçisinin fonetik variantı olan -*ac*, -*əc*, bəzən də -*aj*, -*əj* şəkilçisi ilə -*an*² (təkdə) və *ınız*⁴ (cəmdə) şəxs sonluqları işlədilir. Məsələn: *biləjən* (biləcəksən), *oxuyajınız* (oxuyacaqsınız), *vurajan* (vuracaqsan) və s.

Bu vəziyyət türk dilində də müşahidə olunur. Məs.: Sıtkı – Köye bir saatte mi *varacağın*? (N. Hikmet).

Göründüyü kimi, şəxs sonluğundakı *ş* samiti düşür. Halbuki, bütün türk ədəbi dillərində ikinci şəxsin tək və cəmində şəxs sonluğunda *ş* samitinin (-*san*², -*sın*⁴, -*sınız*⁴) işlənməsi şərtdir. Yalnız oğuz qrupu türk dillərindən olan qaqauz dilində -*acak*, -*ecek* şəkilçisi ilə ifadə olunan qəti gələcək zaman təsrif olunarkən ikinci şəxsin

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 125.

təkində *-san, -sen* deyil, *-an, -en*, cəmində *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* deyil, *-nız, -niz, -nuz, -nüz* şəxs sonluğundan istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Məs.: Bu-rayı kaç türlü anılmış yılaççılar geldi, hiç birisi de bişey yapamadı da sen mi *alıştıracan?* – Gel biz seni geçirelim, teklif etmiş şeytannar yalpak -ama bize suyun ortasında biraz kemanca *çalacanmı?*(Masallar); -Nayın, burasını da mı *göreceniz?* (D.Kara Çoban); -*Göreceyniz* siz! Taptınız şeytanna, şeytan da *olacəniz...*; -*Gidecən!* –Baardı bir öküz sesində şef hem sıbıttı Savastioğlunun gözlerinə bir eşil kiət–yarına gelecez, hazır bulalım (N. Baboglu).

Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq qaqauz dilində bu xüsusiyyət ədəbi dil norması sayılır.

Qəti gələcək zamanda ikinci şəxsin təkində şəxs sonluğunun bu cür ifadəsi Şəki dialektinin Qışlaq şivəsində də müşahidə olunur¹. Yalnız burada ikinci şəxsin cəmində də müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Məs.: *alican*<alacaqsan, *alıcüz*<alacaqsınız, *diycən*<deyəcək-sən, *diycüz*<deyəcəksiniz və s.

Orta əsr Azərbaycan dili materiallarına nəzər yetirdikdə, qrammatik gələcək zamanda *-acaq, -əcək* zaman şəkilçisini əvəz edən *-isər* şəkilçisinin işləndiyinin şahidi oluruq. Müasir ədəbi dilimizdə bu şəkilçidən istifadə

¹ İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, s. 126.

olunmur. Maraqlıdır ki, *-isər* formasına dilimizin dialekt və şivələrində də rast gəlinmir.

S.Əlizadə yazır:“Ədəbi dilimizin tarixində XVI əsrdən başlayaraq *-acaq, -əcək* şəkilçisi qəti gələcək zamanı ifadə edən əsas forma olmuşdur. Bunun isə xüsusi əhəmiyyəti vardır. *-acaq, -əcək* formasının qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi fəallaşması, universallıq kəsb etməsi ədəbi dilimizin tarixində yeni mərhələnin başlanmasını xəbər verirdi, eyni zamanda(türk) osmanlı ədəbi dilinə rəğmən yeni morfoloji hadisə təsiri bağışlayırdı. Çünki XIV-XV əsr Azərbaycan və XVI əsr osmanlı ədəbi dilləri üçün qəti gələcək zamanda *-isər* forması səciyyəvi idi”¹.

Z.Budaqova və T.Hacıyevin birgə müəllifləri olduqları “Azərbaycan dili” kitabında yazılır:“Gələcək məzmunu bildirmək üçün *-isər* Füzuli dilində son dərəcə seyrəlidir. O biri tərəfdən həmin zaman kəsiyində bədii üslubun folklor-danışıq təzahüründə, xüsusilə onun nəsr qolunda *-acaq* üstünləşir ki, bu da ədəbi-gəlmə müqabilində xalq dili formasının fəallaşmasına dəlalət edir. Daha bu, ədəbi dil normasında zaman irəliləyişi ilə bağlı təkamül deməkdir. XIII-XIV yüzilliklərlə XV-XVI yüzilliklər arasında yarım-mərhələ səviyyəsində norma fərqləri yaranmasına dəlalət edir”².

¹ Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, ADU, 1985, s. 65.

² Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, s. 73.

H.Mirzəzadə *-isər* şəkilçisini Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçi hesab etmir və bununla bağlı yazır: “Bizcə, bu şəkilçi Azərbaycan dilinə xas şəkilçi deyildir, onu başqa türk dillərinin təsiri kimi qəbul etmək daha doğru olardı. Xalq dilində öz əksini tapmamış *-isər* şəkilçisinə xalq yaradıcılığı materiallarında da rast gəlmək olmur¹.”

Qeyri-qəti gələcək zaman. Bu zaman formasının şəkilçiləri müasir Azərbaycan dilində *-ar, -er*; türkmən dilində *-ar, -er*; türk və qaqauz dillərində *-ar, -er (-är)*, *-ır, -ir, -ur, -ür, -r*; qazax, noqay, qaraqalpaq, xakas dillərində *-r, -ar, -er*; qaraçay-balkar, qumuq, tuva dillərində *-(ı)r, -(i)r, -(u)r, -(ü)r, -ar, -er*; qırğız, yakut dillərində *-r, -ar, -er, -or, -ör*; başqırd dilində *-ır, -ir, -ur, -ür*; altay dilində *-r, -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er, -or, -ör*; barabın tatarlarının dilində *-r, -ır, -ir, -ar, -ər* variantlarında müşahidə olunur.

-ar, -ər şəkilçili zaman formasının müşahidə olunduğu hər bir türk dilində bu formal əlamət iki variantda olduğuna görə, yəni açıq damaq saitləri ilə işləndikləri üçün birinci və ikinci şəxsin cəmində təsdiq və inkarında şəxs şəkilçiləri dörd variantda olduğu halda, yalnız onların iki variantından istifadə olunur. Başqa sözlə desək, I şəxsin cəmində *-ıq, -ik, -uq, -ük* yaxud *-ız, -iz,*

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 154.

-uz, -üz şəxs sonluqlarından *-ıq, -ik* yaxud *-ız, -iz*; II şəxsin cəmində isə *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* yaxud *-sız, -siz, -suz, -süz* şəxs sonluqlarından isə yalnız *-sınız, -siniz* yaxud *-sız, -siz* şəxs şəkilçiləri işlədilir. Bu xüsusiyyətə bəzi türk dillərində hətta II şəxsin təkində də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan, qazax, noqay, qaraqalpaq, özbək, uygur, xakas, şor dillərində *-ar, -ər* şəkilçili zaman forması II şəxsin təkində qapalı damaq saitli şəxs sonluqları qəbul etdikləri üçün, sadələşdirmiş türk dillərində II şəxsin təkində də şəxs sonluqlarının yalnız iki variantına təsadüf olunur. Bunlardan fərqli olaraq karaim dilinin Trakay dialektində iki variantlı *-ar, -ər* şəkilçili zaman forması II şəxsdə dörd variantlı şəxs sonluğu qəbul edə bilər:

	<i>Tək</i>	<i>Cəm</i>
I şəxs: Azərb.:	baxaram	baxarıq
türk:	bulurum	buluruz
qaqauz:	qalarım	qalarız
qazax:	bararmın	bararmız
qumuq:	ałärman	ałärbüz
karaim:	ketirirmin	ketirirbiz
özbək:	bılarman	bılargız
sarı-uyğur:	men tutar	mys tutar
başqırd:	kalırmin	kalırbız
şor:	kelerim	kelerbis
II şəxs: Azərb.:	baxarsan	baxarsınız
türk:	bulursun	bulursunuz

qaqauz:	qalarsın	qalarsınız
qazax:	bararsın(dar)	bararsızdar
qumuq:	ałarsan	ałarsız
karaim:	ketirirsın	ketirirsız
özbək:	bilarsan	bilarsız
sarı-uyğur:	sen tutar	siler tutar
başqırd:	kalırhın	kalırhıgıż
şor:	kelerzinъ	kelerzar
III şəxs:Azərb.:	baxar	baxarlar
türk:	bulur	bulurlar
qaqauz:	qalar	qalarlar
qazax:	barar	barar
qumuq:	ałar	ałarlăr
karaim:	ketirir	ketirirler
özbək:	bilir	bilirler
sarı-uyğur:	goł tutar	gołar tutar
başqırd:	kalır	kalır(żar)
şor:	keler	kelerler

Azərb.:Ürək döyünməsə vətənçin, elçin, Bir ovuc torpağa *döndərrəm* onu;

Dünyaya gəlmişəm, bilirsiz neçin?

Zirvədən-zirvəyə *aşmaq istəram* (M.Mirzəliyeva);

Türk:Adın ne?-diye sorsalar adımı *unuturum* (A. Nesin, Parola); türkmən:Hoşlukma, oglum, basym *gö-terer*, senem öz arzuwyña *yetersin*(Göroglynyň dörey-şi); kazan-tatar:Miña berne yasap birçe, bik maturlap. Min siña qarmun kışkırtırqa *birermen* (Q.Bəşirov);

qırğız:Bular kazqan çunkurlar, Özdörü *tüşöör* çunkurlar¹;

Türk dillərində fel sonunun saitle və ya samitlə bitməsindən, təkhecalı və ya çoxhecalı olmasından asılı olaraq eyni zaman formasını ifadə etdiyinə görə *-ar*, *-ər*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-r* şəkilçilərindən yalnız müvafiq olanı fel sonuna artırılır. Bu xüsusiyyət qeyri-qəti gələcək zaman formasının müşahidə olunduğu əksər türk dillərinə şamil olunur:

a)Əgər fel saitle bitərsə, bu zaman felin sonuna *-r* şəkilçisi əlavə olunur; məs.:türk.qaqauz:*başla-r-ız*, *bek-le-r*, *tanı-r-sın*; karaim: *tele-r*, *kara-r*; başqırd: *ukı-r*; qumuq: *qara-r-man*, kazan-tatar: *eşlə-r*, *ukı-r* və s.

Haqqında danışdığımız bu xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilinə aid edilmir.Çünki digər türk dillərində eyni zaman formasını formalaşdıran *-ar*, *-ər*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür*, *-r* morfoloji əlamətləri Azərbaycan dilində iki müxtəlif zaman formasını əmələ gətirir.

Ona görə də Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən *-ar*, *-ər* şəkilçisi felin sonunun saitle və ya samitlə bitməsindən, təkhecalı və ya çoxhecalı olmasından asılı olmayaraq bütün fellərə artırılır.Yalnız fel saitle bitərsə, bitişdirici *y* samitindən istifadə olunur.Məs.:*-Sən get evə, mən qayıdım. Onu tək qoya bil-*

¹ (www.geocities.com/makaldar/palapage.htm)

mərəm. İlanlar bilsələr ki, heç kəs yoxdur, gəlib göz-lərini yeyərlər (İ.Şıxlı,Qızıl ilanlar).

Lakin qeyd etməliyik ki,bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilində bəzi fellərdə özünü göstərir. Əgər fel saitle bitərsə, bu zaman ya qeyri-qəti gələcək zamanın şəkil-çisindən əvvəl y samiti artırılır, ya da qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisində olan sait düşür:

Mən aşiq yara *bağlar*,
Yar meylin yara *bağlar*
Yaralı yar bağlasın,
Yar yaxşı yara *bağlar* (Sarı Aşıq)

Türk oğlu sözündən dönməz,
Məhv olur da sürüklənməz.
Hər yüksəlmək *dilər*, enməz,
Çarpışır *yaşar*. (H.Cavid)

Türkmən dilində qeyri-qəti gələcək zamanın formasının morfoloji əlaməti saitle bitən fellərə artırıldıqda uzun tələffüz olunan sait əmələ gətirir, yəni felin sonundakı saitle şəkilçidəki sait birləşərək uzun tələffüz olunur. Məsələn:*oka:r*(oka+ar); *işlə:r*(işlə+ər); *geti:r* (getirer) və s. “1 samiti ilə bitən bəzi fellərə -ar, -er şəkilçisi artırıldıqda eyni hal baş verir, fel ixtisar olunaraq qısa tələffüz edilir. Söz sonundakı “1” samiti düşür”.¹

¹ Туркменский язык. Ашхабад, «Туркменистан», 1970, с. 268.

b) Əgər fel samitlə bitərsə, bu zaman felin sonuna -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçilərindən biri artırılır. Müasir türk dilində isə təkhecalı və ya çoxhecalı olmasından asılı olaraq şəkilçilərin işlənmə mövqeyi dəyişir. Belə ki, sonu samitlə bitən təkhecalı fellərə -ar, -er, sonu samitlə bitən çoxhecalı fellərə isə -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisi artırılır.

A.N. Kononov sonu samitlə bitən 15 təkhecalı fel də fərqləndirir ki, bu fellər də -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisinin köməyi ilə düzəlir¹.

Qaqauz dilində də -ır⁴ və -ar² şəkilçiləri eyni zaman formasını ifadə edir və bu *qeyri/qəti gələcək zaman* adlandırılır. Digər türk dillərindən fərqli olaraq qaqauz dilində qeyri/qəti gələcək zamanda samitlə bitən təkhecalı və çoxhecalı fellərin əsasına hər iki şəkilçi variantı artırıla bilər.

Beləliklə, qeyri-qəti gələcək zamanda fellərin əksəriyyəti praktik olaraq 2 variantda işlədilir². Bu o deməkdir ki, hər iki şəkilçi ayrı-ayrılıqda eyni sözə əlavə olunur və eyni mənəni ifadə edir. Bunu nümunələr əsasında aydınlaşdıraraq:

<i>kalarım</i> – <i>kalırım</i>	<i>düşünərim</i> – <i>düşünürüm</i>
<i>kalarsın</i> – <i>kalırsın</i>	<i>düşünərsin</i> – <i>düşünürsün</i>

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с. 225.

² Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, с. 184.

kalar – kalır düşünər – düşünür
kalarız – kalırsınız düşünürüz – düşünürsünüz
kalarınız – kalırsınız düşünürsünüz – düşünürsünüz
kalarlar – kalırlar düşünərlər – düşünürlər

Nümunələr də göstərir ki, bu şəkilçilər bir-birinin ekvivalenti kimi çıxış edir. Yəni qaqaüz dilində *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi eyni feldə *-ar, -ər* şəkilçisini əvəz edə bilir və bu zaman heç bir mənə dəyişikliyi baş vermir.

Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman formasını digər türk dillərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də *-ar, -ər* şəkilçisinin bəzən orta səs düşümü (sinkopa) və səs uyuşması (assimilyasiya) fonetik hadisələrinə məruz qalmasıdır:

Mən ha səni nuri-ilahi *sannam*,
 Camalının şöləsinə *dolannam*,
 Atəşinə mərdü-mərdanə *yannam*,
 Bu xasiyyət mənə pəvanədənir (Vaqif)
Nəzər sallam solu sağa,
 Bir kimsə yox danışmağa.
 Bu qədər dərdü fərağa
 Axır necə dözümlənsiz (Zakir)

Bu nümunələrdə *sannam, dolannam, yannam, nəzər sallam* fellərində *-ar, -ər* qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi orta səs düşümü və səs uyuşması hadisələrinə uğramışdır. Belə hallara danışiq dilində daha çox rast gəlinir. Bakı, Quba, Şamaxı dialektlərində və Mərzə,

İsmayılı şivələrində¹ daha çox müşahidə olunur. Məs.: *gələram-gəlləm, alaram-allam* və s.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkar forması. Bu forma bütün türk dillərində fel kökü ilə *-ar, -ər* şəkilçisinin arasına *-ma, -mə* inkarlıq şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Lakin burada dilçilərin diqqətini cəlb edən cəhət felə *-ma, -mə* şəkilçisi artırıldıqdan sonra *-ar, -ər* zaman şəkilçisinin müxtəlif formalarda təzahür etməsidir.

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını ifadə edən *-mar, -mər, -maz, -məz, -mas, -məs, -manam, -mənəm, -man, -mən, -mam, -məm* formalarının hər biri qədim tarixə malikdir və onlar türk dillərində məhz bu zamanı bildirmək üçün daha çox işlənmiş şəkilçilərdir. İstər ümumi türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bu şəkilçilər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Qeyd etməliyik ki, müasir türk dillərində *-ar, -ər* şəkilçili gələcək zamanın inkarını ifadə edən formanın müxtəlifliyi daha çox birinci şəxsin tək və cəmində nəzərə çarpır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün *-mar, -mər, -maz, -məz* forması xarakterikdir. Digər formalardan müasir ədəbi dilimizdə istifadə olunmasa da, onlar Azərbaycan dilində tarixən işlənmiş və həmin şəkilçilərə bu gün də bəzi dialektlərdə rast gəlinir.

¹ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 250.

Müasir türk dilində I şəxsin tək və cəmində *-ma*, *-me*, II şəxsin tək və cəmində *-maz*, *-mez* formalarından istifadə olunur. Müasir türkmən dilində isə *-mas*, *-məs* və *-mam*, *-məm* şəkilçilərindən başqa bütün şəkilçilərin işləndiyi müşahidə olunur.

Müasir qazax, salar, noqay, qaraqalpaq, özbək, qumuq, sarı-uyğur, yeni uyğur dillərində *-ar*, *-ər* şəkilçili gələcək zamanın inkarının ifadəsi üçün bütün şəxslər üzrə *-mas* formasından istifadə olunur.

Noqay və qaraqalpaq dillərində *-mas*, *-mes* forması ilə yanaşı, *-bas*, *-bes*, *-pas*, *-pes* formalarına da rast gəlinir.

Araşdırdığımız altay, qırğız, xakas, tuva dillərində bütün şəxslər üçün *-bas*, *-bes* şəkilçisi xarakterikdir.

Çulım tatarlarının dilində *-mas*, *-mes* şəkilçisinin *-vas*, *-ves* şəkilçi variantı müşahidə olunur:

I ş. *salvasım*

II ş. *salvasın*

III ş. *salvas*.

Müvafiq mənbələrdə onun cəm forması özünü göstərmir¹. Maraqlıdır ki, araşdırdığımız digər türk dillərində şəkilçinin bu variantına rast gəlinməmişdir.

-mar, *-mər*, *-maz*, *-məz* formalarının hansının daha qədim olması fikri həmişə dilçilərin diqqətini cəlb etmiş

¹ Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. М., 1984, с. 28.

və müxtəlif mülahizələrə, fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı ikinci və üçüncü şəxslərdə *-maz*, *-məz* formasında olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilinin əvvəlki inkişaf dövrlərinə nəzər saldıqda, başqa bir vəziyyəti müşahidə edirik. Belə ki, burada hətta birinci şəxsdə *ɾ* səsinin *z* səsi ilə əvəzlənməsinin şahidi oluruq. Məsələn:

Bədxahim ola cümlə cəhan, *çəkməzəm* məlal,
Çün ol sənəm mənimlən əgər nikxah ola (Xətayi)

Ey Füzuli, *qılmazam* tərki-tiriqi eşq kim,
Bu fəzilət daxili əhli kəmal eylər məni (Füzuli)

H. Mirzəzadə *-maz*, *-məz* formasını birinci şəxsdə *-mar*, *-mər* formasına nisbətən daha qədim hesab edir¹. “XIII-XIV əsr abidələrində bu şəkli sonu cingiltili samitlə olan *-maz*, *-məz* formasında işlədilmişdir. *-mas* və *-maz* formalarının paralel istifadəsi “Kutadqu biliq”in dili üçün də xarakterikdir. M. Kaşğarlının “Divani-lüğət it-türk”ündə əsasən, *-mas* forması müşahidə olunur. Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrində yalnız *-maz* formasından istifadə olunmuşdur”². “...Özellikle Dîvanü

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962, s. 257.

² Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении. АДД. Ташкент, 1974, с. 122.

Lûgati't-Türk'teki şu kayıt şaşırtıcıdır: “Muzari sıygasının nefyinde (olumsuzluğunda) emri hazır üzerine –birinci, ikinci şahıslar ister müfret(teklik), ister cemi(çokluk) olsun – mim, elif, sin ziyade kılınır. olar barmaslar, bular barmaslar denir ki ‘onlar gitmezler’, ‘bunlar gitmezler’ demektir. Birinci şahsın ceminde biz barmasımız denir, ‘biz getmeyiz’ demektir”¹.

“Əsrarnamə”nin dilində *-ar*, *-ər* şəkilçili qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı *-maz*, *-məz* və *-man*, *-mən* şəkilçiləri ilə ifadə olunur².

Məhəmməd Yaqub Çinginin “Kəlurnamə”sində isə indiki-gələcək zaman adlandırılan bu zaman formasının inkarı *-mas*, *-mes* şəklində təzahür olunur³.

Ə.Əbdullayev nəinki felin zamanlarında *r-z* münasibətini, ümumiyyətlə dildə *r-z*-yə münasibətini nəzərə alaraq alimləri 3 qrupa bölmüşdür: *r//z* qeyd edənlər; *r>z* deyənlər; *z>r* deyənlər. Müəllif türk dillərində *ɾ*-in *z*-yə nisbətən daha qədim olduğu və *z*-nin isə sonrakı hadisə olduğu qənaətinə gəlir⁴ və bunu müxtəlif sübutlarla əsaslandırır.

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri.Fiil.Basit çekim.Ankara,TDK Yayınları, 2006, s. 390.

²Халилов Ш.Х.Язык азербайджанского письменного памятника XVв. «Асрарнаме».(морфологические особенности) АҚД,Баку,1974,с.46.

³Ибрагимова А.Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги.(Лексика,морфология, факсимиле и глоссарий) АҚД.Ташкент, 1976 , с. 26

⁴ Əbdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, s. 235-248.

-maz şəkilçisinin Əski Türkçədən bəri *-me-r* yerinə *-me-z* şəklində, feldən isim əmələ gətirən *-z* şəkilçisinin də, geniş zamanı bildirən *-r* formal əlamətinin əvəzinə işləndiyini göstərən T.Banguoğlu “*-mA*-nın, *m*-ilə başlayan bir kelimeden arta kaldığını hətta bu kelimənin bırakmak, yapmamak anlamlarına gələn **ama-*, **eme*, **uma-*, **üme-* fiillerinden gelebileceğini”¹ xüsusi qeyd edir.

Maraqlıdır ki, *-mar* forması eləcə də Tacikistan ərazisində yaşayan özbəklərin dilində də qeydə alınmışdır ki, bu da Ş.X.Xəlilovun fikrincə, “oğuz dillərinin güclü təsirindən başqa bir şey deyildir”².

Müasir türk dilində birinci şəxsin tək və cəmində *-ma*, *-me*, digər şəxslərdə isə *-maz*, *-mez* şəklində işləndiyinin şahidi oluruqsa, əski Anadolu türkcəsində və osmanlıcada bu formanın bütün şəxslər üzrə *-maz*, *-mez* şəklində təzahür etdiyini görürük³. Bu o deməkdir ki, müasir türk dilindən fərqli olaraq eski Anadolu türkcəsində və osmanlıcada hətta birinci şəxsin tək və cəmi üçün *-maz*, *-mez* xarakterik olmuşdur: *gitmezven*, *gitmezvenin*, *gitmezvem*, *gitmezem*; *gitmezüz*, *gitmezvüz* və s.

¹ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, TDK Yayınları, 2007, s. 168.

² Xəlilov Ş.X. Felin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzərə zamanın inkarı haqqında. Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, 1981, s. 82.

³ Canan Pınar Torun. Türkçenin Dönemleri İçerisinde *-maz* ekine dair.// Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı öğrenci kongresi, 11-13 Eylül 2006. İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi yayını, 2008, s. 170.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında II və III şəxslərdə *r* səsi *z* səsi ilə əvəz olunur. Türkmən dilində isə yalnız III şəxs tək və cəmində qeyri-qəti gələcək zamanın inkar formasında *r* səsi *z* səsinə keçir.

Türkmən dilində inkarlıq əlaməti kimi I və II şəxslərdə *-mar//mer*, III şəxsdə isə *-maz//mez* müstəqil inkar formaları kimi fərqləndirilir. F.Zeynalov bunu düzgün hesab etmir. O qeyd edir ki, *-maz,-mez*, eləcə də *-mar, -mer* formalarını müstəqil inkar formaları kimi vermək düzgün olmazdı. Burada *-ma, -me* inkarlıq şəkilçisi, *-r* qeyri-müəyyən zaman əlamətidir. Buradakı *z* isə *r* samitinin *z* səsinə keçməsindən başqa bir şey deyil¹.

Ancaq qeyd etməliyik ki, istər Azərbaycan dilində, istərsə də digər türk dillərində hər hansı bir xüsusiyyəti ifadə etmək üçün bir neçə şəkilçinin birləşməsindən əmələ gələn onlarla şəkilçi vardır (*-maqda*², *-dığım*⁴, *-dıqca*⁴ və s.) və bu şəkilçilər ayrı-ayrılıqda deyil, birləşərək xüsusi bir əlamət kəsb edirlər. Bu baxımdan *-mar, -mər* və *-maz, -məz* də müstəqil inkar şəkilçiləri kimi qəbul edilə bilər.

Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində qeyri-qəti gələcək zamanın II şəxs inkar formasında *r* ünsüründən istifadə olunur. Bu, Quba, Şamaxı, Ordubad, Şəki dia-

¹ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, s. 113.

lektlərində, Sabirabad, Xaçmaz, Lənkəran, Astara, Zaqatala, Gədəbəy, Daşkəsən başqa rayon şivələrində özü-nü göstərir. Quba və Şamaxı dialektlərində isə hətta üçüncü şəxsdə də *r* ünsürü müşahidə edilir¹. Məs.: *yazmarsan, yazmar, doğramarsan, yazmarsuz, dimər* və s.

Şəkinin Vərəzəd, Baş Zəyzid kəndlərində ikinci şəxsdə qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən *-z* şəkilçisi tamamilə düşür². Məs.: *yazmásan, yazmásuz, otumásan, otumásuz* və s.

R.Eyvazova Kişvəri dilində *-maz, -məz* və *-man, -mən* inkar formalarının daha çox işləndiyini yazır. Lakin bununla yanaşı, Kişvəri əsərlərinin tədqiqatı zamanı *-maz, -məz* şəkilçisinin *-mas, -məs* fonetik variantı qeydə alınmışdır. Müəllif yazır ki, Kişvərinin dilində Azərbaycan sözlərinin *-mas, -məs* qıpçaq-karluq qrupu şəkilçiləri ilə işlənməsinə rast gəlmədik. Belə ki, bu tipli şəkilçilər şairin dilinə söz kökü ilə birlikdə (məs.: *bulmas, iməs*) keçmişdir. Ona görə də R.Eyvazova Kişvəri dilində *-mas, -məs* inkarlıq formasını qədim türk dillərinin, xüsusilə özbək dilinin təsirindən başqa bir şey hesab etmir³.

¹ Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965, s. 248.

² İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, s. 132.

³ Eyvazova R. Kişvəri "Divan"ının dili (morfoloji xüsusiyyətlər). Bakı, "Elm", 2005, s. 142.

Türkmən dilində birinci şəxs təkinin inkar forması, eyni zamanda, *-marın*, *-merin* formasının ixtisar olunmuş qısa saitli *-man*, *-men* variantı ilə də işlənə bilər. Məs.: *yazman*, *bilmen*, *gelmen* və s.

Bu zamanın inkar forması birinci şəxs təkində *-man*, *-men* (<*-marın*, *-merin*) və *-am*, *-em* (*xem*) hissəciklərinin birləşməsindən əmələ gələn *-manam*, *-menem* forması ilə də işlədilir. Məs.: *yazmanam*, *gelmenem* və s.

Bu şəkiliyə təsadüfi hallarda Azərbaycan şairlərinin şeirlərində rast gəlirik:

Şikayət eyləmənam dilbərin cəfasından

Onun cəfası mana yekdurur vəfasından

(Nəsimi)

Bəs *bilmənam* ki, rəsmi-vəfa kimdən ökrənir

(Xətayi)

İndən belə ölsəm, arzu *çəkmənam*

Şükr allaha, arzumana yetmişdim.

Dostun camalına nəzər eylədim,

Sanasan, tazədən cana yetmişdim

(Vaqif)

-manam, *-menem* formasının birinci şəxsin təkini ifadə etməsinə Van eli və yörəsində yaşayan türklərin dilində də rastlanır:

Sallanıram *getemenem*

Men seni *unutmanam*

(A.Caferoğlu)

Burada *getemenem* “getməmə”, *unutmanam* “unutmamam” mənalarını ifadə edir.

M.Rəhimov bu şəkiliyin türkmen dilində çox yayıldığına əsaslanaraq Azərbaycan dilinə onun türkmen dilindən gəldiyini yazır¹.

§6. Türk dillərində digər gələcək zaman formaları

Türk dillərində gələcək zamanı ifadə edən bir sıra morfoloji əlamətlər vardır ki, bu şəkiliylər yalnız bir və ya bir neçə türk dilində özünü göstərir. Bu qrammatik göstəricilərdən biri *-qalak*, *-kalak*, *-qekek* şəkiliylə *gələcək zaman* formasıdır. Altay, tuva, xakas və şor dillərində müşahidə olunur. Tuva dilində gözlənilən gələcək zaman², şor dilində həyata keçməmiş gələcək zaman³, barabin-tatarlarının dilində gələcək zaman III (gözlənilən gələcək)⁴ adlanır.

		<u>tuva</u>	<u>şor</u>
tək	I şəxs	aparqalak men	kelqekekpim
	II şəxs	aparqalak sen	kelqekeksin

¹ Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV–XVIII веков. АҚД. Москва, 1957, с. 13

² Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, с. 391.

³ Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Москва, Изд. АН СССР, 1941, с. 191

⁴ Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 59.

	III şəxs	aparqalak	kelqelek
cəm	I şəxs	aparqalak bis	kelqelekpiş
	II şəxs	aparqalak siler	kelqeleksar
	III şəxs	aparqalaktar	kelqelekter
		<u>altay</u>	<u>barabin-tatar</u>
tək	I şəxs	satğalağım	pilkələmin
	II şəxs	satğalağın	pilkələksiñ
	III şəxs	satğalak	pilkələk
cəm	I şəxs	satğalağıbı	pilkələkpiş
	II şəxs	satğalağığar	pilkələksis
	III şəxs	satğalaktar	pilkələk

-ğalak şəkilçisinin xakas dilində funksiyası maraqlıdır. Belə ki, “Xakas dilinin qrammatikası” kitabında müşahidə olunduğu digər türk dillərindən fərqli olaraq -ğalak şəkilçisi xakas dilində gələcək zamanın deyil, keçmiş zamanın morfoloji əlaməti kimi göstərilir və həyata keçməmiş keçmiş zaman adlandırılır¹: *itkelek-pin, itkeleksin, itkelek, itkelekpiş, itkelekser, itkelekter* və s.

Əslində hələlik həyata keçməmiş, lakin baş verməsi gözlənilən hal və hərəkəti ifadə edən bu zaman göstəricisi, fikrimizcə, xakas dilində keçmiş deyil, altay, tuva və şor dillərində olduğu kimi gələcək zamanın morfoloji göstəricisidir.

¹ Грамматика хакаского языка. Москва, «Наука», 1975, с. 220.

“Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde kullanılan ve aynı anlamı veren -(G)AlAk eki de bizce Eski Türkçedeki -KAlır ekiyle ilgilidir. -GALAK büyük bir ihtimalle -Galır Ok'tan gelmektedir: al-galır ok > algalırak > algallak > algalak”¹

Araşdırdığımız türk dillərindən yalnız şor dilində *qadık – kadıq* feli sifət forması ilə düzələn mümkün gələcək zaman forması² mövcuddur; məs.:

Tək I şəxs çetkediğim / çetkediğin

II şəxs çetkediğin

III şəxs çetkediğ

Cəm I şəxs çetkediğbis

II şəxs çetkediğbis

III şəxs çetkediğler

F.Zeynalov sarı-uyğur dilində gələcək zamanın dörd formada işləndiyini yazır:

a) -ğıs/qıs –tır/-tro və ya -metto, -ere/-ire

b) -ar, -er, -ır, -ir, -r

c) -ğı, -qu, -ğı, -kı, -ğo, -ko

d) -ğır, -kur+tır/-tro şəkilçili variantlar³.

Bu formalardan yalnız biri -ar, -er, -ır, -ir, -r şəkilçili zaman bütün türk dillərinə məxsus zaman formasıdır.

¹ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, TDK Yayınları, 2006, s. 428.

² Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Москва, Изд. АН СССР, 1941, с. 189.

³ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, s. 286.

Sonuncu iki forma isə yalnız karluq qrupu türk dillərinə xarakterik formalardır. -*ɣys -qys, -xys, -gys* şəkilçili zaman forması araşdırdığımız türk dillərindən yalnız sarı-uyğur dilində müşahidə olunur.: *men satqystro, sen satqystro, gol satqystro, mys satqystro, siler satqystro, golar satqystro* və s. -*ğu, -qu* şəkilçili gələcək zaman forması müasir özbək və sarı-uyğur dillərində müxtəlif fonetik variantlarla işlənir. Özbək dilində -*ğu, -qu, -gi, -ki*, sarı-uyğur dilində -*ɣy, -gy, -yo, go, -yu, -gu* şəklində ifadə olunur:

		<u>özbək</u>	<u>sarı-uyğur</u>
tək	I şəxs	barğumdir	men kelgo
	II şəxs	barğundur	sen kelgo
	III şəxs	barğusidir	gol kelgo
cəm	I şəxs	barğumuzdir	mys kelgo
	II şəxs	barğunjizdir	siler kelgo
	III şəxs	barğusidir	golar kelgo

Türk dillərində az müşahidə olunan digər gələcək zaman formalarından biri də salar dilində -*gur, -gar, -ɣur, -yar, -qur, -qar, -kur, -kar*, sarı-uyğur dilində -*ɣyr, -qyr, -gyr, -kyr* şəkilçi variantları ilə düzələn və qəti şəkildə yaxın gələcəkdə baş verən hərəkəti ifadə edən gələcək zaman formasıdır: *men kilqur, sen kilqur, vu kilqur, piser kilqur, siler kilqur, vuler kilqur*(salar); *men satgyr, sen satgyr, gol satgyr, mys satgyr, siler satgyr, golar satgyr* (sarı-uyğur) və s.

-*qay, -qey, -kay, -key* şəkilçili ehtimal bildirən gələcək zaman¹ forması tədqiqata cəlb etdiyimiz müasir türk dillərindən yalnız tofalar dilində rast gəlinir və icrası gələcəkdə ehtimal olunan hərəkəti ifadə edir; məs.: *kelqey men, kelqey sen, kelqey, kelqey bis, kelqey siler, kelqeyler* və s. Qeyd edək ki, bu şəkilçi bəzi türk dillərində arzu şəklinin formal əlaməti olaraq çıxış edir.

Göründüyü kimi, aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunur ki, türk dillərində geniş yayılmış və geniş işlənmə tezliyinə malik -*acaq, -əcək, -ar, -ər* zaman şəkilçiləri üstünlük təşkil etsə də, yalnız müəyyən bir türk dili üçün xarakterik olan və məhdud şəkildə işlənən -*arlık, -erlik; -ɣyr, -qyr, -gyr, -kyr; -ɣy, -qy, -yo, -go, -yu, -gu; -qadıq, -qediq; -qalak, -kalak, -qekek, -qay, -qey, -kay, -key* kimi zaman şəkilçiləri də vardır. Müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki spesifik morfoloji əlamətlər karluq qrupu türk dillərində daha çox üstünlük təşkil etsə də, digər qrup türk dillərində də yox deyildir. Məsələn, tofalar, qaraçay-balkar, şor dilləri və s. Bu isə türk dillərində müxtəlifliklə yanaşı, həm də türk dillərinin zaman formalarının morfoloji zənginliyini əks etdirir.

¹ Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, с. 217.

III FƏSİL TÜRK DİLLƏRİNDƏ HƏMHÜDUD KATEQORİYALARDA ZAMAN, FEL ZAMANLARININ SEMANTİK-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ş1. Felin zaman formalarında şəxs sonluqları

Türk dillərində şəxs sonluqlarının felin zaman formalarında işlənilib-şəxslənməsinə görə iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlar
2. Türk dillərində şəxs sonluğu olmayan zamanlar

Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlar çoxluq təşkil edir. Şəxs şəkilçiləri iki qrupa bölünür:

1. İxtisar və ya qısa formalı şəxs sonluqları,
2. Geniş və ya tam formalı şəxs sonluqları.

İxtisar və ya qısa formalı şəxs sonluqları və ya qısa variantlı şəxs sonluqları türk dillərində, adətən, *-dı* şəkilçili keçmiş zaman forması ilə işlənir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Tək: I ş. – *-m*

II ş. – *-n*

III ş. *t* – –

Cəm: I ş. – *-q, -k*

II ş. – *-niz*⁴

III ş. – –

-m şəxs sonluğu Azərbaycan, türk, qaqauz, türkmən, qazax, qırğız, altay, noqay, özbək, uyğur, qaraçay-balkar, xakas, kazan-tatar, tofalar, başqırd, karaim, tuva, barabin tatarları, qumuq, şor dillərində müşahidə olunur. Məs.: yazdım (Azərb.); buldum (türk); eşitdim, gördüm (türkmən); işledim (qaqauz); tarttım (qazax); kül-

düm (qırğız); bildim (altay); şakırdım (noqay); yozdım (özbək); başlıdım (uyğur); oqudum (qaraçay-balkar); pastadım (xakas); uyladım, kitem (kazan-tatar); bardım (tofalar); barzım, kildem (başqırd); karadım (karaim); turdum (tuva); yörətim, kittim (barabin-tatar); gördüm (qumuq); kestim (şor) və s.

-n şəxs sonluğu Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində işlədilir. Məs.: *qaldın, durdun* (Azərbaycan); *gittin, sandın* (türk); *duydu, kaldın* (qaqauz) və s.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq karaim dilinin Trakay dialektində qəti keçmiş (*-dı*) zamanda ikinci şəxsin təkində *-n* şəxs sonluğunun əvəzinə *-y* şəxs sonluğu işlənir. Məs.: *karadıy, bildiy, kördüy* və s.

Dərbənd rayonunun Bərəkey, Bilici və Dəliçoban kəndlərində çox maraqlı bir xüsusiyyət müşahidə edilir. Belə ki, Azərbaycan dilinin indiyədək tədqiq edilmiş dialekt və şivələri içərisində ilk dəfə məhz həmin kəndlərdə ikinci şəxsin təkində *-v*, cəmində isə *-vuz, -vüz* şəxs şəkilçilərinin işləndiyi qeydə alınmışdır: *alduv, gəldüv, tutduv, üzdüv, alduvuz, gəldüvüz, tutduvuz, üzdüvüz* və s.¹

Maraq doğuran cəhət budur ki, ikinci şəxsin təkində istifadə olunan *-v* şəxs sonluğuna araşdırdığımız digər türk dillərində rast gəlmədik.

¹ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, "Elm", 2009, s. 140.

-q Azərbaycan, qazax, qumuq, başqırd, qaraqalpaq, qaraçay-balkar, uyğur; -k (-к) Azərbaycan, türk, özbək, türkmən, qaqauz, qazax, qumuq, karaim, kazan-tatar, qaraqalpaq, noqay, qırğız dillərində rast gəlinir. Məs.: *yazdıq*, *oxuduq* (Azərbaycan); *boldıq* (qazax); *sattıq*, *açdıq* (qumuq); *bardıq* (başqırd); *aldıq*, *başladıq* (qaraqalpaq); *oquduq* (qaraçay-balkar); *bilduq*, *alduq* (uyğur); *dedik*, *göründük* (Azərbaycan); *geldik*, *kaldıq* (türk); *yozdık* (özbək); *bakdık*, *geldik* (türkmən); *sattık*, *durduk* (qaqauz); *keldik*, *bildik* (qazax); *geldik* (qumuq); *karadık* (karaim); *kittek*, *söydük* (kazan-tatar); *isledik* (qaraqalpaq); *bildik* (noqay); *iştedik* (qırğız) və s.

-nız, -niz, -nuz, -nüz Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində müşahidə olunur. Məs.: *gəldiniz*, *sevdiniz* (Azərbaycan), *yendiniz*, *durdunuz* (türk); *aldınız*, *doydunuz* (qaqauz) və s.

Azərbaycan danışığı dilində ikinci şəxsin cəmində -nız əvəzinə geniş şəkildə -z formasının işlənməsi, bəzən ədəbi dil nümunələrinə də sirayət edir. Məsələn: Mahmudun gözləri güllərə baxırdı və elə bil, “Məryəmi gördüzmü?” – soruşdu, göllərə baxırdı, yollara baxırdı, “Məryəmi gördüzmü?” – soruşurdu, çöllərə baxırdı, yollara baxırdı, sulara baxırdı, “Məryəmi gördüzmü?” – soruşurdu; qütbətdə hərə öz elini arzular (Elçin, Mahmud və Məryəm). Azərbaycan dilinin Şərur şivəsində şühudi keçmiş zamanda ikinci şəxsin cəmində ədəbi dildə mü-

şahidə olunan -nız deyil, -z, -yız⁴ şəxs sonluqlarından istifadə edilir¹.

Karaim dilinin Trakay dialektində -nız, -niz, -nuz, -nüz şəxs şəkilçisinin yerində -yız, -yiz, -yuz, -yüz şəxs sonluğundan istifadə olunur: *kaldıyız*, *kaytardıyız*, *turduyuz* və s.

Geniş və ya tam formalı şəxs sonluqları felin keçmiş zamanının digər formalarını, indiki və gələcək zaman formalarını əhatə edir. Türk dillərində bu tipli şəxs sonluqları aşağıdakılardır:

Tək I şə. – -am², -im⁴, -in², -man², -mın, -pan²,

-pın, -ban²

II şə. t – -in⁴, -san², -sin⁴, -sa²

III şə. t – –; -dı

I şəxsin təki. -im, -im, -um, -üm şəxs sonluğu türk, qaqauz, yakut dillərində; -im, -im altay, krım-tatar, şor, tofalar dillərində, -am, -əm yalnız Azərbaycan dilində istifadə edilir; məs.: *söyleyeceğim*, *okumuşum* (türk); *giderim*, *satmışım* (qaqauz); *bardım* (yakut); *aladım* (altay); *satkanım* (krım-tatar); *alçanım*, *kezerim* (şor); *barqanım*, *kelgenim* (tofalar); *saymışam*, *görərəm* (Azərbaycan) və s.

-mən şəxs sonluğu uyğur dili, -man özbək dili, -man, -men noqay, qumuq, qaraqalpaq dilləri, -pan, -pen, -ban, -ben noqay, qaraqalpaq dilləri üçün xarakterikdir. Məs.: *alğanmən*, *körimən* (uyğur); *koyarman*,

¹ Имамкулиева К.Г. Шарурские говоры азербайджанского языка. АҚД. Баку, 1991, с. 19

bolaman, *berermen*(noqay); *bilgenmen*(qumuq); *baslayman*, *işkenmen*(qaraqalpaq); *ketaman*(özbək); *bolarman*, *görgenmen*(qumuq); *baslayakpan*, *bereyekpen*(noqay); *alıppan*(qaraqalpaq) və s.

-mın, *-min* şəxs sonluğu qazax, karaim, xakas, qırğız, şor dillərində, *-mın*, *-men* başqırd, kazan-tatar dillərində, *-bın*, *-bin* xakas, yakut dillərində, *-pın*, *-pin* xakas, qazax, şor, yakut dillərində, *-pım*, *-pim* şor dilində, *-men* karaim dilinin Qalis dialektində rast gəlinir. Məsələn: *bolğanmın*/*bolğam*, *istermin*(qazax, karaim, xakas); *alıptırmin*(qırğız); *tutqanmın*, *kelgemin*(şor); *asqanmın*, *kitermen*(başqırd); *utıramın*, *kaçacaqmın*, *türkərmen*(kazan-tatar); *alırbin*, *sanırbin*, *körirbin*(xakas); *alabın*(yakut); *satalaxpın*, *kilçikpın*(xakas); *bastappın*, *isteppin*(qazax); *alqalakpım*, *kelqelqkpım*(şor); *sapıppın*, *bilbippin*(yakut); *kelqeymen*, *telermen* (karaim) və s.

-ın, *-in* şəxs sonluğu türkmən dilinə məxsusdur. Müasir türkmən dilində felin zamanlarını ifadə edərəkən I şəxsin təkində digər türk dillərində müşahidə olunmayan *-ın*, *-in* şəxs sonluğundan istifadə olunur. *-ın*, *in* şəxs sonluğu əksər türk dillərində II şəxsin təkini ifadə etdiyi halda, türkmən dilində I şəxsin təkini ifadəsinə xidmət edir: *men bilyerin*, *men bilerin*, *men qalyarın*, *men qaların*, *men bakyarın*, *men gelerin* və s.

Tatar dilinin Şərq dialektində gələcək zaman I şəxsin təkində ədəbi dil üçün xarakterik olan *-mın*, *-men*

şəxs sonluğu əvəzinə *-ım*, *-em* sonluğundan istifadə olunur: *kaytırım* (katırmın), *kiterem* (kitərmən)¹.

Orta Ural başqırdlarının dilində felin xəbər şəklinin keçmiş zamanı I şəxsin təkində *barğanmın*, *barğamın*, *barğamın*, *barğamın*, *barğam* variantlarında işlədilir². Bu variantlılıq nəinki keçmiş zamanda, eləcə də digər zaman formalarının təsdiq və inkarında müşahidə olunur.

Ş.Şükürov yazır: "I şəxsin təkində *almışmen* və *almışam* formalarının işlənməsi bəzi xüsusiyyətlərə malikdir: 1) *almış-men* tipli forma özbək dilinin bütün inkişaf mərhələləri üçün xarakterik olmuşdur; 2) *almışam* tipli forma XV əsrdən müşahidə olunur ki, o da yalnız poeziya dilində istifadə olunurdu"³.

II şəxsin təki. *-san*, *-sən* Azərbaycan, *-san*, *-sen* özbək, qumuq; *-sen* karaim dilinin Qalis dialektində, *-sın* - *sin* qaqauz, türk, *-ın* - *in*, *-un*, *-ün* qaqauz dilinə xasdır. Məs.: *ketasan*, *yozıbsan* (özbək); *bararsan*, *görgensen* (qumuq); *kelesen*, *açkaysen* (karaim); *durarsın*/*durursun*, *gidersin* (qaqauz); *yapacaksın*, *gideceksin* (türk); *yazmısın*, *bilmişin* (qaqauz) və s.

¹ Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка. с.51-65. ВДТЯ. Баку, Изд. АН АССР, Том XII, 1958, с. 60.

² Дильмухаметов М.И. Особенности наклонений глагола в говоре среднеуральских башкир. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.128.

³ Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении. АДД. Ташкент, 1974, с. 90.

-sa, -se. -sañ, -señ şəkilçisinin sonundakı *n* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmış¹ bu şəkilçiyə qaraçay-balkar dilində rastlanır. Məsələn: *alğansa, bilgense, bilışçense* və s.

III şəxsin təki. Türk dillərinin əksəriyyətində III şəxsin təkində heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Bir sıra türk dillərinin bəzi zaman formalarında -*di* şəxs sonluğuna təsadüf olunur. Maraqlısı budur ki, müasir yakut dilində III şəxsin təkində digər türk dillərində rastlaşmadığımız -*a*, -*e* şəxs sonluğu müşahidə olunur.

Qumuq dilinin Qaytaq dialektində indiki-gələcək zamanın üçüncü şəxsində -*di* şəkilçisi saxlanılır ki, o, qazax, qaraqalpaq, noqay və bəzi digər dillər üçün səciyyəvidir².

N.A.Baskakov bununla bağlı yazır: “Bəzi dillərdə üçüncü şəxsin formaları ya tərz, ya da modal çalarları göstəricilərinin izlərini saxlayır ki, onlar səhv olaraq şəxs göstəriciləri kimi qəbul olunur. Bu baxımdan, məsələn, tərz göstəricisi -*dyr/dir* ~ -*dy/-di* ~ -*t* indiki-gələcək zaman formaları (qaraqalpaq *bar-a-dy*, yeni uyğur *bar-i-dur*, qırğız *bar-a-t*, tatar *bar-a* “(o) gedir”) xarakterikdir ki, o, *tur-ur* köməkçi felinin tam formasının fonetik təkamülünün müxtəlif mərhələlərindəki qalığı-

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979, с. 151.

² Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. АДД. Баку, 1967, с.36.

dır: tur-ur > tur ~ -dur > -dy > -t > (qırğız dilində), -*ø* (tatar dilində) şəxs kateqoriyasının göstəricilərinə aidliyi yoxdur”¹.

Felin zaman formalarının bir hissəsi istifadədən çıxmış və ya yalnız dialekt və şivələrdə qorunmuşdur: *ala durur, qaynıya durur, baxa durur* (şimal qrupu); *ala var, ala dökü* (şərq qrupu); *alırı, gəliri* (cənub qrupu)².

Geniş və ya tam formalı şəxs sonluqlarının cəmini ifadə edən şəkilçilər bunlardır:

I ş.c – -*ıq*⁴, -*ız*, -*z*, -*ıs*², -*mız*⁴, -*mis*², -*bıs*², -*bız*², -*pıs*², -*vis*⁴, -*pit*, -*bit*, -*ibit*

II ş.c – -*sınız*⁴, -*sız*⁴, -*nar*², -*zar*², -*giz*², -*ğiz*², -*hıgız*²

III ş.c – -*lar*², -*lar*²

I şəxsin cəmi -*ıq*, -*ik*, -*uq*, -*ük* Azərbaycan, qaqauz, -*ız*, -*iz*, -*uz*, -*üz* türk, qaqauz, -*z* qaqauz dillərində işlənir. Məs.: *oxuyuruq, gülürük* (Azərbaycan); *satmışık, gitmişik* (qaqauz); *kalmışız, yeneceğiz, soruruz, gümüşüz* (türk); *kalarız/kalırız, gideriz* (qaqauz); *bakacez, alacez* (qaqauz) və s.

-*ıs*, -*is* türkmən dili üçün xarakterikdir. Məs.: *qaçyarıs, bilyəris, bakarıs, görəris* və s.

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, «Наука», 1979, с. 236.

² Зейналов Ф.Р. Огузо-сельджукские памятники по отношению к диалектам азербайджанского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФ АН СССР, с. 53.

-mız, -miz, -muz, -müz noqay; -mız, -miz kırım-tatar, -miz özbək; -mis, -mis xakas, şor dillərində istifadə olunur; məs.: bolammiz, berermmiz (noqay); başlağanmız, bigenmiz (kırım-tatar); ketamız (özbək); parçanmıs, pergenmıs (şor) və s.

-bız, -biz, -buz, -büz karaim dilinin Qalis dialektində; -bız, -biz qazax, qırğız, qaraqalpaq, qumuq, qaraçay-balkar, başqırd; -bız, -bez kazan-tatar, -bis, -bis altay, şor, xakas dillərinə məxsusdur. Məsələn: kolabız (sorusuruq), külürbüz (karaim); bolğanbız (qazax); asqanbız, küləsəkbiz (başqırd); taparbız, utırabız, tükəkənbez (kazan-tatar); aladıbıs, keleribıs (altay); tutqadıqbıs, işteerbıs (şor) və s.

-pıs, -pis xakas, şor; -pız qazax, noqay, qaraqalpaq; -vıs, -vis, -vus, -vüs tofalar, tuva dillərində işlədilir. Məsələn: alqalakpıs, alıppız (qaraqalpaq); bardıvıs, bergenıvıs (tofalar); keldıvıs (tuva).

Türk dillərində şəxs sonluqları ilə bağlı fərqli cəhətlərdən biri də yakut dilində özünü göstərir. Belə ki, bu dildə qəti keçmiş zamanın III şəxsin təkində, II, III şəxsin cəmində olduğu kimi, I şəxsin cəmində özünü göstərən şəxs sonluqları türk dillərində məlum şəxs sonluqlarından kifayət qədər fərqlənir. Yakut dilində I şəxsin cəmində iştirak edən şəxs sonluqları spesifik -pıt, -bit, -ıbit şəkilçiləridir; məs.: bullubut, minnibit, barbıppıt və s.

Müasir özbək ədəbi dilində qəti keçmiş zamanı ifadə edərkən birinci şəxsin cəmində -k şəxs sonluğun-

dan istifadə olunduğu halda, özbək dilinin Daşkənd dialektində -miz şəxs sonluğu işlədilir¹. Məsələn, ədəbi dildə qəti keçmiş zaman birinci şəxsin cəmində *əzdidik*, *uqidik* və s. şəkildə ifadə olunursa, Daşkənd dialektində *əzdimiz*, *uqidimiz* formasında ifadə olunur.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində rezultativ keçmiş zaman I şəxsin cəmində -q, -k əlamətini qəbul edir (*almışıq*, *gəlmışik* və s.). Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində XVIII əsrə qədər bu məqamda -z elementindən istifadə olunmuşdur: *etmişiz*, *gətirmişiz* (Dədə Qorqud); *buraqmışız* (Nəsimi, XIV əsr); *qərq olmuşuz* (Xətai, XV əsr); *satın almışız* (Füzuli, XV əsr).²

II şəxsin cəmi. -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz şəxs sonluqlarına Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində rast gəlinir. Məs.: *oxuyacaqsınız*, *gözəlləşmişiniz*, *görürsünüz* (Azərbaycan); *anlayacaqsınız*, *düşünüyorsunuz* (türk); *doyurursunuz*, *işleersiniz* (qaqauz) və s.

-siz, -siz, -suz, -süz noqay, qumuq, qırğız, qaraqalpaq dillərində, -siz özbək, -siz, -siz karaim, qazax dillərində, -siz, -sez kazan-tatar dilində müşahidə olunur. Məs.: *bolasız* (noqay); *alıpsız* (qaraqalpaq); *ketasız* (özbək); *tapaçaksız*, *söyərsez* (sevərsiniz), *tükəsez* (kazan-tatar) və s.

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1960, с. 215.

² Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АҚД. Баку, 1969, с. 16.

-*sındar/-sızdar, -sındər/-sızder* şəxs sonluqları türk dillərindən yalnız qazax dili üçün xarakterikdir və hər iki şəkilçi variantı paralel olaraq işlənmə imkanına malikdir; məs.: *alıpsındar/alıpsızdar, istersındər/ister-sızder, bolğansındar/bolğansızdar* və s.

-*zar, -zer* xakas dilində istifadə olunur. Məsələn: *körçenzer, alarzar* və s.

-*giz, -gjiz* qumuq, -*ğız, gež* başqırd və kazan-tatar dillərində rastlanır. Məsələn: *kildegež* (başqırd); *uyladı-ğız* (düşündük), *kittegež* (kazan-tatar) və s.

-*hıgız, -hegez* başqırd dillərində istifadə olunur. Məs.: *asqanhıgız, başlayhıgız, kilerhegez* və s.

Müasir başqırd dilində ikinci şəxsin təkində müşahidə olunan -*hıñ, -heñ*, ikinci şəxsin cəmində -*hıgız, -hegez* şəxs sonluqlarına Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də rast gəlinir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində felin nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarının ifadəsi zamanı ikinci şəxsin cəmində -*sınız*⁴ şəxs sonluğundan istifadə olunur. Danışıq dilində isə -*sınız*⁴ deyil, onun qısaldılmış variantı olan -*sız*⁴ şəxs sonluğuna daha çox təsadüf olunur. Baxmayaraq ki, danışıq dilində -*sız*⁴ şəxs sonluğu işlənir, -*sınız*⁴ şəxs sonluğu hələ də ədəbi dil üçün xarakterik hesab olunur.

A. Axundov -*sız*⁴ şəxs sonluğunun ədəbi dil norması sayılmasına ehtiyac hiss olunduğunu yazır¹.

Tovuz rayonunun Qovlar kənd şivəsində -*aş, -əş* şəkilçilərindən sonra bu vaxta qədər tədqiq olunmuş dialekt və şivələrimizdə rast gəlmədiyimiz şəxs şəkilçilərinə (-*dañ, -dəñ, -dınız, -dıniz*) təsadüf olunur. Məs.: *alaşdañ, gələşdəñ, alaşdınız, gələşdiniz*².

Q.K. Yaqubova yazır: "İkinci xüsusiyyət -*qan, -gen* şəkilçili II şəxsin keçmiş zaman feli sifətlərində ədəbi dilə aid olan -*sız, -sez* şəkilçilərinin əvəzinə -*ıqız, -ın* şəkilçi variantlarının işlədilməsindən ibarətdir. Bu morfoloji hadisə Aktaş rayon tatarlarının, xüsusilə xristianlığı qəbul etmiş tatarların dili üçün xarakterikdir. Məs.: -*Cez öşen кайтканыгыз. – Siz üşüyüb qayıtmısınız; Сун тунганын – Sən üşümüsən*"³.

Cəbrayıl rayonunun Sirik kəndində ikinci şəxsin cəmində -*sığız, -siğiz* forması müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin Ayrım şivəsində isə ikinci şəxsin cəmində -*sağız, -səğiz* formasından istifadə olunur⁴. Məs.:

¹ Axundov A.A. Bir daha qrammatik normalar haqqında. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992, s. 97.

² Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 236.

³ Якупова Г.К. Описание некоторых морфологических особенностей языка татар, расположенных по реке зай (Татарская АССР), // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН АССР, 1960, с. 141.

⁴ Садыхов Б.П. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Том IV, Баку, 1966, Изд. АН АССР, с. 180.

alıbsınız əvəzinə *alıfsağız*, *gəlibsiniz* əvəzinə *gəlifsağız*, *görübsünüz* əvəzinə *görüfsağız* və s. işlənir və bu hadisə qıpçaq elementi hesab olunur.

III şəxsin cəm formasına gəlincə, demək olar ki, bütün türk dillərində *-lar*² şəkilçisini qəbul edir. Bəzən isə şəkilçisiz işlənir. Yakut dilində isə III şəxsin cəmində *-lar* şəkilçisindən daha çox *-iar*, *-ılar*, *-tar*, *-tara* şəxs sonluqlarından istifadə olunur: *allıar*, *olollar*, *barbıttara* və s.

İkinci şəxsdə işlənən şəxs sonluqlarını iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Sağır nun ilə (*η*) işlənən şəxs sonluqları
2. Sağır nunsuz (*η*), başqa sözlə, sadə n ilə işlənən şəxs sonluqları

Məlum olduğu üzrə, müasir türk dillərində sağır nun (*η*) ilə işlənən şəxs sonluqları II şəxsdə özünü göstərir. Şəxs sonluqlarında sağır nun (*η*) samitinin olması qədim tarixə söykənir. Belə ki, qədim türk yazılı abidələrində nəinki II şəxsin tək və cəmində, ümumiyyətlə, abidələrin dilində geniş yayılmış, daha sonra türk dillərinin inkişafının müəyyən mərhələlərində öz işləkliyini itirmişdir. Buna baxmayaraq, türk dillərində şəxs sonluqlu zaman formalarında II şəxsdə sağır nun (*η*) samitinin işlənməsi bir sıra türk ədəbi dilləri üçün xarakterikdir. Hər hansı türk ədəbi dilində şəxs sonluqlarında II şəxsin tək və cəmində sağır nun (*η*) səsinin işlənməməsi bu dildə ona rast gəlinməməsinə dəlalət etmir. Çünki bu formalar ədəbi dildə özünü göstərmir-

sə, həmin dilin müəyyən dialektində özünü göstərə bilər.

Professor E.Əzizovun bir fikrini xatırlatmaq istərdik: “Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt-danışıq əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir dövrdə və ya mərhələdə normaya çevrilir. Eləcə də əvvəlki dövrlərdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi halları özünü göstərir. Arxaizmlərin ədəbi dil faktı olanları dildən çıxır, dialektlə uyğun gələnləri isə dildə qala bilir”.¹

Bu fikri sağır nunla (*η*) da bağlı söyləmək olar. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində **sağır nun** (*η*) səsinin işlənməməsinə baxmayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinin əvvəlki dövrlərində sağır nun (*η*)dan geniş istifadə olunmuş, bu gün də həmin səs dialekt və şivələrimizin böyük bir qisminə geniş işləkliyə malikdir.

Sağır nunla (*η*) bağlı bu sözləri zaman formalarında işlənən şəxs şəkilçilərində özünü göstərən sağır nun (*η*) səsinə də aid etmək olar. Belə ki, sağır nun (*η*) səsi II şəxsin tək və cəmində Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır. Təbii ki, digər türk dillərində və onların dialektlərində zaman formalarına nəzər salsaq, eyni vəziyyətlə qarşılaşmış olarıq.

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s. 9.

Müasir türkmən, özbək, tofalar, altay, noqay, qazax, başqırd, şor, yakut, xakas ədəbi dillərində zaman formaları şəxs sonluqlarına malikdir. Sadaladığımız bu dillərdən altay, noqay, qazax, başqırd, şor, yakut, xakas ədəbi dillərində sağır nun (*η*) samiti yalnız ikinci şəxsin təkində özünü göstərir.

Tofalar dilində yalnız *-dɪ⁴*, *-tɪ⁴* şəkilçili qəti keçmiş zaman formasında II şəxsin həm təkində, həm də cəmində *sağır nun (η)* səmindən istifadə olunur: *aɲnadɪŋ*, *aɲnadɪŋar*, *keldɪŋ*, *keldɪŋer* və s. Müasir türk ədəbi dillərindən yalnız türkmən ədəbi dilində felin bütün zaman formalarında (qəti gələcək zaman formasından başqa) II şəxsin tək və cəmində *sağır nun(η)* işlədilir. Məs.: Sen – *aldɪŋ*, *əşitɪŋ*, *qalyarsɪŋ*, *bilersɪŋ*

Siz - *aldɪŋɪz*, *əşitɪŋɪz*, *qalyarsɪŋɪz*, *bilersɪŋɪz*

Tofalar və tuva dillərində II şəxsin təkində *-η*, *-ɪŋ*, cəmində *-ŋar*, *-ŋer*; türkmən dilində II şəxsin təkində *-η*, *-sɪŋ*, *-sɪŋ*, *-suŋ*, *-süŋ*, cəmində *-ɪŋɪz*, *-iŋɪz*; *-sɪŋɪz*, *-sɪŋɪz* şəxs sonluqlarından istifadə edilir. Şəxs sonluğunda sağır nun (*η*) səsinin müşahidə olunduğu digər türk dillərində yalnız II şəxsin təkində rastlanır: *bardɪŋ*, *kelgenɪŋ*, *bardɪŋar*, *kelgenŋer*(tofalar); *geldɪŋ*, *bakyarsɪŋ*, *bakdɪŋɪz*, *göryərsɪŋɪz*, *alarsɪŋ* (türkmən).

II şəxsin təkində xakas dilində *-zɪŋ*, *-ziŋ*; başqırd dilində *-η*, *-hɪŋ*, *-heŋ*; şor dilində *-η*, *-zɪŋ*, *-ziŋ*; qazax dilində *-η*, *-sɪŋ*, noqay dilində *-sɪnɔ*, *-sinɔ*, yakut dilində *-ɪŋ*, *-iŋ*, *-uŋ*, *-üŋ*, qaraqalpaq dilində *-saŋ*, *-seŋ*, kazan-tatar dilində *-sɪŋ*, *-seŋ* şəxs sonluqları müşahidə

olunur. Məs.: *barasɪŋ*, *alğansɪŋ*, *aldɪŋ*(qazax), *aldɪŋ*, *kildɪŋ*, *alğanhɪŋ*, *kilgənhɪŋ*, *ukırhɪŋ* (başqırd); *tutqanzɪŋ*, *körerzɪŋ*(şor); *atçazɪŋ*, *sanıdırzɪŋ*, *kördɪŋ*, *pılqezɪŋ* (xakas); *bardɪŋ*, *allɪŋ*, *tupputɪŋ*(yakut); *alıpsaŋ*, *barıpsaŋ* (qaraqalpaq) və s.

Xakas dilində ikinci şəxsin cəmini ifadə etmək üçün *-ŋar*, *-ŋer* şəxs sonluğundan da istifadə olunur. Məs.: *pöktiŋer*, *atçanŋar* və s.

Digər türk dillərində *-nız* şəxs sonluğu II şəxsin cəmində istifadə olunduğu halda, qırğız dilində *-ŋ* şəxs sonluğu ilə yanaşı, II şəxsin təkində nəzakət formalı *-ŋız* şəxs sonluğundan da istifadə olunur: *kettiŋ*=*kettiŋiz*, *karadɪŋ*(gördün)=*karadɪŋız* və s.

Müasir Azərbaycan dilinin danışıq dilində II şəxsin cəmində *-sınız*, *-sınız*, *-sunuz*, *-sünüz* şəkilçisi ilə yanaşı, *-sız*, *-siz*, *-suz* *-süz* formasından da istifadə olunur. Məs.: *görübsünüz* – *görübsüz*, *gəlırsınız* – *gəlırsız*, *alırsınız* – *alırsız*, *görəcəksiniz* – *görəcəksiz*, *oturarsınız* – *oturarsız* və s.

Qıpçaq qrupu türk dillərindən olan krım-tatar dilində nəinki danışıq dilində, eləcə də yazıda II şəxsin cəmində hansı zaman formasının işlənməsindən asılı olmayaraq *-sınɔız* və *-sız* paralel işlənir: *alırsı(nɔı)z*, *isteysi(nɔı)z* və s.

Müasir dilimizdə işlənən şühdi keçmiş zamanın qəbul etdiyi şəxs sonluqları bütün dövrlər üçün xarakterik olmuşdur. Lakin dilin inkişafının əvvəlki mərhələlərinə nəzər saldıqda ikinci şəxsin cəmində *-nız* de-

yil, -z şəxs sonluğundan istifadə edildiyini müşahidə edirik; məs: *aldız, bildiz, qorxdız, gördüz* və s. H.Mirzəzadə yazır: “Müasir ədəbi dilimizdə ədəb və nəzakət üçün II şəxsdə işlənən *-niz(getdiniz, söylədiniz)* formasına hələllik yazıların dilində təsadüf etmədik; *z* ünsürü yazı və danışiq dilində müştərək olmuşdur”¹

Bu xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində də görmək mümkündür. Tovuz rayonunun Düz Qırıqlı və Xatınlı kənd şivələrində *-şan/-şən* (təkdə), *-şınız/-şiniz/şunuz/şünüz*(cəmdə); Qovlar kənd şivəsində isə *-dan/-dən*(təkdə), *-dınız/diniz/duşuz/dünüz* (cəmdə) şəxs şəkilçiləri işlədilir; məs.: *qalıssan, gəlişən, oxuyuşunuz, üzdiyüşünüz*(D.Qır.), *alaşsan, tər-kizəşən, uçuroşunuz, düzöşünüz*(Xatınlı), *tərsix'dirışdən, usduyüşduşuz*(Qov.)². Şəxs şəkilçilərinin bu cür ifadəsi əsasən, qəti gələcək zaman şəkilçisinin təsirilə bağlıdır.

Bəzi türk dillərində şəxs sonluqları şəxs əvəzlilikləri ilə üst-üstə düşür. Tofalar dilində qəti və perfektli keçmiş zaman formalarından başqa digər zaman formalarında şəxs sonluqları kimi şəxs əvəzliliklərindən də istifadə olunur.

Məsələn: tutadır men tutadır bis
tutadır sen tutadır siler
tutadırı tutadırı (lar)

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s. 143.

² Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s.125.

Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlarla yanaşı, şəxs sonluğu olmayan zamanlar da mövcuddur. Şəxs şəkilçilərinin işlənməməsi bəzi türk dillərində müəyyən zaman formalarını, bəzi türk dillərində isə bütün zaman formalarını əhatə edə bilər. Karluq qrupu türk dillərindən olan salar dilində felin bütün zamanlarının ifadəsi zamanı heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Fel istər keçmiş, istər indiki, istərsə də gələcək zaman formalarında təsriflənərkən şəxs şəkilçiləri özünü göstərmir; məs.:

keçmiş	indiki	gələcək
men alzi ¹ men	vāpoř men	vaxqur/(vaxqar)
sen alzi/almiş sen	vāpoř sen	vaxqur/(vaxqar)
vu alzi/almiş vu	vāpoř vu	vaxqur/(vaxqar)
piser alzi piser	vāpoř piser	vaxqur/(vaxqar)
seler alzi/almiş seler	vāpoř seler	vaxqur/(vaxqar)
vuler alzi/almiş vuler	vāpoř vuler	vaxqur/(vaxqar)

Bu xüsusiyyət karluq qrupu türk dillərinin spesifikasi xüsusiyyətlərindən hesab oluna bilər. Çünki bu cəhət yalnız salar dilində deyil, sarı-uyğur dilində də müşahidə olunan cəhətdir:

men tutar	mys tutar
sen tutar	siler tutar
gol tutar	golar tutar

¹ Nümunələr Э.П.Тенишев «Саларский язык» əsərindən götürülmüşdür (s.33, 35)

Təbii ki, şəxs sonluqlarının işlənməməsi türk dillərində digər bir xüsusiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Salar dilində özünü göstərən fərqli xüsusiyyətlərdən biri felin zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluqlarının işlənməməsidir. Məhz bu səbəbdən felin hansı şəxsə aid olduğunu bildirmək üçün fel formasından əvvəl şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi zəruridir.

Zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluqlarının işlənməməsi xüsusiyyəti oğuz qrupu türk dillərindən yalnız türkmən dilində müşahidə olunur. Şəxs sonluğu olmayan digər türk dillərindən fərqli olaraq türkmən dilində bu xüsusiyyət qəti-gələcək zaman formasında özünü göstərir. *-acaq*, *-əcək* şəkilçili bu zaman forması türkmən dilində *-cak*, *-cek* şəklindədir. Türk dillərində də bu zaman formasının təsrifi zamanı şəxs şəkilçiləri işlənmədiyi üçün şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi mütləqdir:

<i>men</i>	<i>qalcak, görcek</i>	<i>biz</i>	<i>qalcak, görcek</i>
<i>sen</i>	<i>qalcak, görcek</i>	<i>siz</i>	<i>qalcak, görcek</i>
<i>ol</i>	<i>qalcak, görcek</i>	<i>olar</i>	<i>qalcak, görcek</i>

Türk dillərində felin zamanlarının inkar formalarının *-ma*, *-mə* şəklində ifadəsinə baxmayaraq türkmən dilində bu zaman formasının inkarı da fərqlidir. Belə ki, bu dildə qəti-gələcək zamanın inkarı *-ma*, *-mə* inkar şəkilçiləri ilə deyil, dəl (“deyil”) sözü ilə meydana çıxır: *men alcak dəl, sen alcak dəl, ol alcak dəl* və s.

Bir cəhəti qeyd edək ki, türkmən dilinin çovdur dialektində bu forma şəxs şəkilçiləri ilə işlənir¹. Bundan əlavə, türkmən dilinin Anaulı dialektində də *-cak*, *-cek* şəkilçili zaman forması ədəbi dildən fərqli olaraq bütün şəxslər üzrə şəxs sonluqları qəbul edərək təsriflənir². Məsələn: *alacaqman, alacaqsən, alacaqde, alacaqmız, alacaqsız, alacaqde* və s.

Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində, bəzən qeyri-qəti gələcək zaman təsriflə olunarkən şəxs şəkilçisi işlənmir. İşin, hərəkətin hansı şəxsə aid olması müstəqil şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi ilə aydın olur³; məs.:

<i>men</i>	<i>bilər</i>	<i>biz</i>	<i>bilər</i>
<i>sen</i>	<i>bilər</i>	<i>siz</i>	<i>bilər</i>
<i>ho</i>	<i>bilər</i>	<i>holar</i>	<i>bilər</i>

Göründüyü kimi, bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinə yad olsa da müəyyən bir şivəsində yalnız qeyri-qəti gələcək zamanda özünü göstərir.

D.Q.Tumaşeva yazır: “İkinci paradigma *-ğan* şəkilçili feli sifətin şəxs əvəzliliklərinin analitik birləşməsi yolu ilə düzəlir. O, Tobol-İrtiş dialektinin şivələri üçün səciyyəvidir, barabin dialektində isə nadir hallarda rast gəlinir: *Мун алған, син алған, ул алған* və s.”⁴.

¹ Каджарова Э. Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв. АКД, Ашхабад, 1964, с. 5

² Поцелуевский А. П. Избранные труды. Ашхабад, “Ылым”, 1975, с. 116

³ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 245.

⁴ Тумашева Д. Г. Язык сибирских татар. Ч. II. Изд. Казанского Университета, 1968, с. 63.

Ədəbi dildən fərqli olaraq türkmən dilinin Olam dialektində qəti gələcək zamanın ifadəsi zamanı ikinci şəxsin cəmində şəxs şəkilçisi qəbul edə bilər.

Məs.: *işli: xəçeqnizmi* - ədəbi d. *işləxəçeqmi*, *yazxəçə-qəyizmi* - ədəbi d. *yazxəçəqmı*¹.

§2. Həmhüdü kateqoriyalarda zaman

Türk dillərində felin zaman kateqoriyasından danışarkən feli sifət və felin şəkilləri (lazım, arzu, vacib, şərt) mövzularına da toxunmağı lazım bilir. Çünki bu mövzuların hər birində zaman kateqoriyası kateqorik şəkildə olmasa da, anlayış kimi mövcuddur.

Təbii ki, feli sifət və felin şəkilləri bizim tədqiqat obyektimiz deyildir. Ancaq onların zaman anlayışı, zaman çarlığı ifadə etməsi bu məsələyə də münasibət bildirməyimizin vacibliyini şərtləndirir. Fel daxilində öyrənilən feli sifət, felin lazım, vacib, şərt şəkillərində zaman anlayışı özünü göstərməkdədir.

Məlum olduğu üzrə, feli sifət şəkilçilərinin bir qismi həm feli sifət, həm də zaman kateqoriyasının şəkilçiləri kimi çıxış edir. Feli sifətdən törəmiş felin zaman şəkilçiləri kimi formalaşması feli sifət daxilində zaman anlayışının olması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, istər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də digər türk dillərində feli sifətlə bağlı bir sıra əsər-

¹ Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. АДД. Баку, 1967, с. 21.

lər, məqalələr yazılmışdır¹. Bunlardan bəzilərinə feli sifətin zaman anlayışı ifadə etməsi məsələsinə toxunulmuş, bəzilərinə isə feli sifət tamamilə başqa aspektdə araşdırılmışdır.

N.N.Canaşia əmr, vacib, arzu şəkillərinin 2 zamanda – keçmiş və gələcək zamanda təzahür etdiyini yazır².

Dilçilikdə müasir türk dillərində gələcək zaman formalarının sayının artırılması hallarına da rast gəlik. S.Cəfərov yazır: "...Azərbaycan dilinin gələcək zaman kateqoriyası indiyə qədər iddia edildiyi kimi iki formaya deyil, altı formaya (*-acaq/-əcək*, *-ar/ər*, *-ası/-əsi*, *-a/-ə*, *-malı/-məli*, *-sa/-sə* şəkilçili: *alacaqlar*, *alar*, *alasıdır*, *ala*, *almalıdır*, *alsa*) malikdir ki, onların da hər birinin öz mənası vardır"³.

S.Əlizadə yazır: "XVI əsr ədəbi dilindəki feli sifət şəkilçilərini öz fəallığına, işlənmə tezliyinə görə üç qrupa bölmək olar: 1. Bütün mənbələrdə norma səviy-

¹ Алиев В.Г. Непрягаемые формы глагола в азербайджанском языке. АДД, Баку, 1989, 57 с. Алиев В.Г. Причастия в современном азербайджанском и узбекском языках. АКД, Ташкент, Изд. «Наука» Узбекской ССР, 1965, 23 с. Инкижекова- Грекул А.И. Причастия в хакасском языке. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятипятилетию. Сборник статей. Изд. АН СССР, Москва, 1953, с. 108-123.

² Джанашиа Н.Н. Исследование по морфологии турецкого глагола. АДД, Тбилиси, 1970, с. 26-28.

³ Джафаров С. О постановке вопроса наклонения глагола в азербайджанском языке. // Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «ЭЛМ», 1968, с. 76.

yəsində olub, çox işlənənlər – /y/an, /y/ən; -muş, -miş, -dığı, -digi. 2. Norma səviyyəsində olub, universallıq baxımından əvvəlkilərdən geri qalanlar: -ar, -ər, -maz, -məz; -acaq, -əcək. 3. Məhdud dairədə işlənənlər: -malı, -məli, -malu, -məli, -ası, -əsi; -ır, -ir, -ur, ür”¹.

A.N.Kononov VII-IX əsr türk run abidələrinin dilində feli sifəti üç hissəyə ayırır:

- 1) indiki-gələcək zaman feli sifətləri
- 2) keçmiş zaman feli sifətləri
- 3) gələcək zaman feli sifətləri².

Beləliklə, müasir türk dillərində feli sifətləri ifadə etdikləri zaman anlayışına görə üç qrupa ayıra bilərik:

- 1) Keçmiş zaman feli sifətləri: -qan, -kən, ğan, -ken, -muş, -miş, -muş, -müş, -dıq, -dik, -duq, -dük, -çaq, -çeq

- 2) İndiki zaman feli sifətləri: -an, -ən

- 3) Gələcək zaman feli sifətləri: -ır, -ir, -ur, -ür, -ar, -er, -r, -acaq, -əcək, -ası, -əsi, -malı, -məli

-an, -ən feli sifəti indiki zaman anlayışını bildirir və Azərbaycan, türk, qaqauz və türkmən dillərində müşahidə olunur: *qaçan oğlan, gülən qız* (Azərbaycan), *okunan kitap, söylenen şarkı* (türk) və s.

V.A.Qordlevski “Türk dilinin qrammatikası” əsərində -an, -en şəkilçili feli sifətə münasibət bildirərək

¹ Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, ADU, 1985, s. 68.

² Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, с. 120.

onun həm keçmiş, həm də indiki zamana aidliyini qeyd edir¹.

A.N.Kononov və A.Samoyloviç isə -an, -en formantlı feli sifətlərin həm indiki, həm də gələcək zaman anlayışı ifadə etdiyini yazırlar².

-qan, -kən, ğan, -ken keçmiş zaman feli sifətini əmələ gətirir və türk dillərində geniş işləkliyə malikdir. Belə ki, o, oğuz qrupu türk dilləri istisna olmaqla, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur dillərində feli sifət şəkilçisi kimi mövcuddur.

Haqqında danışdığımız -qan, ğan, -ken, -kən şəkilçiləri keçmiş zaman feli sifətini, həm də mövcud olduğu türk dillərində qeyri-müəyyən keçmiş zaman formasını əmələ gətirir.

Qaraqalpaq dilinin cənub-qərb dialektinin qarışıq türkmən-qaraqalpaq şivəsində şəkilçinin -an, -en variantı işlənir: *kelen(kelgen), alan(alqan), salan(salqan)*³

¹ Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. (морфология и синтаксис) Москва. 1928, с. 113.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, с. 252; Самойлович А. Краткая учебная грамматика современного османско -турецкого языка. Ленинград, 1925. Российская государственная академическая типография. с. 218.

³ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, М.-Л., Изд. АН СССР, 1952, с. 440.

-miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisi -qan, ğan, -ken, -kən feli sifət şəkilçisinin ekvivalenti kimi çıxış edir və yalnız oğuz qrupu türk dillərində özünü göstərir.

Türk dilçisi M.Malkoçun fikrincə, Partisip eki olaraq bu ekin keçmiş ifadəsində ögrenilən keçmiş zaman ifadəsi pek yoxdur. Sadəcə keçmiş zaman ifadəsi vardır¹.

-ar, -ər şəkilçisi ilə bağlı S.Cəfərov yazır: “Əslində müzare(qeyri-müəyyən gələcək) zaman əmələ gətirməyə xidmət edən qrammatik şəkilçidən qrammatik-leksik mənasını kəsb edərək, eyni zamanda feli sifət şəkilçisi yerinə keçmiş, ən nəhayət, öz mənasını inkişaf etdirərək, leksik-qrammatik bir şəkilçi kimi də formalaşmışdır”².

-acaq, -əcək şəkilçili feli sifət zaman forması kimi mövcud olduğu türk dillərində həm də gələcək zaman feli sifəti kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn: Azərb.: *oxunacaq məktub-məktub oxunacaq(dır)*; türk: *alınacak kitap-kitap alınacak(tır)*; türkmən: *okacak oğlan – oğlan okacak* və s.

T.A.Borovkova Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin dilindəki -mas haqqında yazır: “-mas indiki, gələcək və ümumi zamanın inkar feli sifətidir; funksiyasına görə -ur şəkilçili təsdiq feli sifətinə

¹ Malkoç Muzaffər. -dı'lı və -mış'lı Geçmiş Zaman.//Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2004, c:II, s. 110.

² Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1960, s. 96.

uyğun gəlir”¹.

Maraq doğuran şəkilçilərdən biri də -a, -e (-ə), -y şəkilçiləridir. Belə ki, -a, -e(-ə), -y şəkilçilərinin türk dillərində indiki zaman forması əmələ gətirməsi hamıya məlumdur. Bununla yanaşı bu şəkilçi həm də arzu şəklinin morfoloji əlaməti kimi çıxış edir. Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, orta əsrlərdə bu şəkilçi dilimizdə həm də indiki zaman mənasında işlənmişdir. Türk dillərində arzu şəklinin ifadəçisi kimi gələcək zaman anlayışına malikdir.

Bəzən feli sifət şəkilçiləri yalnız müəyyən bir qrup üçün, yaxud müəyyən bir dil üçün spesifik sayıla bilər. Məsələn, uyğur-oğuz qrupu türk dillərindən olan xakas dilində türk dillərində geniş işləkliyə malik olan -ğan, -ar, -er, -r feli sifət şəkilçiləri ilə yanaşı, digər qrup türk dillərində rastlanmayan -çan, -çen, -xalak, -kelek, -xadıq, -kediq, -aaçı, -eeçi kimi feli sifətləri də müşahidə olunur.

H.Mirzəzadə bu şəkilçi ilə bağlı yazır: “-(y)-əsi, -ası şəkilçisinin mənacə dəqiqləşməsi, bir vəzifədən başqa bir vəzifəyə doğru meyl etməsi prosesi təxminən XVII əsrin sonundan başlayır. Bu dövrə qədər həmin şəkilçinin feli sifət şəkilçisi kimi işlənməsinə çox az, gələcək zamanın şəkilçisi kimi işlənməsinə isə daha çox təsadüf edilir. Müasir Azərbaycan dilində bu nis-

¹ Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгари. АҚД, Ленинград, 1966, с. 10.

bət pozulmuş, o, gələcək zaman əvəzinə feli sifət şəkilçisi kimi özünü göstərməkdədir”¹.

Ümumiyyətlə, *-ası, -əsi* şəkilçisinin Azərbaycan dilində, eləcə də bir sıra türk dillərində funksiyası genişdir. Belə ki, *-ası, -əsi* şəkilçisi feli sifəti, felin lazım şəklini ifadə etməklə yanaşı, həm də tarixən dilimizdə qəti gələcək zaman formasını bildirmişdir.

H.Mirzəzadə M.Füzulinin dilində də gələcək zamanın *-ası, -əsi* şəkilçisi ilə də ifadə edildiyini, lakin buna aid nümunələrin o qədər də çox olmadığını yazır. Məs.: Mən deməzmidim ki, bir gün *ağlayasıdır* gülən (M.Füzuli).

-ası, -əsi formasının qəti gələcək zaman mənasında işlənməsi yalnız Azərbaycan dilində deyil, çox geniş şəkildə türk dilinin keçmiş dövrlərində, qismən də müasir tatar dili və onun dialektlərində müşahidə olunur².

Felin şərt şəkli bütün türk dillərində mövcuddur və digər fel şəkilləri ilə müqayisədə bütün türk dilləri üçün sabit bir morfoloji əlamətə malikdir. Belə ki, *-sa, -se* şəkilçi variantı daha çox müşahidə olunur. Araşdırdığımız müasir türk, türkmən, qazax, qaraçay-balkar, qaraqalpaq, noqay, krım-tatarlarının dillərində *-sa, -se* variantından istifadə olunur. Azərbaycan, qaqauz, ka-

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, Azərb. Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, s. 261.

² Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s. 225.

zan-tatar, uyğur dilləri üçün *-sa, -sə* variantları xarakterikdir. Türk dillərindən yalnız başqırd dilində *-ha, -hə* şəkilçisi müşahidə olunur. Müasir qırğız dilində *-sa, -se, -so, -sö*, altay dilində *-sa, -se, -so, -sö, -za, -ze, -zo, -zö*, xakas və tuva dillərində *-sa, -se, -za, -ze* fonetik variantlarına rastlanır.

A.N.Kononov türk və özbək dillərində şərt şəklinin iki zamana indiki-gələcək (*-sa²*) və keçmiş (*-sa idi*) zamana malik olduğunu yazır¹.

V.M.Nasilov şərt şəklinin qədim uyğur dilində *-sar, -ser* forması ilə ifadə olunduğunu və şərt şəklinin indiki-gələcək zamanı ifadə etdiyini qeyd edir².

N.K.Dmitriyev *-sa, -se* şəkilçisinin qədim variantı kimi Orxon-Yenisey abidələrində, eyni zamanda *-sar/-ser<-ısar/-iser* variantlarının müşahidə olunduğunu və şərtdən başqa, həm də zaman ifadə etdiyini yazır. P.Melioranski isə onu şərt feli bağlaması hesab edir³.

Feli bağlamaları həmhüddud formalara daxil etməməyimizin səbəbi feli bağlamaların müstəqil zaman anlayışı ifadə edə bilməməsi ilə əlaqədardır.

Doğrudur, dilçilikdə A.M.Şerbak *-a//ə-ni gələcək zaman*, N.K. Dmitriyev *-ıb, -ib, -ub, -üb* şəkilçisini

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.243; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, с. 232.

² Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1963, с. 78.

³ Дмитриев Н.К. Категория наклонения. Строй тюркских языков. М., 1962, с. 164.

keçmiş zaman, -alı/-əli-ni isə gələcək zaman şəkilçisi adlandırmışdır.

A.N.Kononov haqlı olaraq göstərmişdir ki, feli bağlamaları zamanlara görə təsnif etmək düzgün deyil, bunları ancaq formaya görə təsnif etmək lazımdır. Çünki feli bağlamalar müstəqil surətdə zaman məzmunu ifadə edə bilmir. Onların zaman məna çalarlığı müstəqil felle qarşılaşdıqda müəyyənləşir, yəni feli bağlamanın zaman çaları müstəqil feli zamanından asılı olduqda müəyyənləşir¹.

A.N.Kononovun bu fikri ilə tam razılaşırsınız və ona görə də feli bağlamanı zaman anlayışı ifadə edən həmhüddud formalara aid etmirik.

Fikrimizcə, feli sifət və feli şəkillərində zaman və ya onları formalaşdıran morfoloji əlamətlərin zaman üzrə bölgüsü məsələsi ayrıca araşdırılma tələb etdiyindən gələcəkdə xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilə bilər.

§3. Türk dillərində fel zamanlarının semantik-üslubi xüsusiyyətləri

1. Keçmiş zamanın semantik-üslubi xüsusiyyətləri

-dı şəkilçili keçmiş zaman. Məlum olduğu üzrə, *-dı* şəkilçili keçmiş zaman forması bütün türk dillərində mövcuddur. Haqqında danışdığımız bu zaman forması türk dillərində bir sıra spesifik məna xüsusiyyətləri

¹ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980, s. 380.

yətlərinə malikdir. *-dı* şəkilçili keçmiş zaman formasının məna xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı qeyd etməliyə ki, bu ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif cür təqdim olunur. Belə ki, *-dı* şəkilçili keçmiş zamanın məna xüsusiyyətlərinin normal şəkildə təqdim edilməsi və sayının artırılması halları vardır.

Zaman formalarını tədqiq edən dilçilər arasında türk dillərində feli keçmiş zamanının 5 məna xüsusiyyətinin olduğunu söyləyən dilçilər daha çoxdur. Belə ki, akademik A.Axundov şühudi keçmiş zamanın 5 məna xüsusiyyətinin olduğunu göstərir¹. Azərbaycan dilçiliyində feli keçmiş zaman formalarını tədqiq etmiş professor T.Əfəndiyeva da şühudi keçmiş zamanın semantik xüsusiyyətlərini ətraflı şərh etmişdir².

Y.Kərimov Azərbaycan və qazax dillərində qəti keçmiş zamanın ifadə etdiyi 5 məna xüsusiyyətini göstərmişdir³.

B.Xəlilov akademik A.Axundovun fikirlərini eyni ilə təkrar edərək şühudi keçmiş zamanın 5 məna çalarlığını göstərmişdir⁴.

İ.Vəliyev Azərbaycan dilinin XIV-XIX əsr yazılı abidələrində, N.Salehova tatar dilində, R.Əskər Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində *-dı*

¹ Axundov A.A. Feli zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 51-55.

² Əfəndiyeva T. Feli keçmiş zaman formaları. Bakı, "Nurlan", 2005, s. 32-35.

³ Керимов Я. Времена глагола в азербайджанском и казахском языках. АҚД. Баку, 1973, с. 11-12.

⁴ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı, Nurlan, 2007, s. 221-222.

şəkilçili keçmiş zaman formasının 4 semantik xüsusiyyəti¹ haqqında danışmışlar.

Bu haqda saysız-hesabsız türkoloji tədqiqatlar mövcuddur. O.Allanazarov *-dı* şəkilçili keçmiş zamanı qəti keçmiş zaman adlandıraraq türkmən dilində onun altı semantik xüsusiyyətini fərqləndirir². K.Ubaydullaev “Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке” adlı əsərində qaraqalpaq dilində qəti keçmiş zamanın bir sıra semantik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir³.

E.İ.Korkina da yakut dilində qəti keçmiş zamanın 5 məna xüsusiyyətini göstərir⁴. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, o da bu məna xüsusiyyətlərinə qəti keçmiş zamanın malik olduğu iki üslubi xüsusiyyəti daxil edir.

B.Çarıyarov leksik mənasından və mətnin xarakterindən asılı olaraq cənub-qərb qrupu türk dillərində qəti keçmiş zamanın 16 müxtəlif məna növünü qeyd

¹ Валиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АҚД. Баку, 1969, с. 11; Салехова Н.Х. Грамматическая категория времени татарского глагола и темпоральность. АҚД. Казань, 1975, с. 7; Əskər Ramiz. Mahmud Kaşğari və onun “Dīvanü lügāt-it-türk” əsəri. Bakı, “MBM”, 2008, s. 264.

² Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, “Ылым”, 1975, с. 53-57.

³ Ubaydullaev K. Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке. Изд. «Каракалпакстан», Нукус, 1978, с. 43-52.

⁴ Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Наука», 1970, с. 71-75.

edir¹. Müəllifin göstərdiyi məna xüsusiyyətlərinin bir neçəsi üslubi xarakter daşıyır və burada qəti keçmiş zaman forması müvafiq zaman formalarını əvəz edir. Başqa sözlə desək, burada qəti keçmiş zamanın sırf məna xüsusiyyətləri ilə yanaşı, digər xüsusiyyətlər və ya çalarlar məna xüsusiyyətləri kimi təqdim olunmaqla onun semantik xüsusiyyətləri lüzumsuz sayda artırılır. Ona görə də B.Çarıyarovun zaman formalarının üslubi xüsusiyyətlərini felin zamanlarının bilavasitə semantik xüsusiyyətləri və mənaları kimi təqdim etməsi fikri ilə razılaşmırıq.

Felin zaman formalarının semantik xüsusiyyətlərinin bütün türk dillərində müşahidəsi onun semantik xüsusiyyətlərinin inkişafını və zənginliyini təmin edir və bu da eyni zamanda türk dillərində həmin zaman formalarının üslubi xüsusiyyətlərinin zənginliyini şərtləndirir. Ona görə də müxtəlif zaman formalarının semantik xüsusiyyətlərini göstərdikcə üslubi məqamları da şərh etməyə çalışacağıq.

Türk dillərində *-dı* şəkilçili keçmiş zaman formasının semantik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Qətilik xüsusiyyəti. Şühudi keçmiş zaman forması hal və ya hərəkətin keçmişdə qəti icra olunub bitdiyini göstərir. Təsədüfi deyil ki, əksər türk dillərində bu zaman forması qəti keçmiş zaman adlandırılır. Mə-

¹ Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АҚД. Ашхабад, 1970, с. 50-53.

sələn: Azərb.:Cəbrayıl gedib lap küncdəki stolun yanında *dayandı*(İ.Məlikzadə,Günəşli payız); Onlar *təsdiq etdilər*, zirzəminin qapısını bağlayıb çölə *çıxdılar* (M. İbrahimov, Gələcək gün); qaqauz:Sevə-sevə *evlendi* Çokoy Kostinin kızına Paşikaya (N.Baboqlu); *Geldi* avqust da Kırboba *gitti* instituta əxzamen verməə (D. Kara Çoban, İdeya kurbanı); başqırd: -İptəş komandır, leytenant! Serjant Qalin diviziya politotdelenən *kayttı* (X.Kərim);özbək:Maxalliy xokimiyat orqanları raxbarlarıqa işnin q borişi ustidan nazoratni kuçaytiriş *topşırıldı*(Marifat qazetasi);qırğız:Ömür-ölüm!Bul eköönün – jarık menen karanqılıqtın betteşüüsü kırqız jerinin biyik çokusu Üzönqülöş aşuusunda *boldu*. Çıqarmanın sujettik-kompozisiyalık mazmunu da önüqüp oturup biyiktiqine *jetti*(<http://newskg.narod.ru/kut/06/0623>).

2. Şahidlik xüsusiyyəti. Danışanın şahidliyi ilə keçmişdə baş verən hal və ya hərəkəti ifadə edir. Danışan elə hərəkətlər haqqında məlumat verir ki, həmin hərəkətləri o ya bilavasitə gözü ilə görmüş, səsinə qulağı ilə eşitmiş, ya da ki, həmin hərəkətlərin icra olunmasında bilavasitə iştirak etmişdir¹. Bu mənada onları 3 mənə çalarına ayırmaq olar:

a) Danışanın şahidliyi ilə və bilavasitə danışan tərəfindən icra olunan hal və ya hərəkəti ifadə edir. Bu hərəkəti icra edən şəxsin özünə aid olur və ona görə də

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 52.

əsasən özünü I şəxsin təkində göstərir. Bu I mənə çaları adlanır; məs.:Azərb.yanvarın ikisində təzə işimə *gəldim*. Bütün günü böyük bir materialı *redaktə etdim*, işin axırına yaxın makinaçıya *verdim*. (Anar, Mən, sən, o və telefon); - Hələlik, Adil, - deyib körpüsəlanların yanına tennis oynamağa *getdim*. (İ.Əfəndiyev, Körpüsəlanlar) mən yaxındakı avtomat budkasına *girdim*, yarığa iki qəpiklik *saldım* və nömrəni *yığdım* (Anar); türk: - Hastasınız...Dinleniniz diye *getirdim*; Senin kıymetini şimdi *anladım*. Seni sevdiğimi şimdi *anladım*, Cevriye...(S.Derviş, Fosforlu Cevriye); qaqauz: *Saptım* bən da bir tarla boyu kadar *çektim* onu sürülmüştä, tersu içində *kaldım* (D.Kara Çoban,Tamannık); -*Gezdim* sürüleri, sürekleri xem xezgeleri, öbür günə xepsi yola deyni xazır olaceklar...(N.Baboqlu,Legendanın izi); kazan-tatar:Xəzer min,bütən uennarımını onıtıp,könneñ kolın tirəsəndə böterelə *başladım*(Q.Bəşirov); qaraqalpaq: Men de ündemey murtımnan külip jüre *berdim* (Karakalpak xalq ertekileri).

b) Danışanın şahidlik etdiyi, eyni zamanda, bilavasitə iştirakçısı olduğu hal və ya hərəkəti ifadə edir. Bu II mənə çaları hesab olunur. Məsələn: Azərb.: Sonra biz Soltanla Kərəmxanın yanında, göy otların üstündə əyləşib *söhbət elədik* (İ.Əfəndiyev, Körpüsəlanlar); Biz Dağüstü parka *getdik*, açıq yay kafesində yemək *yedik* (Anar,Gürcü familiyası); qaqauz: Bölə bir çirkin çamurda biz *yollandık* dostumnan Anika Örgiy-län Komrada (D.Kara Çoban,Korunmak); kazan-tatar:

Ul könne bez xiləktən üzebez qenə *kayttık* (Q.Bəşirov).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, danışan icra olunan hərəkətin həm şahidi, həm də iştirakçısı olur.

c) Hərəkətin icrasında bilavasitə iştirak etmədən yalnız şahid olduğu hal və ya hərəkəti ifadə edir. Bu isə III mənə çalarındır. Məsələn: *Azərb*: Zəki ayağa durub çobanın göstərdiyi yerə diqqətlə *baxdı*, sonra xəritəni büküb kitabçanın içinə *qoydu*. Səfərlə xudahafizləşib, Qafar dayının həyətinə qoyduğu maşının yanına *getdi* (M.Süleymanov); Sadıqcan ani təəccüblə məktubu alıb, nə isə demək *istədi*. Lakin Cəmil döngəni burulub *gözdən itdi*. Sadıqcan məktuba ani bir nəzər salaraq, cibinə qoyub darvazanı açaraq, həyətdə *daxil oldu* (İ.Əfəndiyev); *türk*: Biraz sonra iki polisə adam və beş yaşındakı Metin karakola *geldi* (A.Nesin, Çocuk); Müdür -Bir Amerikan hava gediklisi bir çocuğu *vurdu* (N.Hikmet); Sabiha-Mahsustan ne demək? Sen benim nezaketimi ne zaman *gördün?* (N.Hikmet, Her şeye rağmen); *kazan-tatar*: Karasak, tıkrıktan biş-altı çalmalı *kilep çıktı*. Alar, atlıy-yöqerə, tayakların bolqıy-bolqıy, yaşlılar östenə *taşlandılar*. Alarqa kotoçkış karqau süzlərə *yaudırdılar* (Q.Bəşirov).

Türk dillərində qəti keçmiş zaman formasının şahidlik xüsusiyyətində müxtəlif mənə çalarlarının yaranması şəxs əvəzliliklərinə əsaslanır.

Belə ki, hərəkət danışanın şahidliyi və yalnız subyektin özü tərəfindən icra edildiyindən birinci

şəxslə əlaqədar olur və ona görə də I mənə çaları birinci şəxsin təkində özünü göstərir. II mənə çalarında da subyektin şahidliyi özünü göstərir və burada subyekt iş, hal və ya hərəkətin iştirakçılarından birinə çevrilir. Bu isə əsasən birinci şəxsin cəmi üçün xarakterikdir.

III mənə çalarında isə hər hansı müəyyən hərəkətin icrası baş verir və burada subyekt hadisəyə yalnız şahidlik etməklə kifayətlənir. Bu mənə çalarına ikinci və üçüncü şəxsin tək və cəmində rast gəlinir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, digər cənub-qərb qrupu türk dillərinə nisbətən türkmən dilində müəyyən keçmiş zamanın işlənmə sferası daha genişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində danışanın şahidliyi olmadan baş verən hərəkət *-mış/-miş* şəkilçili qeyri-müəyyən keçmiş zamanla həyata keçirilir, müasir türkmən dilində isə bu forma yoxdur, ona görə də onu mənasının bir hissəsi *-dı/-di* şəkilçili keçmiş zamanın köməkliyi ilə ifadə olunur¹.

3.Ardıcılıq xüsusiyyəti. Qəti keçmiş (*-dı*) zaman formasının bütün türk dillərində müşahidə olunan semantik xüsusiyyətlərindən biri də icra olunan hərəkətlərin ardıcıl şəkildə biri-birini izləməsidir. Burada “müəyyən bir hərəkət icra olunur, sonra onun nəticəsi olan digər hərəkətlər də icra edilir”². Məs.: *türk*: *Otur-*

¹ Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, с. 51.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 54.

dum, romanda ne kadar Türk adı varsa *değiştirdim*. Amerikan ismi *koydum*. elime bir yerden de Newyork”-un planını *geçirdim*. Romandakı yer adları da Amerikanca *oldu*. Şimdi sıra *geldi*, romanın yazarına. Mark Obrien diye bir de ortaya Amerikan yazarı *çıkardım* (A.Nesin, Çeviri Hikayeler, Romanlar); *qaqauz*: *İndim* bən çaak o punarın suyuna, *doldurdum* şişeyi da güculä *çıktım*, ama *suladım* onu (D.Kara Çoban); *yakut*: Биирдэ Микиитэ эһэтэ дьһе таһыттан сүүрэн киирдэ, кулун бергэһэтин, таба саһыннаһын хастыы тардыталаан ороһуо элитэлэмтэ уонна таһырыда төттөрү ыстанан таһыста.

Təbii ki, hərəkətlərin ardıcılığı, müəyyən zaman kəsiyini əhatə edir. Hərəkət ardıcılığı arasındakı zaman məsafəsi müxtəlif ola bilər. Belə ki, bir neçə dəqiqə öncəki hadisədə baş vermiş hərəkətin ardıcılığı, eləcə də on il yaxud yüz il və s. arasında baş verən hərəkətlərin ardıcılığı mümkündür. Nümunələrə nəzər yetirək: *Azərbaycan dilində*: Sonra küncdəki maşın *işə düşdü*, işığı küçə pəncərəsini *ışığılandırdı*, sonra maşın da, elə bil, o uzun şinelli kimi, hirsə yerindən *götürüldü* və get-gedə səsi *uzaqlaşdı*, *eşidilməz oldu* (Elçin, Ağ dəvə); Onların dörd oğlu, bir qızı *oldu*, Gülməmməd Xorasana gedib “Məşədi Gülməmməd” *oldu*. Amma Kərbəlayı İbixandan bir neçə il sonra Məşədi Gülməmməd də *rəhmətə getdi*. Kürdobaının başbiləni, qonaq qabağına çıxanı, qan bağlayanı, elçi gedəni Səkinə arvad *oldu*. Dünyagörmüş kişiler deyərtilər, “Səkinə ağıl-da,

kamalda atası Kərbəlayı İbixana çəkib” (İ.Əfəndiyev, Geriyə baxma, qoca).

Müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, bu hərəkətlər real həyatda baş verənlərin zaman etibarilə bir-birini izləməsidir. Belə bir ardıcılıqla baş verən hərəkətlər ümumi dinamikaya malikdir və onlardan biri digəri üçün səbəb və ya nəticə bildirir¹.

Hərəkətlərin bir-birini izləməsi ardıcılığı, eyni zamanda, digər zamanlar üçün də xarakterikdir. Fikrimizcə, bu hər bir zamana aid oluna bilən ümumi semantik xüsusiyyətdir. Çünki eyni xüsusiyyəti indiki və gələcək zaman formalarında da müşahidə etmək olar.

4. Qəti keçmiş zaman formasının semantik xüsusiyyətlərindən “*birdəfəlilik*” *xüsusiyyətini* xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu xüsusiyyət qəti keçmiş zamanın ifadə etdiyi iş, hal və ya hərəkətin dəfələrlə deyil, bir dəfə icra olunduğunu göstərir. Məsələn: *Azərbaycan*: Cavad bəy Cahangir bəylə birlikdə qalanın keşikçi dəstəsini möhkəmlətdikdən sonra qərargaha *qayıtdılar* (İ.Şıxlı, Ölən dünyam); Bir azdan Cənəli imtahan vermiş tələbə kimi sevinə-sevinə içəridən *çıxdı* (İ.Məlikzadə); *türk*: Polis işə *karıştı*. Çekişmənin sonunda Metin babasına *kaldı* (A.Nesin); *qaqauz*: Dolapsız avşamadak *döndü* kuydan; Sabaylan onnar *uyandılar* erken (D.Kara Çoban); Hepsı çingenelər kuvannar gibi *sardılar* balaban

¹ Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -ıb şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 158.

xem gözəl iyri çatma kaşlı Mixalakiyi (N.Baboglu); başqird:70-90 yıllarda boşqird adabiyotida ko'plab prozaik asarlar yaratildi (www.samdu.uz/files/web/napr/filologiya/txa/html).

5. Bəzən ola bilər ki, qəti keçmiş zaman forması hər hansı mənbədən alınmış məlumatı, tarixi faktı ifadə edə bilər. Məsələn: Azərbaycan:1931-ci il yanvarın 7-də "Molla Nəsrəddin" jurnalının son nömrəsi çıxdı. Cəlil Məmmədquluzadə bu gündən sonra cəmiyyəti bir il yaşadı. 1932-ci il yanvarın 4-də vəfat etdi (Anar); 1994-cü il iyulun 1-də təxribatçı təyyarə ilə Yerevandan Mineralnıe Vodi şəhərinə yola düşdü (M.Qacar, Metroda terror); özbək:... Şuninqdek, respublikada təlim, tojik, kirgiz, kozok, turkman tillarida olib boriladiqan maktablar uçun imtixon materiallari "Nurli yol"(1999 yil, 12 may), "Ovozi tojik" qazetaları orqali elon qilindi. Kirgiz, turkman maktablari uçun materiallar 13.05.-470 rəqəmli (1999 yil 11 may) xat bilan təqışli viloyat XTB lariqa etkazildi (Marifat qazetasi).

6. Dinamiklik xüsusiyyəti. Qəti keçmiş zamanın məna xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, o, iş, hal və ya hərəkətin dinamikliyini bildirir. Qeyd edək ki, keçmiş zamanla ifadə olunan bütün fəllər dinamik xüsusiyyətlidir. Məsələn:Azərbaycan:Onların ətrafına toplaşan göytəpəlilər susdular. Böyük narahatlıqla bu höcət-ləşmənin nə ilə qurtaracağını gözlədilər (İ.Şıxlı, Dəli Kür); türk: Ali – Kamil bey amcam sana bir avukat tuttu(N.Hikmet); kazan-tatar: Çəyqə kerqəç, əti belən əle-

qə avıldaş, üzlərə türqə uzıp, samavır yanına utırdılar (Q.Bəşirov); türkmən:*Ah çekdim*, bilim *büküldü*; Sütü-nim *arşa çekildi*; Gözümdən sil dek *döküldü*, Gan bir yana, yaş bir yana(N.Saryhanov, Şükür Bağşy)

-miş şəkilçili keçmiş zaman. A.A.Axundov nəqli keçmiş zaman formasının 8 məna xüsusiyyətini fərqləndirir¹.

İ.Vəliyev XIV-XIX əsrlər ədəbi-bədii materialların dilində -ib şəkilçili nəqli keçmiş zamanın 5 məna çalarına rast gəldiyini yazır². Müəllif -miş şəkilçili nəqli keçmiş zamanın abidələrimizin dilində işlənmiş 6 məna xüsusiyyətini nəzərdən keçirmişdir³. 1980-ci ildə nəşr olunmuş "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyində də nəqli keçmiş zaman formasının 5 semantik xüsusiyyəti göstərilmişdir⁴.

Oğuz qrupu türk dillərində geniş yayılmış -miş şəkilçili keçmiş zaman formasının aşağıdakı məna xüsusiyyətləri vardır:

1. Keçmişdə icra olunmuş hər hansı bir iş, hal və ya hərəkətin danışığ vaxtında nəticəsini bildirir; məs.: Azərbaycan:Lalə - Vəzir ağa, mən bunu sənə adamlarına

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 61-67.

² Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -ib şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 53-54.

³ Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -miş şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, S.M. Kirov adına ADU nəşri, 1981, s. 90-92.

⁴ Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980, s. 328-330.

beş dəfə *danışmışam*. Bilmirsən? (K.Abdulla, Şah İsmayıl); *Yatmışam*... yaxşı... lap yaxşı *yatmışam*, əmi-can. Ancaq bağışlayın, gecə çox yorğun idim, deyəsən *yuxuya qalmışam* (S.Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır); *türk*: “Bizim doktor, Amerika'dan geçen yıl *gelmış!*” (A.Mengüç, Kum saati);

2. Qeyri-şahidlik bildirir; məs.: *Azərb.*: – Əlli ilə yaxındır mədəndə işləyirəm, - dedi, - amma nə belə şey *görmüşəm*, nə də *eşitmişəm* (M.Süleymanov, Yerin sirri); *türk*: Hatçe – Annemden kaldı bana, evlendiğim gün boynundan çıxarıp taktı boynuma, ona da anasından *kalmış* (N.Hikmet, Fatma, Ali və başkaları); *qaqauz*: Tilkiyi bir vakıt düünə *çaarmışlar*. O da zavallı şu davranınca, donnarını ütüyə urunca, geç *kalmış* (Qaqauz folkloru).

3. Bu zaman formasının diqqəti cəlb edən semantik xüsusiyyətlərindən biri də onun hal və hərəkətin qeyri-müəyyən keçmiş zamanda icra olunduğunu bildirməsidir; məs.: *Azərb.*: Mən səninlə bir yerdə çox *işləmişəm*, – deyə Namiq Həsənov təklifinin həmkarına necə təsir etdiyini öyrənmək üçün onu süzdü (M.Qacar, Metroda terror); *türk*: – Peki, siz o zaman aynı adamı *övmüşsünüz* (A.Nesin);

4. Hal və ya hərəkətin qəti surətdə bitdiyini göstərir; məs.: *Azərb.*: – Pazaq Vəlini nahaq milisə *apar-mısan* (İ.Məlikzadə, Evin kişisi); – Yoldaş direktor, bağışlayın, uzaqdan *gəlmişik*, olarmı sizə zəhmət verək (Mir Cəlal, Açıq kitab); *qaqauz*: Xoca ertəsi günü *gel-*

miş çıraklaa qaydasınnan da *koymuş* onu saçak altına (Qaqauz folkloru);

5. *-miş* şəkilçili keçmiş zaman ardıcılıq xüsusiyyətinə malikdir: məs.: *Azərb.*: *türk*: Bu kez halk, yangının daha birinci evde söndürülmesine o kadar *sevinmiş* ki, çağdaş itfaiyeyi kuran Haydar bey *hatırlanmış*, bir qrup mahalleli kendisini ziyarət edip şükranlarını *sunmuş* (A.Boysan, Yangın var);

“...Felin zaman formalarının üslubi xüsusiyyətləri onun qrammatik mənaları ilə sıx əlaqədə özünü göstərir. Bununla belə, bu formaların üslubi tərəfinin öz səciyyəvi cəhətləri vardır. Bu və ya digər zaman şəklindən istifadə edilməsi onun daxili zaman anlayışı ilə bağlıdır, onların üslubi fəaliyyəti funksional üslublar sistemi və ən əvvəl bədii təsvir sistemi ilə sıx şəkildə bağlıdır”¹. İndiki, keçmiş və gələcək zamanların qrammatik cəhətdən bir-birindən kifayət qədər fərqlənməsinə baxmayaraq, bir zamanın o birinin sahəsinə “girməsi” imkanı kontekstin xüsusi şəraiti ilə müəyyən edilir². “... bir mətnə şühudi və nəqli keçmiş zaman şəkilçilərindən birinin digərinə nisbətən az və çox işlənməsi onun (mətnin) ədəbi dilin hansı üslubuna aid olması ilə birlikdə yazının məzmunundan da müəyyən dərəcədə, asılıdır”³.

¹ Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, Elm, 2001, s. 95.

² Sadiqov R. Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı, “Nurlan”, 2004, s. 54.

³ Bağirov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı (morfologiya). Bakı, ADU nəşri, 1985, s. 48.

-dı<-miş. Üslubiyyat sözün linqvistik mənasında danışanın ümumxalq dilindən istifadə üsullarından bəhs edir. Belə olduğu təqdirdə “danışan felin zaman formalarından da öz məqsədinə uyğun surətdə istifadə edə bilər”¹. Türk dillərində hər hansı bir zamanın digər zamanın yerində işlənməsi eyni deyildir. Tutaq ki, türk dillərindən biri üçün üslubi sayılan bir xüsusiyyət digər türk dili üçün norma hesab oluna bilər, yaxud əksinə, müəyyən bir türk dili və ya dil qrupu üçün dilin qrammatik norması hesab olunan cəhət digər bir türk dili üçün üslubi cəhət sayıla bilər. Məsələn, Azərbaycan və türk dillərində *-miş* şəkilçili keçmiş zaman formasının olmasına baxmayaraq çox vaxt türk dilində bu zaman *-dı* şəkilçisi ilə verilir. Türk dilində bu norma sayılsa da, Azərbaycan dilində üslubi xüsusiyyət hesab olunur. Başqa sözlə, *-miş* şəkilçili keçmiş zaman formasının yerində *-dı* şəkilçili keçmiş zaman forması işlənir: türk: Çekinme, söyle, dedi, ben artık her şeye alıştım; - Şevket, bir az uyan. Ben geldim oğulcuğum, dedi; - Ben eski bir insanım. Anlaşmamıza imkan yok. İnsanların paradan başka şeylerle de mesut olacaklarına inanarak yaşadım. O kanaatle öleceğim; Ne söylüyorsunuz, dedi, size ne yaptım? Benden ne fenalık gördünüz?(R.N.Güntekin,Yaprak dökümü);-Buraya bunun için mi geldiniz?(A.Nesin); Aptallaşdığımı görünce sordu: - Siz köyden mi geldiniz?(A.Nesin,Satılmıştır).

¹ Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 65.

Türk dilində işlənən bu cümlələrdəki alıştım, geldim, yaşadım, yaptım, gördünüz, geldiniz görülen keçmiş zamanı ifadə edən fellər Azərbaycan dilində alış-mışam, gəlmişəm, yaşamışam, etmişəm, görmüşünüz, gəlmisiniz nəqli keçmiş zamanda olan fellərə uyğun gəlir. Türk dilində müşahidə olunan bu cəhətə qaqauz dilində də rast gəlinir. Yəni, Azərbaycan dilində işlənən *-miş* şəkilçili keçmiş zaman formasının qaqauz dilində də mövcud olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilində işlənən *-miş* şəkilçili keçmiş zaman forması qaqauz dilində bəzi məqamlarda *-dı* şəkilçili keçmiş zamanla ifadə olunur; məs.: qaqauz:

Ne geldin? –sordu sabaam

-Gün için duudum

- Ne geldin? –sordu bobam

-Kanımı duydum

“Xoş geldin”, bey Quboqlu sefaladın çok!

İçerdä – taazä soluk,

payacan da yok. (S.Kuroqlu)

Əksər türk dillərində bu vəziyyətlə qarşılaşırıq: uyğur:U mäilämdin bu m äiläñqä

Sini дәp käldim!

Meñlim bar mo, meñlim yok mo

Sinäi дәp käldim.

(С.Е.Малов, Уйгурский язык, с.15)

Özbək: Zahiriddin Muhammad Bobur 1483 yılning 14 fevralida Andijonda tug'ildi.

Müasir Azərbaycan dilində bəzən üslubi məqamlarda *-dı* şəkilçisi *-mış* şəkilçisini əvəz edir; məs.: -Xoş gəldin, - deyib Məcid kişi qırağı əyilmiş köhnə vedrəni torpaq qalağının yanına tulladı (İ.Məlikzadə, Quyu).

Müasir türk dilində *-dı* şəkilçisinin dil norması kimi *-mış* şəkilçisini əvəz etməsi xüsusiyyətinə hətta felin mürəkkəb formasında da təsadüf olunur. Məlum olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində, eləcə də, digər türk dillərində *-dı* şəkilçili keçmiş zamanın mürəkkəb formasına rast gəlinmir. Yəni *-dı* şəkilçisindən sonra *idi* hissəciyinin işlənməsi qeyri-mümkündür. Müasir türk dilində isə *-dı* şəkilçili keçmiş zamanın *idi* hissəciyi qəbul etməsi mümkündür. Bu məqamda şəxs sonluğu *-dı* şəkilçili keçmiş zaman şəkilçisindən sonra və *idi* hissəciyindən isə əvvəl işlənir. Türk dilində işlənən həmin *-dı* şəkilçili mürəkkəb forma müasir Azərbaycan dilində *-mış* şəkilçili keçmiş zamanın mürəkkəb formasına uyğun gəlir. Məs.: Orhan – Ha... (Birdən birə Ayşenin elini öper) Kızımı kurtardınızdı...; Ayşe – Hamlet'te de seyrettimdi sizi. (N.Hikmet, Her şeye rağmen); -Bir defa sizinle Akif Beyin yalısında görüşüktü Hanımefendi, dedi. Bir gün de ben sizi yine Akif Beyin ailesiyle Küçüksu'da gördüm (H.E.Adivar, Zeyno'nun oğlu).

N.Məmmədov yazır: “Nəqli keçmiş zaman hal, vəziyyət bildirən (*oturmaq, durmaq, qalmaq, yatmaq, da-*

yanmaq, uzanmaq, söykənmək) fellərlə işlənərək, həm də indiki zamanı bildirir”¹.

Həqiqətən də, *oturmuşam, durmuşam, qalmışam, yatmışam, dayanmışam, uzanmışam, söykənmişəm* və s. kimi ifadələri nəqli keçmiş zamanda işlənsə də, əslində indiki zaman məzmunu daşıyır.

İndiki zamanın

semantik-üslubi xüsusiyyətləri

Akademik A.A.Axundov felin indiki zamanının məzmununda iki əsas cəhəti vurğulayır:

1. felin indiki zamanı danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədardır;

2. felin indiki zamanı danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar deyil

Akademik hər bir cəhət daxilində özünəməxsus xüsusiyyətlərin olduğunu göstərir. Belə ki, o, birinci, yəni danışq vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olan indiki zamanın daxilində bunları qeyd edir:

a) hal və ya hərəkət danışq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edir;

b) hal və ya hərəkət danışq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil etməklə bərabər, subyektin ümumi xüsusiyyətini əks etdirir;

v) danışq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edən fel eyni zamanda uzun dövrlərə, həm keçmiş, həm də

¹ Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971, s. 236.

müəyyən dərəcədə gələcək zamana aid olan ümumi halları ifadə edir¹.

Müəllif ikinci – danışığ vaxtı ilə bilavasitə əlaqədar olmayan indiki zamana aşağıdakı xüsusiyyətləri aid edir: a) subyektə aid peşə və ya sənətlə, habelə vərdişlə əlaqədar olan ümumi hal və hərəkətlər; b) subyektin sürəkli xarakterdə olan vaxşırı hal və hərəkətlər; v) yalnız müəyyən zaman ərzində, müəyyən indiki zaman həddində fəaliyyət göstərən hal və ya hərəkətlər; q) danışılan vaxtdan əvvəl olmuş bir əhvalatın və ya hadisənin hekayətində işlədilməsi; g) təbiət və müəyyən şəraitin təsvir edilməsi; d) elmi əsərlərdə proseslərin ifadəsi; e) hökm ifadə etməsi və s.²

M.Ş.Rəhimov Azərbaycan dilinin XIV-XVIII əsr yazılı abidələrində *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçili indiki zaman formasının 5 məna xüsusiyyəti haqqında danışır³.

D.M.Nasilov qədim uyğur dilində *-ur* şəkilçili indiki zamanın 6 məna xüsusiyyətindən bəhs etmişdir⁴.

“Müasir yakut ədəbi dilinin qrammatikası” əsərində felin indiki zaman formasının 3 məna xüsusiyyəti fərqləndirilir: 1) danışığ anında baş verən hərəkət, 2) danışığ anından sonra baş verən hərəkət, 3) öz təbiətinə

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 74-76.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 77-83.

³ Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV – XVIII веков. АҚД. Москва, 1957, с. 7.

⁴ Насилов В.М. Древне - уйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1963, с. 9-10.

görə konkret vaxt çərçivəsində məhdudlaşmayan, adi, həmişə, təbii baş verən hərəkət¹.

B.Çarıyarov cənub-qərb qrupu türk dillərində indiki zamanın 6 məna xüsusiyyətini göstərmişdir. Qeyd olunan bu xüsusiyyətlərin ikisi üslubi məqamları özündə əks etdirir².

“Türkmən dilinin qrammatikası”nda *-yar, -yər* şəkilçili ümumi indiki zamanın 5 məna xüsusiyyətinin olduğu göstərilir³.

İ.Tahirov Azərbaycan dilində *-(y)ır*⁴ şəkilçili indiki zamanın funksional baxımdan üç növünü⁴ göstərir:

1. Əsl indiki zaman
2. Geniş indiki zaman
3. Mücərrəd indiki zaman

Müəllifin bu bölgüsü ilə tam razılaşırıq və onun bu bölgüsünü düzgün, konkret və məqbul hesab edirik. Bu bölgünü nəinki Azərbaycan dilində *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçili indiki zamana, eləcə də türk dilində *-yor* şəkilçili indiki zamana, türkmən dilində *-yar, -yər* şəkilçili indiki zamana, qaqaüz dilində *-er, -yer* şəkilçili indiki zamana aid etmək olar.

Biz A.Axundovun bölgüsünü əsas götürərək türk dillərində indiki zamanın müşahidə olunan, əsasən,

¹ Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология). Москва, «Наука», 1982, с. 306.

² Чарыаров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, с. 19-20.

³ Грамматика туркменского языка. Ашхабад, “Ылым”, 1970, с. 273-274.

⁴ Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 182

aşağıdakı məna xüsusiyyətlərini qeyd edirik. Bütün türk dillərində müşahidə olunan bu xüsusiyyətlərin qrammatik zamandan daha çox obyektiv indiki zamanı ehtiva etməsi ilə əlaqədardır.

1. Hal və ya hərəkət danışiq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edir. İ.Tahirovun dili ilə desək, əsl indiki zamanda işlənən felin ifadə etdiyi hal və ya hərəkət nitq momenti(və ya danışiq vaxtı – G.Ə.) ilə üst-üstə düşür, başqa sözlə, burada qrammatik indiki zaman obyektiv indiki zamana uyğun gəlir¹. Azərbay.: -Gülşən xanım, bu saat nə barədə *fikirləşirsiniz?* (M.Süleymanov, Yerir sirri); türk.: Ama Doktor bey, ben hastayım *diyorum*, siz ise zevkinizi *düşünüyorsunuz* (A.Boysan, Yangın var); Neye öyle yarım ağızla *cevap veriyorsun?* ...diye sor-du; Şimdi, bu zavallı kıza yapılacak hiçbir şeyiniz yok mu? Bu suali hâlâ vicdanınızın temizliğinden şüphe etmediğim için *soruyorum* (R.N.Güntekin, Yaprak dökümü); qaqauz.: - Sen neçin üzünü parmaana *koyməəsın?* – sormuş askerlər batısına; Ne o kalpak senin tependä *durər?* – sormuşlar (Masallar).

2. Hal və ya hərəkət danışiq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil etməklə bərabər, subyektin ümumi xüsusiyyətini əks etdirir. Bu məna növü İ.Tahirovun geniş indiki zaman adlandırdığı xüsusiyyəti ilə üst-üstə düşür: Azərbay.: Qafar dayı çubuğu doldurub cavab verdi: - Bibi-heybət trestinin qazma idarəsində baş mühəndisin

¹ Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan", 2007, s. 182.

müavini *işləyir* (M.Süleymanov, Yerir sirri); Yuxarıda dediyimiz kimi, Mazan Əliyev trestdə *işləyir* (Anar, Adamın adamı); Ceyhun kiçik qardaşıdır. Moskvada memarlıq institutunda *oxuyur*; Hümmət nazir müavini olub, Bakıda *yaşayır* (İ.Əfəndiyev, Söyüdlü arx); türk.: Hiç mukaddeme yapmadan: - Ben *evleniyorum* baba, dedi (R.N.Güntekin, Yaprak dökümü); Orhan – (Ayşeye) Nerede *okuyorsunuz?* (N.Hikmet)

3. Danışiq vaxtı ilə tam uyğunluq təşkil edən fel eyni zamanda uzun dövrlərə, həm keçmiş, həm də müəyyən dərəcədə gələcək zamana aid olan ümumi halları ifadə edir: Azərbay.: Əgər bu əməliyyat baş tutsa, onda hər ikimizi yaxşı gələcək *gözləyir* (M.Qacar, Metroda terror)

Müasir türk dilində bu məna xüsusiyyəti əsasən, geniş zaman vasitəsilə həyata keçirilir. Məs.: "Dil və Kültür" adı ilə bir kitab halində topladığı bu yazılar dil devriminə en qarşı olanları bile yumuşatıp, ikna edecek sağlam temellere *dayanır* (H.Taner, Ölürse ten ölür, Canlar ölesi değil).

Ç.Hüseynzadə indiki zamanın üslub xüsusiyyətlərini 4 formada xarakterizə edir:¹

- 1) indiki zaman forması ilə keçmiş zaman anlayışının canlandırılması
- 2) indiki zaman anlayışının keçmiş zaman şəkilçi

¹ Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan, 2004, s. 226-227.

si ilə verilməsi

- 3) indiki zaman forması ilə gələcək zaman anlayışı ifadə olunması
- 4) indiki zaman şəkilçisində ixtisaretmə yolu ilə fərdi üslubi norma yaradılması

“Fəl zamanlarının müxtəlif üslub xüsusiyyətlərinə malik olması yalnız bu və ya digər bir dillə məhdudlaşmış qalmır, bu hal özünü ümumi dil hadisəsi kimi göstərir”.¹ Yalnız Azərbaycan dilində deyil, digər türk dillərində də indiki zaman formasının yaratdığı üslubi xüsusiyyətləri izləyərkən onların daha geniş təzahürə malik olduqlarının şahidi oluruq.

-ır<-dı. Bəzən türk dillərində indiki zamanı ifadə edən müvafiq morfoloji göstəricilər *-dı* şəkilçili qəti keçmiş zamanın yerində işləyə bilər. Bu da o deməkdir ki, indiki zaman keçmiş zamanı əvəz etməklə hərəkəti daha qabarıq ifadə edir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar: türk: Kadınlar, erkekler, çocuklar. Bunların bir kısmı düğün evinin saadətini sokaktan seyrediyor; bir kısmı içəridəki kargaşalıktan ardına kadar açılmış kapılardan cesaret alaraq yavaş yavaş bahçeye yayılıyor. Ali Rıza beyin özene bezene işlediği çiçek tarhlarının kenarına oturuyor (R.N.Güntekin, Yaprak dökümü); qağauz: Dädu oturər da bekleer. O bakər uz kendi önünə, xıç çevirmeer kafasını başka tərəflərə. Onun gözleri batərler sade bir ona görünən erä (D.Kara

¹ Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 110.

Çoban, İxtiar); qaraqalpaq: Bödene buqup catırqan tülküniñ kasına kelse, tülküniñ işek-silesi katıp, cer tırmalap külip atırqanın köredi(85,139); kazan-tatar: Bezdna avılına törle yaktan dürt meñləp krestyan jıela. Alar alpavıt jirləren tartıp ala başlıylar. Alpavıtlar Kazanqa kaç. Eş zurqa kitə. Kuzqalış kürşe Samar, Penza, Sember qubernalarına jəelə... “Bütün ətrafdan dörd minə qədər kəndli Bezdnya yığışır. Onlar mülkədar torpaqlarını ələ keçirməyə başlayırlar. Mülkədarlar Qazana qaçırırlar. İş ciddi görkəm alır. Üsyan qonşu Samara, Penza və Simbirsk quberniyalarına yayılır” (K. Nəjmi).

-ır < -miş, -ib. :Azərb.: Kamil onun sözünü kəsdi: - Buyu dənizə buraxıb gedirsiz, bir neçə aydan sonra bünövrə kürsülərini gətirib qurursuz. Daha fikirləşmirsiz ki, külək, dalğalar buyu sürükləyib aparır başqa yerə, bunula da layihə nöqtəsi dəyişir. Quyu da qazılır tamam başqa yerdə; neft də ala bilmirsiz (M.Süleymanov, Dalğalar qoynunda); İyirmi ilə yaxındır ki, görüsmürük, tanımazsan da (H.Abbasadə); - A sədr, mən iyirmi ildə quyu qazmıram. İndi qollarımda heylə güc də qalmayıb (İ.Məlikzadə, Quyu)

Bu cümlələrdə *gedirsiz* – getmişsiniz, *qurursuz* – qurmuşsunuz, *fikirləşmirsiz* – fikirləşməmişsiniz, *aparır* – aparıb, *dəyişir* – dəyişib, *qazılır* – qazılıb, *bilmirsiz* – bilməmişsiniz, *görüsmürük* – görüşməmişik, *qazmıram* – qazmamışam mənalərini ifadə edir.

-dı<-ır. Türk dillərində -dı şəkilçili keçmiş zaman forması indiki zamanın yerində işlənərək indiki zaman mənasının ifadə olunmasına xidmət edir:Azərb.:Anaxanım Feyzullanı görüb:-Hər vaxtınız xeyir.-dedi, sonra Həcərə tərəf döndü – yaxşı, bacı, mən getdim (Anar, Dantenin yubileyi); Uşaq, “anam gəldi” deyə sürətlə qapıya yüyürdü (İ.Əfəndiyev); -Bala, nənəmə deyərsən ki, mən çarxları almağa getdim(M.İbrahimov, Böyük dayaq); -Sən də orda otur, -dedi, səsinə də çıxartma, bildin!?(M.Süleymanlı,Şanapipik);-Xudahafiz, Ağatalıb, mən getdim! – deyə o, iş paltarını soyunmadan əl-üzünü yuyub, nahar etmədən evdən qaçdı. Suğraxanım ərinin arxasınca çığırdı: - Hara getdin, a kişi? (S.Dağlı, Absətəli avsaytdadır) türk: İsmilin sesi- Ah yandım...; İbrahim - İsmailin ah yandım deməsiylə omuzuma yaslanması bir oldu...; Orhan - Geliyoruz...(Gitmeğe davranır durur) Gidemem...Öldüm...Yazık...;Avrupalı: Niye güldün? Biz ölüyüz, unuttun mu? Ölümlər gülmə mi? (N.Hikmet); Siyen(sözünü keserek)-Yetmiş mi?Aaa! (Güler) Diha -Ne oldu? Neye güldün?(A.Nesin,Hadi öldürsəne Canikom); kazan-tatar:-Bernərsə birəse bulma, sınar Tavık ta! Jitte-dide; İkenşe xatında “bik ük ömetle yüqel”, diyarsen. Berər aydan son qına ni dip... İşettenme? Minem küzlərqə yaşb tuldı. Çak kına kıçkırıp elap jibərmi kaldım. – İşettem...(Q.Bəşirov, Tu-

qan yaqım- yaşel bişek); yakut: Onno min bardım, en da bar “onda mən getdim, sən də gəl”¹

Gələcək zamanın

semantik-üslubi xüsusiyyətləri

Türk dillərində felin gələcək zamanı zəngin semantik xüsusiyyətlərə malik zaman formalarındandır. Müasir Azərbaycan dilində və əksər türk dillərində müşahidə olunan iki gələcək zaman forması – qəti gələcək (-*acaq*) və qeyri-qəti gələcək (-*ar*) zaman formalarının semantik xüsusiyyətlərini göstərməyə çalışacağıq.

A.A.Axundov qəti gələcək zamanın 6, qeyri-qəti gələcək zamanın 7 məna xüsusiyyətini qeyd edir². B.Çarıyarov müəyyən gələcək zamanın 10³, qeyri-müəyyən gələcək zamanın 11 semantik və üslubi xüsusiyyətlərini məna xüsusiyyəti kimi fərqləndirir⁴.

-acaq şəkilçili qəti gələcək zaman. Bu zaman forması ədəbi dildə işləkliyinə görə oğuz qrupu türk dillərində daha geniş yayılmışdır. Ona görə də -*acaq* şəkilçili qəti gələcək zaman semantik xüsusiyyətləri oğuz qrupuna daxil olan türk dillərində öz zənginliyi ilə seçilir. Çünki -*acaq* şəkilçili qəti gələcək zaman öz-

¹ С.В.Ястремский. Грамматика якутского языка, с. 191.

² Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, s. 94-107.

³ Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, с. 40-41.

⁴ Yənə orada, s. 29-31.

bək, kazan-tatar, başqırd və s. kimi türk dilləri üçün xarakterik olsa belə, haqqında danışdığımız zaman formasının bu dillərdə ədəbi dil səviyyəsində işlənməsi yox dərəcəsindədir.

Türk dillərində *-acaq* şəkilçili qəti gələcək zaman forması aşağıdakı məna xüsusiyyətlərinə malikdir:

1. Bu zaman formasının ən geniş yayılmış və özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri iş, hal və ya hərəkətin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacağını bildirməkdir. Məs.: Azərb.: –Şimal məntəqələrdə qazılacaq hər bir amerikan quyusu, qurulacaq hər bir amerikan buruğu sizi xarici təərrüzlərdən *qoruyacaqdır*, bizim siyasi-iqtisadi əlaqələrimizin daha da genişlənməsinə *səbəb olacaqdır* (M.İbrahimov, Gələcək gün); Şah. Yox, çəkil. Getməliyəm. Axşam görüşərik. Sənə yeni yazdığım şeri *oxuyacağam* (K.Abdulla, Şah İsmayıl); türk.: Ayda dörtyüz lira kazanç getirecek sağlam bir iş için yirmi bin lira sermaye *vereceğim* (A.Nesin, Satılmıştır); türkmən.: Olar öz bağşylarının önünden çykyp, oña *hormat goycaklar* (N.Saryhanov, Şükür Bağşy); qaqauz.: –Dayan,kaşım, tə bən *gidecām* da *getirecām* sana bişey imää, –üreklandirdi onu Dolapsız da gitti küyā (D.Kara Çoban, Tamannık).

2. Digər zaman formalarında olduğu kimi qəti gələcək zaman forması da ardıcılıq məna xüsusiyyətinə malikdir: Azərb.: – Söyüdlü arx bütün acıqları, kədərləri yuyub *aparacaq*, onun suyu ilə boy atmış ağacların kölgəsində gənc analar uşaqlarına layla *deyəcək*.

Acıqlanmış cavan ərnlər arvadlarını *əfv edəcək*, günlər də Söyüdlü arx kimi sülh ilə, mehribanlıqla axıb *gedəcək*, çünki su xoşbəxtlikdir, su aydınlıqdır! (İ.Əfəndiyev, Söyüdlü arx); qaqauz.: İşittik bu küydə yaşarmış bir küllü kalpaklı, çıksın meydana eşäännan, görelim, tanıyalım da padişax ona kızını *verecek*! O padişaxa *güvə olacek*! Yarım padişaxlık *kabul edecek*! – baarır-mış xabercilər gezerək sokak – sokak (Masallar, Kelcä – külcä)

3. Hər hansı müəyyən gələcək zamanda icra olunacağını bildirir; məs.: Azərb.: Bütün kəndi ayaqdan *salacağam*, ana “Güllü düzənliyə” *enəcəyəm*, lap çay qırağına qədər *gedəcəyəm* (S.Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır); türk.: Dört ay için çevrede sıtma inceleme-si *yapacağım*. Ama korkma, sizinle beraber değil, nisanın sonunda *hareket edeceğim* (H.E.Adıvar, Zeyno'nun oğlu)

4. Qəti gələcək zaman birdəfəlik xüsusiyyətinə malikdir ki, bu da iş, hal və ya hərəkətin bir dəfə icra olunacağını bildirir: Azərb.: *Çağıracaq* sənin oğlunu yanına!.. *Çağıracaq*!.. (Elçin, Ağ dəvə); türk.: Şerif –Demirdağının suyu yirmi dörd çeşmeden *akacak* (N.Hikmet, Bir aşk masalı); “*Kalacağım*, söz veriyorum. Sen döner-dönmez, bütün ötekileri *sepetleyeceğim*” (A.Boysan, Yangın var); qaqauz.: – Burada *erleşecek*. Şindan sora düşman bizdən irak, burada *yaşaycez* (Qaqauz folkloru, Bayır oolu).

5. *-acaq, -əcək* şəkilçili gələcək zaman forması kontekstdən asılı olaraq əmr, vaciblik ifadə edə bilər: Azərbay.: – Bir hadisə baş versə *cavabdeh* siz *olacaqsınız* (İ.Şıxlı, Dəli kür); Mən başlasam kağız, mürəkkəb çatmaz. Gedin dedim, özüm Bakıya *gələcəyəm* (M.Cəlil, Açıq kitab).

6. Qəti gələcək zamanın məna xüsusiyyətlərindən biri də şərt məzmunu ifadə edə bilməsidir; məs.: türk: Gelen –Üçüncü şartımı söylüyorum Mehmene Banu. Kardeşinin ölmemesi için üçüncü şartımı... Sen güzelliğini *vereceksin*, kardeşin *yaşayacak* (N.Hikmet, Bir aşk masalı). Bu tipli nümunələr Azərbaycan dilində də mövcuddur.

***-ar, -ər* şəkilçili gələcək zaman**

1. Hərəkətin qeyri-müəyyən gələcək zamanda icrasını bildirir. Məs.:Azərbay.:– Ata, anamı fikir eləməyə qoyma, *sağlıq olar*, tezliklə *gələm*, *görüşərik* (S.Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır); türk:Beni çoxunlukla gündüzleri sokakta *görürler*.Ben davamlı bir yerlere *giderim* (H.Taner).

2. Hərəkətin gələcəkdə icrası başqa bir hərəkətin icrasından asılı olur, başqa sözlə, müəyyən bir hərəkət digər hərəkətin gələcəkdə qeyri-qəti gələcək zamanda icrasına zəmin yaradır.Məs.:Azərbay.:Əgər indi, doğrudan da tələsirsənsə, mən axşam səninlə *görüşərim* (S. Qədirzadə, Burada insan yaşamışdır); türk: “Karanlığa kızma, bir mum yak” özdeyişini yaşama getirirsek, son zamanlarda iyice kararmış olan dünyamızı kendi çapı-

mızda da olsa aydınlatmaya *yardımcı oluruz* (A.Mengüç, Kum saati); qaqauz: -Kurtar beni, kardaşım, bükük ilik sana *yaparım!* (Qaqauz folkloru).

3. Qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə ardıcıl icra olunacaq iş, hal yaxud hərəkəti bildirir. Məs.: Azərbay.: – Qış *ötər*, yaz *keçər*, yay *gələr*. Bu ağac bir armud *bar verər*. O armud yetişəndə verərsən Mahmud *yeyər*, həməndə sənin dərdinə *əlac olar*(Elçin, Mahmud və Məryəm).

4. *-ar, -ər* şəkilçili gələcək zamanın spesifik cəhətlərindən biri məhz onun bütün zamanları əhatə edə bilməsidir. Məs.:türk:Sarhoşluk kusur yaratmaz, kusurları gözönünə *çıkarır* (A.Boysan, Zıkkımlanmaq); Dərinde boğulan insan seni də *boğar*(A.Mengüç, Çimmək mi?).

-ar, -ər şəkilçili gələcək zamanın bu xüsusiyyəti, eyni zamanda, atalar sözləri, zərb məsəlləri, tapmacalarda geniş yayıldığından, demək olar ki, bütün türk dilləri üçün səciyyəvidir. Məs.:Azərbay.:Özgəsinə quyu qazan özü *düşər*; Cücəni payızda *sayarlar*; türk:İt *hürür*, kervan *yürür*; Köz Allah`a nasıl bakarsa Allah da köre öyle *bakar*; türkmən:Yurdu belet *çapar*; noqay: Tav tavqa jalukpas, Adam adamqa *jaluqur* “Dağ dağa rast gəlməz, İnsan insana rast gələr”¹; uyğur: Aq yäda bala *yatur* Kır) “ağ yerdə bala yatar”(Tarla)². Bu

¹ Н.А.Баскаков. Ногайский язык и его диалекты, s.158

² С.Е. Малов. Уйгурские тексты, s.119

xüsusiyyət *-ar, -ər* şəkilçili gələcək zamanın inkar formasındada geniş yayılmışdır. Məs.: *türk*: Görünen köy klavuz *istemez*; *uyğur*: Kuruk şakka koşkaç *konmas*¹.

Gələcək zamanla bağlı bəzi üslubi məqamlar da xüsusi maraq doğurur.

-acaq<-ır. Bu üslubi məqam zamanı *-acaq* şəkilçili gələcək zaman forması ilə işlənmiş fel mənaca indiki zamanın ifadəsinə xidmət edir: *türk*: Orhan – (Ayşeye) Ben sizi bir yerlerden *tanıyacağım*... (N.Hikmet); qaqaüz: Uzattı şişeyi Varaklıya: - *İçerjân mi?* (D.Kara Çoban).

-ır<-acaq. Bəzən indiki zaman şəkilçiləri qəti gələcək zamanın şəkilçilərinin ekvivalenti kimi çıxış edərək biri digərinin sinonimi olur və cümlədə *-ır* indiki zaman şəkilçisi asanlıqla *-acaq* qəti gələcək zaman şəkilçisinin yerində işləyə bilər.

Aşağıdakı nümunələr də sübut edir ki, bu türk dillərində geniş yayılmış üslubi məqamlardandır.

A.Axundov indiki zamanın gələcək zaman məqamında işlənməsinin səbəbini gələcəyin qəti hesab edilməsi ilə bağlayır².

Azərbay.: Bu gün tennis *oynayırmı?* – deyərək nəvazişlə gülümsəyərək ondan soruşdum; -Demək, bunu qurtarandan sonra yuxarıda, Qızılqayanın altındakı körpünü *başlayırıq?* (İ.Əfəndiyev, Körpüsəlanlar); -İşdən çıx-

¹ Yenə orada. s.122

² Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 83.

mışam. Çamadanımı hazırla, axşam *yola düşürəm* (İ. Məlizadə, İki gün qabaq); -Tələbəyəm. Bu il universiteti *qurtarıram* (S.Səxavət, Daş evlər); Gələn il *köçürəm* Şuşaya - ana vətənə. Qəti sözümdü... (İ.Məlikzadə, Günəşli payız); Toçilov sevindi: -Nə yaxşı, nə yaxşı! Quyu bəs havaxt *qurtarır?*; Gülşən radioya yaxınlaşdı: - Filarmoniyada bu axşam yaxşı konsert *verirlər*, görək nə *oxuyurlar*, -dedi (M.Süleymanov, Yerin sirri); Məmmədbağır: - Qəzeti oxuyub gedib *yatıram*... -dedi (Elçin, Ağ dəvə); Gəldiyev paltosunun boğazını qaldırıb, dəhlizə çıxanda Ağca xanım dalınca gəldi: “Axşam *gözləyirəm*” (Mir Cəlal, Açıq kitab); *türk*: -Şişman kadın- (oturduğu yerden müdürə) Peki ama, ben yarın sabah Parise *gidiyorum*... Dört saat şimdi gece yarısı sıra bekleliyemem doğrusu kasanızın önünde; Şişman kadın – Niye iltimasmış? Ben yarın şafakla Parise *uçuyorum* (N.Hikmet); Zerzevatçı- (Hizmetçiye) Başınız sağ olsun... Allah gani gani rahmet eylesin... Cenaze ne vakit *kalkıyor?*; Ferhad- İnsan yıllarca da konuşmasa ana dilini unutur mu, baba. İşe ne zaman *başlıyorsunuz?* (N.Hikmet); qaqaüz: - Kömür bulacez yarın bən *giderim* rayona, kopardaşam kolxoza deyni iki-üç ton (N.Baboqlu, Legendanın izi).

Bu cümlələrdə “hərəkətin icrası məntiqi cəhətdən gələcək zamana aid olduğu halda, qrammatik cəhətdən indiki zamanı bildirir. Ümumiyyətlə, bütün qrammatik

zaman formalarında belə məntiqi sərbəstlik müşahidə olunur”¹.

İ.Tahirov bu xüsusiyyəti, yəni *-dı* şəkilçili keçmiş, *-ır* şəkilçili indiki zamanın gələcək zaman yerində işlənməsini gələcək zaman mikrosahəsində ikinci dərəcəli morfoloji komponentlər sırasında göstərir².

-ır<-ar. Bəzən indiki zaman forması qeyri-qəti gələcək zaman formasının yerində işlənərək onu əvəz edir:Azərb.:Bax, bu ispiçkanı nişan qoyacam. Əgər birinci gülləyə vura bilsəm,gedirik. Əgər vura bilməsəm, sən deyən olsun, qayıdırıq(İ.Şıxlı, Ölən dünyam); Əgər Səriyyə soruşsa ki, “o nə gurultudur” mən tamam biganə ifadə ilə deyirəm ki, “görəsən, yenə yuxarıdan heyvandan-zaddan keçib nədir...yıxıl yat.. (İ.Əfəndiyev); -Şamil müəllim, onda belə danışaq - mayın birində nümayiş qurtqran kimi yığışb gedirik Ziya balamızın elçiliyinə, danışdıq? (S.Səxavət, Daş evlər).

Bu cümlələrdə gələcəkdə nəzərdə tutulan və ya ehtimal olunan hərəkət indiki zaman şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur, başqa sözlə, *gedərik*, *qayıdırıq*, *deyərəm*, *gedərik* əvəzinə *gedirik*, *qayıdırıq*, *deyirəm*, *gedirik* işlənmişdir.

-ar<-acaq. Azərb.:*-Yox,Adil, -dedi, -körpünü salıb qurtarmayınca heç yerə getmərim*(İ.Əfəndiyev,

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik (Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları). Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1979, s. 83.

² Tahirov İ. Temporalıq sahəsinin üfüqi strukturu (Azərbaycan dili materialları əsasında). //Türkologiya №1-2, Bakı, 2007, yanvar-iyun, s. 51.

Körpüsəlanlar); türk: Eski azadlıların çocuklarına da bayramda bir şey yapamazsan gözüm açıqta giderim ¹

-dı<-acaq. “-dı... şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunan gələcək zaman anlayışında qətilik daha kəskin çalarlıdır, icra olunmaq üçün nəzərdə tutulan hərəkət qarşı-salınmazdır. *-acaq*... şəkilçisi ilə ifadə olunmuş gələcəklik nə qədər qəti olsa da, hərəkətin icrasında istisna ola bilər, müsaib hərəkətin icra olunmasına etiraz edə bilər, onu təxirə sala bilər və s”².

Azərb.: *-Gəlməyəcəklər ki?.. – Bəlkə yayda gəldilər*. Ancaq deyirdi ki, getmək istəmirəm (S.Səxavət, Daş evlər); *-Klubda gənclərin iclası olacaq, sonra da kino göstərəcəklər, gələcəksənmi? – Bəlkə gəldim, -deyə Zərifə könülsüz cavab verdi(M.Süleymanov, Yerin sirri); *-Dur, Səriyyə xala, gəl halallaşaq, kim bilir bir də bir-birimizi grəcəyikmi? Bəlkə mən Rəştə, əminin yanına getdim...; *-Səriyyə xala, bu oğlan sənə Səadət xanımın evini nişan verir. Onun əsil adı Qəmərbə-nudur. Bəlkə Gülnazı tapdın (M.İbrahimov, Gələcək gün); *- Yəqin bu mənim axırıncı quyumdu. Kim bilir, bəlkə Minnət qarından tez ölüb getdim...(İ.Məlikzadə, Quyu); ...Sabah orada görüşərik. Bəlkə,Gülməli kişinin oğlunu da orada gördüm (S.Əhmədov, Gülməli kişinin axırı); türk:Müneccim-(Düşünür) Hastayı iyi edemez-lerse biz de öldük (N.Hikmet).****

¹ <http://yazikiiteratura.boom.ru/linqva.html>.

² Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Bakı, Azərb. Dövlət Universiteti, 1985, s. 109.

-dı < -ar. Azərb.: - Birdən gəldi?.. –Bu, əlbəttə, o deyən söz idi ki, yəni mən sənə inanıram, öz işində ol, mənə fikir vermə (Elçin, Ağ dəvə);

Türk və Azərbaycan dillərinin zaman baxımından oxşar cəhətlərindən biri də **-maz, -məz** şəkilçisinin birinci şəxsin təkini ifadə edə bilməsidir. Belə ki, bəzən üçüncü şəxsin təki birinci şəxsin təkini əvəz edə bilir və bu zaman heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Maraqlısı budur ki, üçüncü şəxsin təki birinci şəxsin təkinin yerində işlənərkən gələcək zaman formasını deyil, indiki zamanın inkarını ifadə edir. Məs.: Azərbaycan dilində:

Hiç məraq istəməz, xayır, haşa

Bana sən mane olmadın əsla.

Şu qəza doğdu bir təsadüfdən,

Məni tale ayırdı Arıfdən (H.Cavid, İblis)

İstəməz başqa laf!

Söylə, açıq söylə, hər nə var, söylə!

Doğru söylə, İsmət! Şaşıрма böylə.(H.Cavid, Ana)

-Dərisini sənün üçün qurudacağıq, -dedi. –Sağ olun, istəməz (İ.Əfəndiyev); -Kağızlarını bəri ver baxım. – İstəməz, -Əsmər başını buladı, kağızlarda hər şey yerindədir (M.Süleymanov); türk dilində: Mehmene Banu – gidin (Servinaza). Sen Gülteni yolla buraya. Gelen –İsteməz, kimse gelmesin(N.Hikmet); Kahvaltıdan sonra Hayriye Hanım, kocasının ögle yemeğini hazırlamağa başlamıştı. Ali Rıza bey, kızarak: -İste-

mez hanım, zahmet etme...dedi (R.N.Güntekin, Yaprak dökümü).

Türk dilində geniş zamanın birinci şəxsin təkinin inkarını bildirən **-mam, -məm** şəkilçisi bəzən indiki zaman formasını əvəz edə bilir və bu xüsusiyyətə Azərbaycan dilində də rast gəlinir. Azərbaycan dilində:

Bilməm, bu da bir həyatımı, yahu?

Bir gün bizə Varmı rahat uyqu? (H.Cavid, İblis)

Qaqauz dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də açan “haçan” sözünün feli bağlama şəkilçilərini əvəz edə bilməsidir; məs.:

Açan biz geldik, kız yoktu orada (D.Kara Çoban, Tamannık); Tütü, ama niçeydi o zaman, açan siz başladınız? Hadi soolä! Sööləsänä ba-a-a!; Açan sesleyiçilär bunnarı işittilär hepsi başladılar bayılabayla gülmää, sadä benim çojuum Lambu eltenmädi gülsün, o, bezbelli, yınanamazdı, ani bu işlär var aslı; Açan o etişti, primpriotor taa gelmemişti (N.Baboqlu).

NƏTİCƏ

Türk dillərində felin zamanlar sistemində ümumi cəhətlərlə yanaşı xüsusi cəhətlərin olması onu göstərir ki, hər bir türk dilində felin zamanlarının özünəməxsus inkişaf tarixi vardır. Müasir türk dillərində felin zamanları mövzusunda apardığımız tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də digər türk dillərində felin zamanları ilə bağlı kifayət qədər tədqiqatlar aparılsa da, onların sayının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı qəti fikir söyləmək çətindir. Çünki hər bir türk dilində fel 3 məntiqi zaman kateqoriyasına əsaslanırsa da, qrammatik cəhətdən müxtəliflik hökm sürür.

2. Türk dillərində felin zaman formalarının müqayisəsindən aydın olur ki, felin bəzi zaman şəkilçiləri (-ar, -dı) bütün türk dillərində, bəzi zaman şəkilçiləri qrup daxilində (-mış) – oğuz qrupu türk dillərində və salar dilində; bəziləri (-a, -e, -y; -qan, -kən) əksər türk dillərində – qıpçaq, bulqar, karluq qrupu türk dillərində özünü göstərir.

Bəzi zaman şəkilçiləri qrup daxilində (-mış) – oğuz və karluq qrupu türk dillərində və tuva dilində müşahidə olunur. Lakin -mış zaman şəkilçisinin istifadə olunduğu digər türk dillərindən fərqli olaraq salar dilində fərqli mövqedə çıxış edir və bu xüsusiyyət yalnız bu dil üçün xarakterik hesab olunur. Belə ki, salar di-

lində -mış zaman şəkilçisi -dı şəkilçisinin fonetik variantı olan -zi-nin ekvivalenti hesab olunaraq, biri digərini asanlıqla əvəz etməklə eynihüquqlu sinonim şəkilçi kimi çıxış edir. -mış şəkilçisinin yerinə yetirdiyi zaman funksiyası isə salar dilində -qan şəkilçisi vasitəsilə yerinə yetirilir. Türk dillərində morfoloji göstəricilərlə bağlı belə istisna hallar rastgəlinəndir.

Bəzi zaman şəkilçiləri yalnız müəyyən bir türk dili üçün spesifik sayılır: indiki zaman üzrə: -yor türk dili, -yar, -yər türkmən dili, -ıuçu, -ıuçan qaraçay-balkar dili, -atığan barabın tatarlarının dili, -por salar dili, keçmiş zaman üzrə: -ça, -çe xakas və şor dilləri, -qalak xakas dili, -çan, -çen xakas və tuva dilləri, gələcək zaman üzrə: -qadıq, -gedik şor dili, -qalak, -kalak altay, tuva, şor və barabın-tatar dilləri üçün xarakterik olan zaman şəkilçiləridir.

Zaman kateqoriyasının qrammatik baxımdan ifadəsi etibarilə oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur-oğuz qrupu türk dillərində araşdırmalar nəticəsində qrammatik uyğunluqlar və qrammatik ayrılımlar müəyyən edilmişdir. Konkret olaraq keçmiş zaman forması üzərində apardığımız tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, iki keçmiş zaman forması bütün türk dilləri üçün xarakterikdir. Bunlardan birincisi -dı şəkilçili keçmiş zaman forması bu və ya digər fonetik variantlarla bütün türk dillərində çıxış edir. Təbii ki, bu bütün türk dillərinin qrammatik uyğunluğunu şərtləndirən cəhətdir. Digər ikinci forma isə müasir Azərbaycan, türk, qaqauz

dillərində *-mış*, qıpçaq, bulqar, karluq və uyğur-oğuz qrupu türk dillərində *-qan* şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün türk dillərinin eyni dil quruluşuna malik olmasına baxmayaraq fərqli elementlərin aşkarlanması dillərdə qrammatik ayrılımları şərtləndirir.

İndiki zaman əksər türk dillərində ifadə forması *-a*, *-e*, *-y* şəkilçisidir. Araşdırdığımız müasir qazax, qırğız, altay, noqay, qaraqalpaq, krım-tatar, qaraçay-balkar, özbək, qumuq, kazan-tatar, başqırd, tuva, xakass, tofalar, barabin-tatar və çuvaş dillərində bu və ya digər fonetik variantlarda özünü göstərir. Bu o deməkdir ki, *-a*, *-e*, *-y* şəkilçili indiki zaman forması qıpçaq, bulqar qrupu türk dillərinə daxil olan hər bir türk dili üçün xarakterikdir. Karluq qrupu türk dillərindən yalnız özbək dilində, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində isə şor dilindən başqa, digər tuva, xakass, tofalar və barabin tatarlarının dilində rastlanır.

Türk dillərində felin gələcək zaman sistemində qrammatik uyğunluqlar və qrammatik ayrılımlar bəzən bütün dil qruplarını, bəzən bir neçə dil qrupunu, bəzən isə yalnız bir qrupu əhatə edir. Bu baxımdan gələcək zaman üzrə bütün türk dillərini əhatə edən qrammatik forma *-r*, *-ar*, *-ər*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçili gələcək zaman formasıdır. Ayrı-ayrı qruplar daxilində özünü göstərən gələcək zamanın qrammatik göstəricisi isə *-acaq*, *-əcək* şəkilçili gələcək zaman formasıdır. Bu zaman forması Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, noqay, qu-

muq, özbək, başqırd, krım-tatar, qaraqalpaq, kazan-tatar, yakut dillərində özünü göstərir.

3. Türk dillərində zaman formaları ilə işlənən şəxs sonluqları spesifikliyi, variantlılığı ilə seçilir. Belə ki, bütün türk dillərində zaman formalarında işlənən şəxs sonluqları *-m*, *-k*, *(-k)*, *(-q)* şəxs sonluqlarıdır. Bu da *-dı* şəkilçili keçmiş zaman formasının mövcudluğu ilə bilavasitə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində şəxs sonluqlarında sağır nun (*η*) müşahidə olunmur. Bu dillər istisna olmaqla, türkmən dilində və qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində ikinci şəxsin tək və cəmində sağır nundan (*η*) istifadə edilir.

Oğuz qrupu türk dilləri istisna olmaqla, digər qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur-oğuz qrupu türk dillərində şəxs əvəzliliklərlə eyni fonetik tərkibli şəxs sonluqları özünü göstərir. Bu şəxs sonluqları əsasən, *-dı* şəkilçili keçmiş zaman formasından başqa bütün zaman formalarına şamil edilir.

Bəzi türk dilləri vardır ki, burada zaman formaları şəxs sonluqları olmadan ifadə olunur. Məhz bu səbəbdən felin neçənci şəxsə aid olduğunu bildirmək üçün fel formasından əvvəl şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi zəruridir. Salar və sarı-uyğur dillərində bütün zaman formaları, tofalar dilində indiki və gələcək zaman formaları, türkmən dilində qəti gələcək zaman forması şəxs sonluqları olmadan ifadə olunur.

4. Müqayisə olunan türk dillərində felin hər üç zaman formasının – keçmiş, indiki və gələcək zaman formalarının transpozisiyası özünü göstərir. Bu isə türk dillərində zaman kateqoriyasının qrammatik cəhətdən zənginliyini və inkişafını əks etdirir. Bu xüsusiyyət eyni zamanda semantik əlamətlərin də zənginliyini şərtləndirir.

Türk dillərində *-dı<-miş*, *-ır<-dı*, *-ır<-miş*, *-ıb*, *-dı<-ır*, *-acaq<-ır*, *-ır<-acaq*, *-ır<-ar*, *-ar<-acaq*, *-dı<-acaq*, *-dı<-ar* və s. kimi üslubi məqamlar özünü göstərir.

5. Həmhüddü kateqoriyalarda zaman məsələsi ilə əlaqədar alınan nəticə ondan ibarətdir ki, feli sifət və felin şəkillərində zaman kateqorik şəkildə olmasa da, anlayış kimi hər birində mövcuddur.

Гюльнара АЛИЕВА

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В монографии в сравнительном аспекте исследуются материалы тюркских (огузского, кыпчакского, болгарского, карлукского, уйгур-огузского) языков.

Монография состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Первая глава монографии называется «Вопросы изучения глагольных времен в тюркских языках». Первая глава затрагивает следующие вопросы: исследование глагольных времен, принципы их классификации, обозначение терминами временных форм и т.п. в азербайджанском и других частных тюркских языкознаниях.

Вторая глава посвящена анализу «Средств выражения глагольных времен в тюркских языках». В ней исследуются морфологические средства выражения настоящего, прошедшего и будущего временных форм в тюркских языках. Анализ опирается на богатую источниковую базу.

Вместе с тем в сравнительном плане прослеживается диалектологический аспект категории времени глагола в тюркских языках.

Третья глава монографии называется «Категория времени в смежных явлениях, семантический и стилистический аспекты глагольного времени в тюркских языках». В данной главе особое внимание уделено исследованию личных окончаний глагольных временных форм, а также времени в сопряженных категориях. Анализируются общие и специфические особенности семантики глагольных времен. В этой главе отражена транспозиция трех (настоящего, прошедшего и будущего) временных форм глагола, что, в свою очередь, свидетельствует о богатстве и развитии категории времени с грамматической точки зрения, обуславливающий семантические признаки и богатство категории времени.

В «Заключении» обобщаются основные положения монографии.

Gulnara Fakhreddin ALIYEVA

TENSE CATEGORY IN TURKIC LANGUAGES

SUMMARY

The monograph has been investigated on the basis of the materials of all Turkic languages – oguz, gypchag, bulgar, karlug, uygur-oguz group. The research work consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

In the first chapter of the monograph which is named “Problems of the research of the verb tenses in Turkic languages” the study of the verb tenses, the principles of their classification, expression of the tense forms through terms are analyzed not only in Azerbaijani linguistics, but also in other Turkic languages.

The second chapter has been dedicated to the study of “Methods of expression of the verb tenses in Turkic languages”. Morphological features which express past, present, future tense forms are researched and based on the rich sources, at the same time the category of tense of the verb in the compared Turkic languages is investigated from the diachronic aspect.

The third chapter is named “The tense in the related category and semantic and stylistic features of the verb tenses in Turkic languages”. In order to study the problem put in this chapter personal suffixes in the verb

tenses and the tense of the related category have been investigated in details, general and special properties in the semantics of the verb tenses have been found out. The transposition of all three tense forms- past, present and future tense forms of the verb in Turkic languages have been looked through in this chapter. It reflects the richness of the verb tense category from a grammatical point of view and development. At the same time this feature also denotes the richness of the semantic features.

Essential points of the monograph obtained in the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

İXTİSARLAR

АДД – Автореферат докторской диссертации.

АКД – Автореферат кандидатской диссертации.

АН СССР – Академия Наук СССР

СТ – «Советская тюркология».

TDK – Türk Dil Kurumu.

DD – Doktorluq dissertasiyası.

DDA – Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı.

ND – Namizədlük dissertasiyası.

NDA – Namizədlük dissertasiyasının avtoreferatı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 330 səh.
2. Axundov A.A. Bir daha qrammatik normalar haqqında. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992, s.94-102.
3. Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, 224 s.
4. Axundov A.A. Felin gələcək zamanı.//Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi. I buraxılış. Bakı, 1960, s.89-95.
5. Axundov A.A.Felin indiki zamanı.//Azərbaycan dili materialları əsasında. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1958, №2, s.119-130.
6. Axundov A.A. Felin keçmiş zamanı. Şühudi keçmiş. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1958, №4, s.43-52.
7. Axundov A.A. Felin zaman kateqoriyaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferatı.(NDA).Bakı,1958,25 s.
8. Axundov A.A.Felin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixindən.//Aspirantların elmi əsərləri.3-cü buraxılış. Bakı. 1957, s.21-37.
9. Axundov A.A. Felin zamanları məsələsinə dair. // S. M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1958, №2, s.133-136.
10. Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı, ADU nəşri, 1961, 137 s.

11. Axundov A.A. Felin zamanlarının üslubi xüsusiyyətləri. //Filologiya fakültəsinin əsərləri. Bakı, 1958, s.211-213.
12. Axundov A.A.Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları. Dil və ədəbiyyat. I cild, 2003, s.199-204.
13. Axundov A.A.Türk dillərində felin zaman formalarının mənşəyi məsələsinə dair. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı, 2003, s.266-276.
14. Axundov A.A. Türk dillərində zaman və sıra kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi. Dil və ədəbiyyat. I cild, 2003, s.200-266.
15. Axundov A.A.Ümumi dilçilik(Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları.Bakı,“Maarif” nəşriyyatı, 1979, 254 s.
16. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, “Elm”, 2009, 445 s.
17. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1967, 280 s.
18. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1951, 333 s.
19. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Morfologiya, Bakı, 1960, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 334 s.
20. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 262 s.
21. Bağirov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı (morfologiya). Bakı, ADU nəşri, 1985, 77 s.
22. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, Maarif, 1971, 160 s.
23. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı, “Nurlan”, 2007, 175 s.

24. Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, 198 s.
25. Cahangirov F. İngilis dilində perifrastik zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadə formaları. NDA. Bakı, 2000, 23 s.
26. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1960, 203 s.
27. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanları sistemi. DDA. Bakı, 2006, 34 s.
28. Cəlilov F. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı, ADU, 1985, 108 s.
29. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, 140 s.
30. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADPI., 1967, 52 s.
31. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ında -ğay, -ğa, -ay formalarının mənə xüsusiyyətləri. //Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Bakı, “Elm”, 1974, s.75-81.
32. Eyvazova R. Kişvəri “Divan”ının dili (morfoloji xüsusiyyətlər). Bakı, “Elm”, 2005, 154 s.
33. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri. Bakı, Elm, 2001, 182 s.
34. Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı, “Nurlan”, 2005, 132 s.
35. Əliyev V. Azərbaycan dilində feli bağlama. Bakı, ADPI, 1989, 95 s.
36. Əliyev V. Azərbaycan dilində feli sifət. Bakı, 1989,
37. Əlizadə S.Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı, ADU, 1985, 84 s.

38. Əsgərov M.B. Zaman formaları. Adverbial formaları və onlar arasında funksional semantik əlaqələr. Bakı, “Nurlan”, 2002, 146 s.
39. Əskər Ramiz. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri. Bakı, “MBM”, 2008, 432 s.
40. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
41. Hacıyev T.İ. -dürür/-türür şəkilçisinin mənşəyinə dair. Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırmalar. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 1990, 63-66 s.
42. Həsənova G. Fel zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Dis...f.e.n.. Bakı, 2009, 132 s.
43. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan, 2004, 280 s.
44. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973, 358 s.
45. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983, 319 s.
46. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə. Bakı, Nurlan, 2007, 351 s.
47. Xəlilov Ş.X. Felin vacib şəklinin tarixi inkişafı və müzərrə zamanın inkarı haqqında. Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, S.M. Kirov adına ADU nəşri, 1981, s.71-84.
48. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 274 s.
49. İslamov M.İ. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı, Elm, 1986, 204 s.
50. Kazımov İ. Axısqa türklərinin dili. Bakı, 1999, 278 s.

51. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 405 s.
52. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Bakı, Azərb. Dövlət Universiteti, 1985, 87 s.
53. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1971, 367 s.
54. Məmmədova N. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin semantikasi. Dis...f.e.n... Bakı, 2000.
55. Mirzəliyeva M.M. Məna növ şəkilçili bəzi fellərin etimoloji təhlili./Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild. Bakı, Kitab aləmi, 2004, s. 172-181.
56. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1986, 316s.
57. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərb. Universitet nəşriyyatı, 1990, 375 s.
58. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, Azərb. Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 369 s.
59. Mirzəzadə H. M.Füzulinin dili. Bakı, 1965, 91 s.
60. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1980, 510 s.
61. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, API-nin nəşri, 1961, 190 s.
62. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Morfologiya. Bakı, Elm, 1986, 132 s.
63. Öksüz A.M. Müasir türk və Azərbaycan dillərində felin zamanları. NDA. Bakı, 2003, 27 s.
64. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.

65. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, 266 s.
66. Rəsulov Ə., Rüstəmov R. Türk dili. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 226 s.
67. Rüstəmov R. Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, 320 s.
68. Rüstəmov R. Ə. Quba dialekti. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281s.
69. Sadıqov R. Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı, "Nurlan", 2004, 115 s.
70. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, Səda nəşriyyatı, 2002, 380 s.
71. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı, Bakı Universiteti nəşri, 2000, 374 s.
72. Şəbnəm Həsənlı. Mahmud Kaşğarlının "Divanü Lügati-it-Türk" əsərində felin zamanları. // Tədqiqlər. Bakı, 2008, № 3-4. s. 33-38.
73. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 423 s.
74. Təhırov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman mikrosahəsi // "Tədqiqlər", 2007, №3, s. 207-222.
75. Təhırov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan", 2007, 324 s.

76. Tahirov İ. Temporalıq sahəsinin üfüqi strukturu (Azərbaycan dili materialları əsasında). //Türkologiya №1-2, Bakı, 2007, yanvar-iyun, s.46-52.
77. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası (keçid şivələrin morfolojiyası və sintaksisi). Bakı, ADU nəşri, 1975, 120 s.
78. Vəliyev İ. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”də keçmiş zamanın ifadə vasitələri. Elmi əsərlər – Учение записки. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı, S.M.Kirov adına Azərb. Dövlət Universiteti. 1968, №5, s. 89-96.
79. Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -ıb şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin tarixi morfolojiyasına dair araşdırmalar. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 1990, s.47-57.
80. Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində -mış şəkilçili nəqli keçmiş zaman. //Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, S.M. Kirov adına ADU nəşri, 1981, s.85-96.
81. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1975, 130 s.
82. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, 347 s.

Rus dilində

83. Агазаде Н.Г. Категория наклонения в современном азербайджанском литературном языке. АДД. Баку, 1965, 75 с.
84. Акмамедов М. Карадашлинский диалект туркменского языка. АКД. Ашхабад, 1975, 34 с.

85. Алиев В.Г. Непрягаемые формы глагола в азербайджанском языке. АДД, Баку, 1989, 57 с.
86. Алиев В.Г. Причастия в современном азербайджанском и узбекском языках. АКД, Ташкент, Изд. «Наука» Узбекской ССР, 1965, 23 с.
87. Алланазаров О. Прошедшее время в современном туркменском литературном языке. Ашхабад, “Ылым”, 1975, 138 с.
88. Атамедов Н. Манышский говор анауского диалекта туркменского языка. АКД, Ашхабад, 1965, 25 с.
89. Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка. с.51-65. ВДТЯ. Баку, Изд. АН АССР, Том XII, 1958, 190 с.
90. Ахметов М.А. Глагол в языке Орхоно-енисейских памятников. Изд. Саратовского Университета. Башкирский госуниверситет, 1978, 131 с.
91. Аширбаев С. Из истории изучения грамматического строя узбекского языка. АКД. Ташкент, 1975, 49 с.
92. Багыев Х. Оламский диалект туркменского языка. Ашхабад, 1965, АКД, 27 с.
93. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, «Наука», 1979, 274 с.
94. Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении условной формы в тюркских языках. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятилетию. Сборник статей. Москва, Изд. АН СССР, 1953, с. 35-63.

95. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, М.-Л., Изд. АН СССР, 1952, 544 с.
96. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., Изд. АН СССР, 1940, 270 с.
97. Баскаков Н.А. Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. II. Морфология, Москва, 1956, с. 263-303.
98. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, 1960, Изд. восточной литературы, 245 с.
99. Батманов И.А. и Кунаа А.Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы. Выпуск III. Тувинское книжное изд-во Кызыл, 1965, с. 32.
100. Боровкова Т.А. Грамматический очерк языка «Дивану лугат-ит-турк» Махмуда Кашгари. АКД, Ленинград, 1966, 15 с.
101. Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АКД. Баку, 1969, 22 с.
102. Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, 229 с.
103. Гаджихмедов Н.Э. Система времен кумыкского индикатива АКД. Баку, 1981, 30 с.
104. Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол-связка настоящего времени в тюркских языках? // Советская тюркология, Баку, 1971, №5 сентябрь-октябрь АН СССР, АН Азербайджанской ССР, Научно-теоретический журнал, 143 с.

105. Гаджиева Т.А. (Эфендиева). Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском литературном языке. АКД. М., 1958, 24 с.
106. Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. (морфология и синтаксис) Москва. Издание Института Востоковедения имени Н. Нариманова при ЦИК СССР, 1928, 159-164 с.
107. Грамматика азербайджанского языка. Баку, «Елм», 1971, 413 с.
108. Грамматика ногайского языка. Фонетика и морфология. Часть I. Черкесск. Карачаево-черкесское отделение ставропольского книжного издательства. 1973, 320 с.
109. Грамматика современного башкирского литературного языка. Москва, «Наука», 1981, 494 с.
110. Грамматика современного якутского литературного языка (фонетика и морфология). Москва, «Наука», 1982, 495 с.
111. Грамматика туркменского языка. Ашхабад, «Ылым», 1970, 503 с.
112. Грамматика тюркских языков. Москва, АН СССР Ин-т Языкознания, 1988, 560 с.
113. Грамматика хакасского языка. Москва, «Наука», 1975, 418 с.
114. Грамматические исследования по отдельным алтайским языкам. 1989.
115. Грунина Э.А. Индикатив в турецком языке. АДД. Москва, 1975, 58 с.

116. Грунина Э.А. О форме настоящего-будущего на (°)г в тюркских языках. //Тюркологические исследования. Москва, «Наука», 1976, с. 94-112.
117. Грунина Э.А. Форма времени на -а/-е по памятникам турецкого языка. 28-36 с. Тюркологический сборник. Москва, «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1966, 276 с.
118. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол. 1990, Ленинград, Изд. Ленинградского Университета, 165 с. (на материале староанатолийско-тюркского языка).
119. Гузев В.Г. Староосманский язык. Москва, «Наука», 1979, 95 с.
120. Гузев В.Г., Насилов Д.М.. Словоизменительные категории в тюркских языках и понятие «грамматическая категория». //СТ. АН СССР, Баку-1981, №3, Май-июнь, с.22-36.
121. Гулямов Я.Г. Грамматика ташкентского говора. Ташкент, 1968, Часть I, Морфология, Изд. «ФАН» Узбекской ССР, 161 с.
122. Гусейнова Л. Система длительных времен глагола. АКД. Баку, 2005, 22 с.
123. Джанашиа Н.Н. Исследование по морфологии турецкого глагола. АДД, Тбилиси, 1970, 41 с.
124. Джанашиа Н.Н. Система времен и наклонения в турецком языке.// Вопросы тюркских языков. Баку, 1972, с. 69-80.
125. Джафаров С. О постановке вопроса наклонения глагола в азербайджанском языке. //Вопросы ка-

- тегорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, с. 71-83.
126. Джураева Дж. (Мухиддинова) Категория будущего времени глагола в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1961, 20 с.
127. Дильмухаметов М.И. Особенности наклонений глагола в говоре среднеуральских башкир. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.127-130.
128. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1940, 205 с.
129. Дмитриев Н.К. К вопросу о значении османской глагольной формы на мыш. Строй тюркских языков. Москва, ИВЛ, 1962, с.181-186.
130. Дмитриев Н.К. Категория наклонения. Строй тюркских языков. М., ИВЛ, 1962, с.
131. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. Москва, ИВЛ, 1960, 94 с.
132. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Москва, Изд. АН СССР, 1941, 307с.
133. Дыренкова Н.П. Тофаларский язык.//Тюркологические исследования. Москва-Ленинград, 1963, Изд. АН СССР, с. 5-23.
134. Зейналов Ф.Р. Огузо-сельджукские памятники по отношению к диалектам азербайджанского языка.//Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФ АН СССР, с.50-54.
135. Ибрагимова А. Исследование «Келурнаме» Мухаммеда Якуба Чинги. (Лексика, морфология, факсимиле и глоссарий) АКД. Ташкент, 1976, 32 с.

136. Имамкулиева К.Г. Шарурские говоры азербайджанского языка. АҚД. Баку, 1991, 29 с.
137. Инкижекова-Грекул А.И. Причастия в хакасском языке. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятипятилетию. Сборник статей. Изд. АН СССР, Москва, 1953, с. 108-123.
138. Исхаков Ф.Г. Формы настоящего времени глагола изъявительного наклонения в тувинском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II Морфология. Москва, Изд. АН СССР, 1956, с. 304-313.
139. Исхаков Ф.Г., Пальмбаха А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. Москва, ИВЛ, 1961, 471 с.
140. Каджарова Э. Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв. АҚД, Ашхабад, 1964, 20 с.
141. Каракалпакско-русский словарь. Москва, 1958, 892 с.
142. Катанов Н.Ф. Хакасский фольклор. Абакан, Хакасское книжное издательство, 1963, 162 с.
143. Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. АДД. Баку, 1967, 40 с.
144. Керимов Я. Времена глагола в азербайджанском и казахском языках. АҚД. Баку, 1973
145. Коклянова А.А. Категория времени в современном узбекском языке. Москва, Изд. АН СССР, 1963, 122 с.

146. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1956, 569 с.
147. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН СССР, 1960, 446 с.
148. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., «Наука», 1980, 255 с.
149. Кононов А.Н. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках. //Тюркологический сборник, I, 1951, М.-Л., Изд. АН СССР, с.112-119.
150. Коркина Е.И. Наклонения глагола в якутском языке. Москва, «Наука», 1970, 307 с.
151. Кормушин И.В. Системы времен глагола в алтайских языках. Москва, «Наука», 1984, 85 с.
152. Кузнецов П.И. Условное наклонение в турецком языке. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию. Сборник статей. Изд. АН СССР, Москва, 1953, с.155-162.
153. Любимов К.М. О настоящем-будущем времени в турецком языке. с.163-167. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятипятилетию. Сборник статей. Изд. АН СССР, Москва, 1953, 943 с.
154. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., Изд. АН СССР, 1951, 451 с.

155. Малов С.Е. Уйгурские тексты. М.-Л., Изд. АН СССР, 1954, 203 с.
156. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. Алма-Ата, 1957, Изд. АН Казахской ССР, 196 с.
157. Миржанова С.Ф. Кубалякский говор башкирского языка. АКД. Уфа, 1967, 20 с.
158. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, 343 с.
159. Мусаев К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка. Москва, «Наука», 1977, 100 с.
160. Мусаев П.О. Аналитические формы глагола в языках различных типов (на материале английского, азербайджанского и русского языков) Б., 1996. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. 145 с.
161. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1960, 133 с.
162. Насилов В.М. Древне-уйгурский язык. Москва, ИВЛ, 1963, 121 с.
163. Насилов Д.М. Прошедшее время на –jük/juk в древнеуйгурском языке и его рефлекс в современных языках. //Тюркологический сборник. Москва, «Наука». Главная редакция восточной литературы, К шестидесятилетию А.Н.Кононова. АН СССР Институт народов Азии, 1966, с.92-104.
164. Насилов Д.М. Структура времен индикатива в древнеуйгурском языке. АКД, Москва, 1963, 21 с.
165. Насыров Ш. Формы настоящего времени в узбекских говорах карлуко-чигиле-уйгурского на-

- речия. //Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.76-79.
166. Нигматов Х.Г. Соотношения категорий времени и наклонения в тюркском глаголе (по материалам словаря Махмуда Кашгарского). // Советская тюркология. Баку-1970, №5 сентябрь-октябрь АН СССР, АН Азербайджанской ССР, Научно-теоретический журнал, с. 51-57.
167. Нуриева А.Х. Система спряжения глагола по категории времени в татарском языке. АКД. Казань, 1961, 21 с.
168. Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Фрунзе, Изд. АН. Киргизской ССР, 1955, 61 с.
169. Покровская А.А. Эволюция формы настоящего времени глагола в диалектах гагаузского языка. //Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФАН СССР, с.72-75.
170. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, «Наука», 1964, 297 с.
171. Поцелуевский А.П. Диалекты туркменского языка. Ашхабад, Туркменгосиздат, 1936, 64 с.
172. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, “Ылым”, 1975, 337 с.
173. Поцелуевский А.П. К вопросу о происхождении формы настоящего времени в тюркских языках юго-западной группы. Ашхабад, 1948, 25 с.
174. Рагимов М. Формы выражения настоящих и будущих времен в письменных памятниках азербай-

- байджанского языка XIV – XVIII веков. АКД. Москва, 1957, 14 с.
175. Рагимов М.Ш. История формирования наклонений глагола в азербайджанском языке. АДД. Баку, Изд. АН АССР, 1966, 99 с.
176. Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва, «Наука», 1978, 286 с.
177. Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому, к его семидесятипятилетию. Сборник статей. Изд. АН ССР, Москва, 1953, с. 216-230.
178. Решетов В.В. Опорный диалект при образовании узбекского национального языка.// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН АССР, Том XII, 1958, с. 22-35.
179. Рустамов Р.А. Формы настоящего времени в диалектах и говорах азербайджанского языка. // Вопросы диалектологии тюркских языков. Том IV. Баку, Изд. АН ССР, 1966, с. 35-43.
180. Садыхов Б.П. О некоторых кыпчакских элементах в айрумском говоре азербайджанского языка.// Вопросы диалектологии тюркских языков. Том IV, Баку, 1966, Изд. АН АССР, с. 178-181.
181. Салехова Н.Х. Грамматическая категория времени татарского глагола и темпоральность. АКД. Казань, 1975, 20 с.
182. Самойлович А. Краткая учебная грамматика современного османско -турецкого языка. Ленин-

- град, 1925. Российская государственная академическая типография. 328 с.
183. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979, 302 с.
184. Совещание по вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, Изд. АН Аз.ССР, 1961, 46 с.
185. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-ата, Изд. АН Казахской ССР, 1962, 452 с.
186. Татарско русский словарь. М., Советская энциклопедия, 1966, 863 с.
187. Тенишев Э.Р. Саларский язык. Москва, 1963, ИВЛ, 55 с.
188. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. Москва, Наука, 1976, 575 с.
189. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, 1976, «Наука», 307 с.
190. Тумашева Д.Г. Тевризский говор татарского языка.// Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, Изд. АН АССР, 1960, с. 127-139.
191. Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть II. Изд. Казанского Университета, 1968, 184 с.
192. Туркменский язык. Ашхабад, «Туркменистан», 1970, 351 с.
193. Убайдуллаев К. Категория прошедшего времени глаголов в изъявительном наклонении в современном каракалпакском языке. Изд. «Каракалпакстан», Нукус, 1978, 133 с.

194. Урусбиев И.Х. Категория времени глагола в современном карачаево-балкарском языке.// Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, «Элм», 1968, с. 39-54.
195. Усманов К. Формы настоящего времени глагола в говорах узбекского языка. АКД. Ташкент, 1969, 22 с.
196. Халилов Ш. Х. Язык азербайджанского письменного памятника XV века «Асрарнаме». (морфологические особенности) АКД, Баку, 1974, 52 с.
197. Хыдыров М.Н. Некоторые вопросы по истории туркменского языка. Ашхабад, Туркменский Государственный Университет, 1975, 86 с.
198. Чарыяров Б. Времена глагола в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Ашхабад, 1970, 85 с.
199. Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении. АДД. Ташкент, 1974, 140 с.
200. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, «Наука», 1981, 182 с.
201. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. Москва, «Наука», 1965, 271 с.
202. Языки народов СССР. Москва, «Наука», 1966, 531 с.
203. Якупова Г.К. Описание некоторых морфологических особенностей языка татар, расположенных по реке Зай (Татарская АССР)// Вопросы диалек-

- тологии тюркских языков. Баку, Изд. АН АССР, 1960, с. 140-144.
204. Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. Москва, Изд. НКП РСФСР, 1938, 227 с.
- Türk dilində**
205. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 1986, 628 s.
206. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 628 s.
207. Caferoğlu A. Anadolu illeri ağızlarından derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri ağızları), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995, 288 s.
208. Caferoğlu A. Güney doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1995, 320 s.
209. Dizdaroğlu H. Türkçede Fiiller. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, 65 s.
210. Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. (Çeviren M. Akalın). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 313 s.
211. Korkmaz Z. Türkçede -acak/-ecek gelecek zaman (futurum) ekinin yapısı üzerine. Türk dili üzerine araştırmalar. Ankara, TDK, 1995, s. 3-11.
212. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, 296 s.
213. Ergin M. Azeri Türkçesi. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, II baskı, 1981, 255 s, (s. 89-220).
214. Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, "Narodna prosveta", 1967, 386 s.

215. Canan Pınar Torun. Türkçenin Dönemleri İçerisinde -maz ekine dair. // Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı öğrenci kongresi, 11-13 Eylül 2006. İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi yayını, 2008, 167-173 s.
216. Saliyev M. Kırgız Türkçe'si ile Türkiye Türkçe'sindeki Grammatikal Eklerin Tasviri ve Eş zamanlı Karşılaştırılması. // Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı öğrenci kongresi, 11-13 Eylül 2006. İstanbul, İstanbul Kültür Üniversitesi yayını, 2008, 119-125 s.
217. Malkoç Muzaffer. -dı'lı ve -mış'lı Geçmiş Zaman. // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2004, c.II, 107-116 s.
218. Tekin Talât. Orhon Yazıtları. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, 200 s.
219. Türk Vahit. Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimlei ve Ekleri. // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996, Ankara, 1999, 291-340 s.
220. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. Fiil. Basit çekim. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006, 802 s.
221. Volkan Coşkun. Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan -p Zarf-Fiil Eki. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar-1999, S: 7, 173-192. s.
222. Öner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1998, 270 s.

Digər türk dillərində

223. Абдурахманов Ф. Шукуров Ш. Узбек тилинин тарихий грамматикаси. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1973, 320 с.

224. Къарачай-малкъар тилни грамматикасы. Нальчик, Къабарты- малкъар китаб басма, 966, 399 с.
225. Қазіргі қазақ тiлi. Алматы, 1954, 560 с.
226. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1974, 298 с.
227. Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. Казан, Казан Университеты нәшрияты. 1964, 299 с.

İnternet mənbələri

228. Ahmet Öksüz. Türk dilinde zaman kaymaları. // Dil və ədəbiyyat. Nəzəri, elmi-metodik jurnal. 2(34) 2002, 1993-cü ildən çıxır.
<http://yazikiiteratura.boom.ru/linqva.html>
229. Qızılgül Abdullayeva. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində felin xəbər şəklinin tarixi inkişafı: keçmiş zaman. <http://yazikiliteratura2.narod.ru/lin64.htm>
230. Спрягаемая основа настоящего времени (хәзерге заман) образуется от основы...
juldash.narod.ru/tcourse/base-inf.html
231. Үткән заман хикәя фигыль. aizatullova. 21310 s18. edusite.ru/DswMedia/6klass.doc
232. Основа глагола. Глагол изъявительного наклонения.
<http://www.balkaria.info/dictionaries/tatar/stya/6.html>
233. Halid Said'e göre Osmanlı, Özbek, Kazak lehçelerinde şekil/zaman...
www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/toker

234. **FİİLLER.**
<http://www.mentalmasturbasyon.com/odev/F%dd%ddler%204.doc>
235. Грамматика якутского языка /Морфология/ Глагол-Саха Тыла
[http:// wiki.sakhatyla.ru/wiki/ Грамматика_ якутского_ языка /Морфология/ Глагол](http://wiki.sakhatyla.ru/wiki/Грамматика_якутского_языка/Морфология/Глагол)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ BƏDİİ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

236. Abbaszadə Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1977,
237. Abdulla Kamal. Kədərli seçmələr. Bakı, Mütərcim, 548 s.
238. Adışirin Nizami. Ürəyimin harayı. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2006, 147 s.
239. Anar. Adamın adamı. Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1977, 503 s.
240. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, II cild, 2005, 351 s.
241. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, III cild, 2005, 303 s.
242. Dağlı Seyfəddin. Məşəl yanır. Bakı, Yazıçı, 1985, 359 s.
243. Elçin. Ağ dəvə. Romanlar. Bakı, 1985, 424 s.
244. Əfəndiyev İlyas. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. I cild. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 279 s.
245. Əfəndiyev İlyas. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. III cild. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 448 s.

246. Əylisli Əkrəm. Seçilmiş əsərləri. Bakı, ADU, II cild, 1987, 415 s.
247. Qacar Mərkəz. Metroda terror. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2004, 115 s.
248. Qədirzadə Salam. Burada insan yaşamışdır. Bakı, Azərnəşr, 1963, 183 s.
249. Məlikzadə İsi. Dədə Palıd. Povestlər, Bakı, Yazıçı, 1984, 413 s.
250. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 s.
251. Mirzəliyeva Məhəbbət. Nurlan, Mətləbli Könül. Bakı, “Nurlan”, 2000, 73 s.
252. Səxavət Seyran. Daş evlər. Bakı, Gənclik, 1989, 415 s.
253. Süleymanlı Mövlud. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 478 s.
254. Süleymanov Manaf. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. Dövlət nəşriyyatı, I cild, 1993, 450 s.
255. Şıxlı İsmayıl. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, I cild, 2005, 405 s.
256. Şıxlı İsmayıl. Seçilmiş əsərləri. Bakı, II cild, 1986, 478 s.

Digər türk dillərində:

257. Adıvar Halide Edip. Zeyno'nun oğlu. İstanbul, 1987, 313 s.
258. Baboqlu N. Legendanın izi. Kişinev, “Kartya Moldovenyaske”, 1974, 172 s.
259. Bəşirov Qomər. Tuğan yaqım-yaşel bişek. Kazan, Tatarstan kitab nəşriyyatı, 1973, 327 s.

260. Boysan Aydın. Yangın var!. 1984, 254 s.
261. Dağlarca F.H. Yaramaz sözcükler. Ankara, Kültür Başkanlığı, 1993, 78 s.
262. Derviş Suat. Fosforlu Cevriye. Sofya, Narodna prosveta, 1962, 208 s.
263. Göroglynyň döreyşi. Aşgabat, Türkmen döwlet neşriyat gullugy, 2008, 103s.
264. Güntekin Reşat Nuri. Yaprak dökümü, İstanbul, 1974, 136 s.
265. Hikmet Nazım. Cilt altı. Sofya, Narodna prosveta, 1971, 655 s.
266. İxtiyor Rizo. Mening umrim. Uzbekistan Respublikası FA “Fan” nəşriyoti, 2004, 166 s.
267. İxtiyor Rizo. Qanotli, qanotsiz kuşlar. “Yozuvçi” nəşriyoti, 1997, 99 s.
268. Kara Çoban Dmitriy. Tamannık. Kişinev, “Literatura artistike”, 1977, 158 s.
269. Karanfil Güllü. Sanki yıldızlar aucumdaydı. Bakı, Nurlan, 2005, 102 s.
270. Kuroqlu Stepan. Üşek kuşlar. Kişinev, “Literatura artistike”, 1982, 135 s.
271. Qaqauz folkloru. Kişinev, Kartya moldovenyaske, 1969, 260 s.
272. Marifat. Xalk ziyolılari qazetasi. 1999 yıl, 22 may, şamba.
273. Masallar. Qaqouz xalk masalları. Kişinev, Hyperion, 1991, 110 s.
274. Mengüç Arslan. Göstersene. Erkek dünyası üzerine öyküler. İstanbul, Özal matbaası, 2001, 191 s.
275. Mengüç Arslan. Kum saati, Lefkoşa, 2000, 249 s.

276. Nesin Aziz. Aferin. Mizah hikayeleri. 1959, 118 s.
277. Nesin Aziz. Deliler boşandı. 1973, 183 s.
278. Nesin Aziz. Hadi Öldürsene Canikom (oyun). İstanbul, İstanbul matbaası, 1970, 60 s.
279. Saryhanow Nurmyrat. Şükür Bağşy. Powest we hekaýa. Aşgabat, Türkmen döwlet neşriyat gullugy, 2007, 117s.
280. Taner Haldun. Ölürse ten ölür, Canlar ölesi değil. İstanbul, Bilgi yayınevi, 1986, 287 s.

İNTERNET MƏNBƏLƏRİ

281. Boşqırd va çuvaş totarları adabiyotı.
282. <http://www.samdu.uz/files/web/napr/filologiya/txa/html/09.htm>
283. Sulayman padişanın nuskaları.
284. <http://www.geocities.com/makaldar/palapage.htm>
285. Zahiriddin Muhammad Bobur-Turan Forums
286. <http://www.turan.info/forum/showthread.php?t>
287. Ahmet Baytursinov.
288. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Axmet Baytursinov](http://ru.wikipedia.org/wiki/Axmet_Baytursinov)
289. Düynölük adabiyattaqı Uluu Söz. Kutbilim.
290. <http://newskg.narod.ru/kut/06/0623>

MÜNDƏRİCAT

Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ

İstedad və elmi qabiliyyətin, nəzəribilik və bacarığın,
elmə vurğunluq və çalışqanlığın labüd nəticəsi3-7

GİRİŞ.....8-9

I FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FELİN ZAMANLARI: TƏDQİQATLAR, İSTİQAMƏTLƏR VƏ

BAXIŞLAR.....9-62

§1. Azərbaycan dilçiliyində fel zamanlarının
tədqiqi.....12-19

§2. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində fel
zamanları.....19-23

§3. Fel zamanları türkoloji tədqiqatlarda.....23-34
Keçmiş zaman.....34-45

İndiki zaman.....48-57

Gələcək zaman.....57-60

§4. Abidələrin dilində zaman formaları.....60-62

II FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEL ZAMANLARININ

MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ.....63-138

§ 1. Keçmiş zamanın morfoloji əlamətləri.....66-91
-dı şəkilçili keçmiş zaman.....67-75

-mış və -qan şəkilçili keçmiş zaman.....75- 91

§ 2. Türk dillərində digər keçmiş zaman
formaları.....91-94

§ 3. İndiki zamanın morfoloji əlamətləri.....94-109
-a, -e(-ə), -y şəkilçili indiki zaman.....104-109

§ 4. Türk dillərində digər indiki zaman
formaları.....109-112

§ 5. Gələcək zamanın morfoloji əlamətləri.....112-134
Qəti gələcək zaman.....112-129

Qeyri-qəti gələcək zaman.....119-126

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkar forması.....126-134

§ 6. Türk dillərində digər gələcək zaman
formaları.....134-138

III FƏSİL

TÜRK DİLLƏRİNDƏ HƏMHÜDUD

KATEQORİYALARDA ZAMAN, FEL ZAMANLARININ SEMANTİK-ÜSLUBİ

XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....139-202

§ 1. Felin zaman formalarında şəxs
sonluqları.....139-159

§ 2. Həmhüdüdü kateqoriyalarda zaman.....159-167

§ 3. Türk dillərində fel zamanlarının
semantik-üslubi xüsusiyyətləri.....167-202

Keçmiş zamanın semantik-üslubi
xüsusiyyətləri.....166-184

İndiki zamanın semantik-üslubi
xüsusiyyətləri.....184-192

Gələcək zamanın semantik-üslubi
xüsusiyyətləri.....192-202

NƏTİCƏ.....203-207

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ В ТЮРКСКИХ

ЯЗЫКАХ (РЕЗЮМЕ).....208-209

TENSE CATEGORY IN TURKIC LANGUAGES

(SUMMARY).....210-212

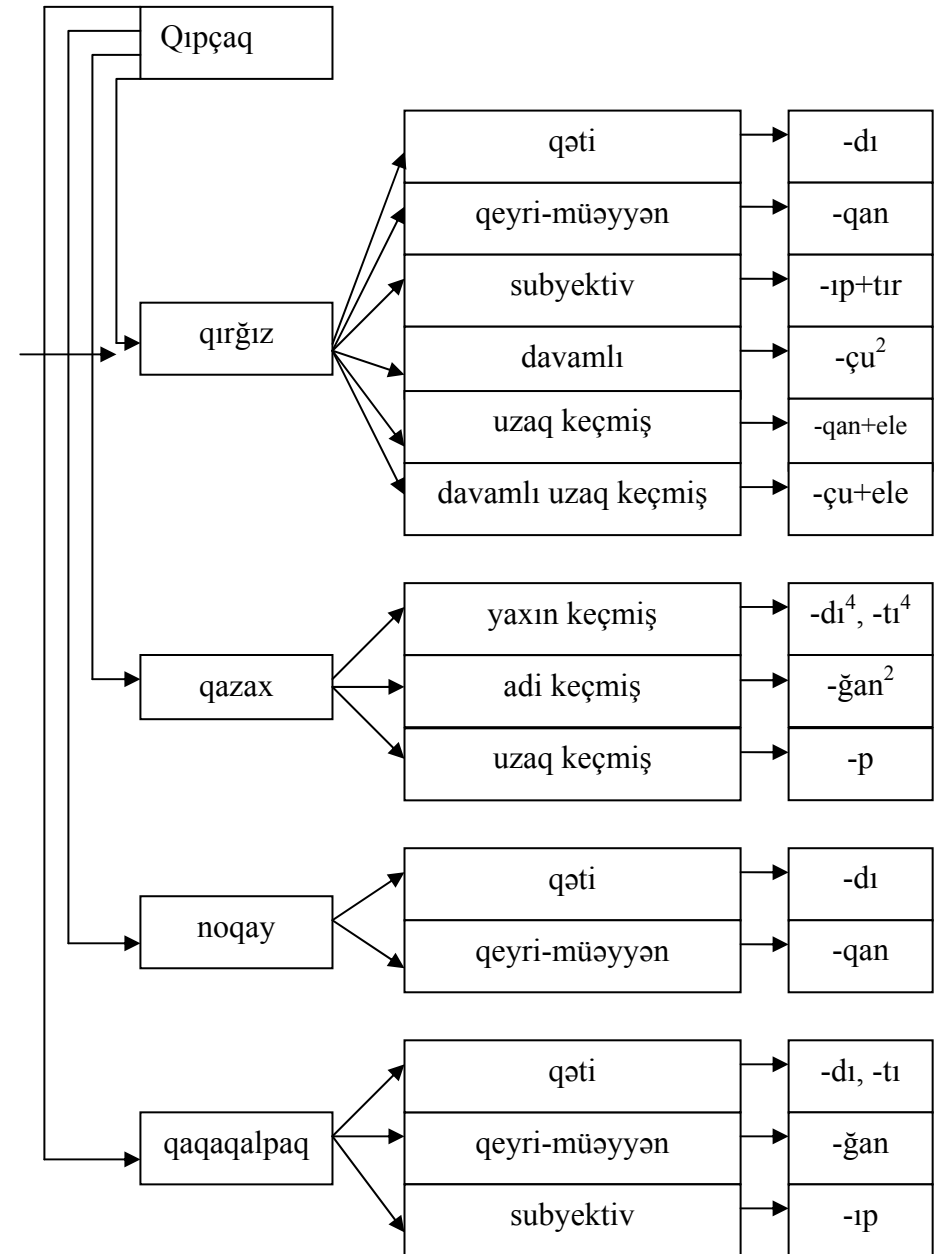
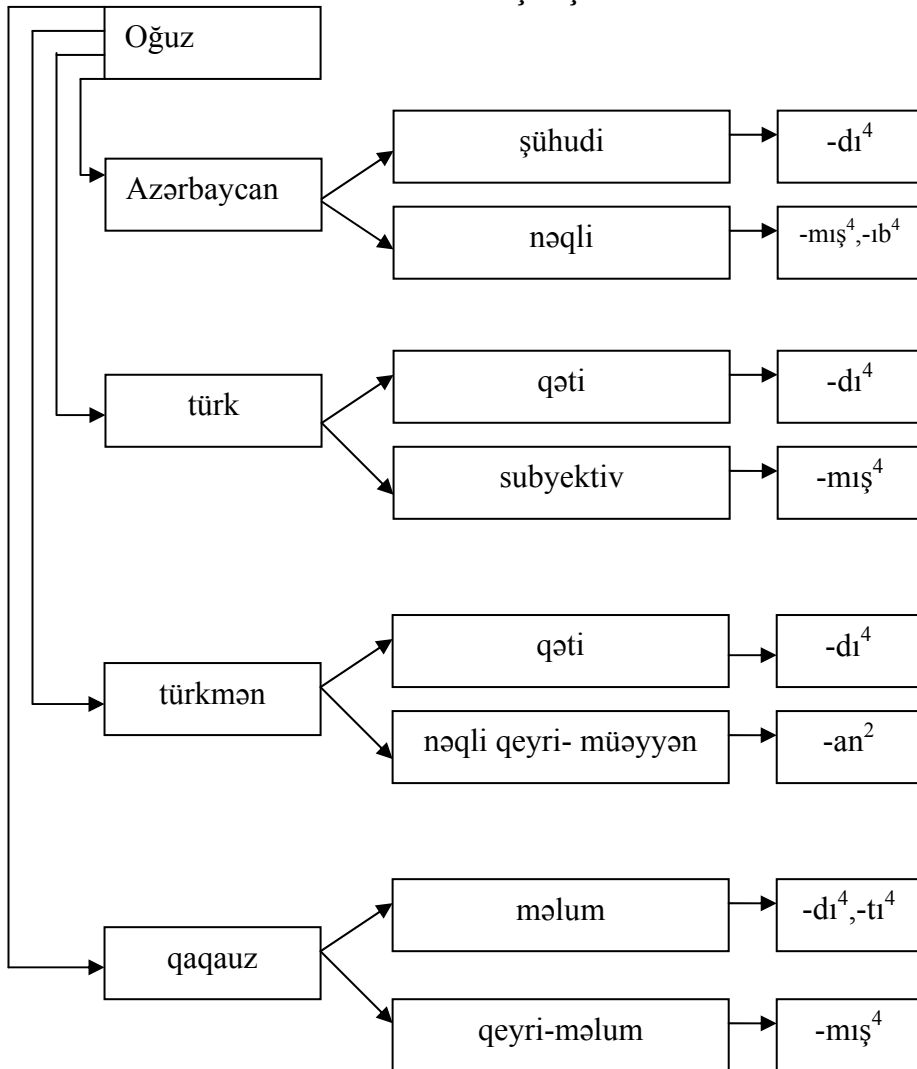
İXTİSARLAR.....212

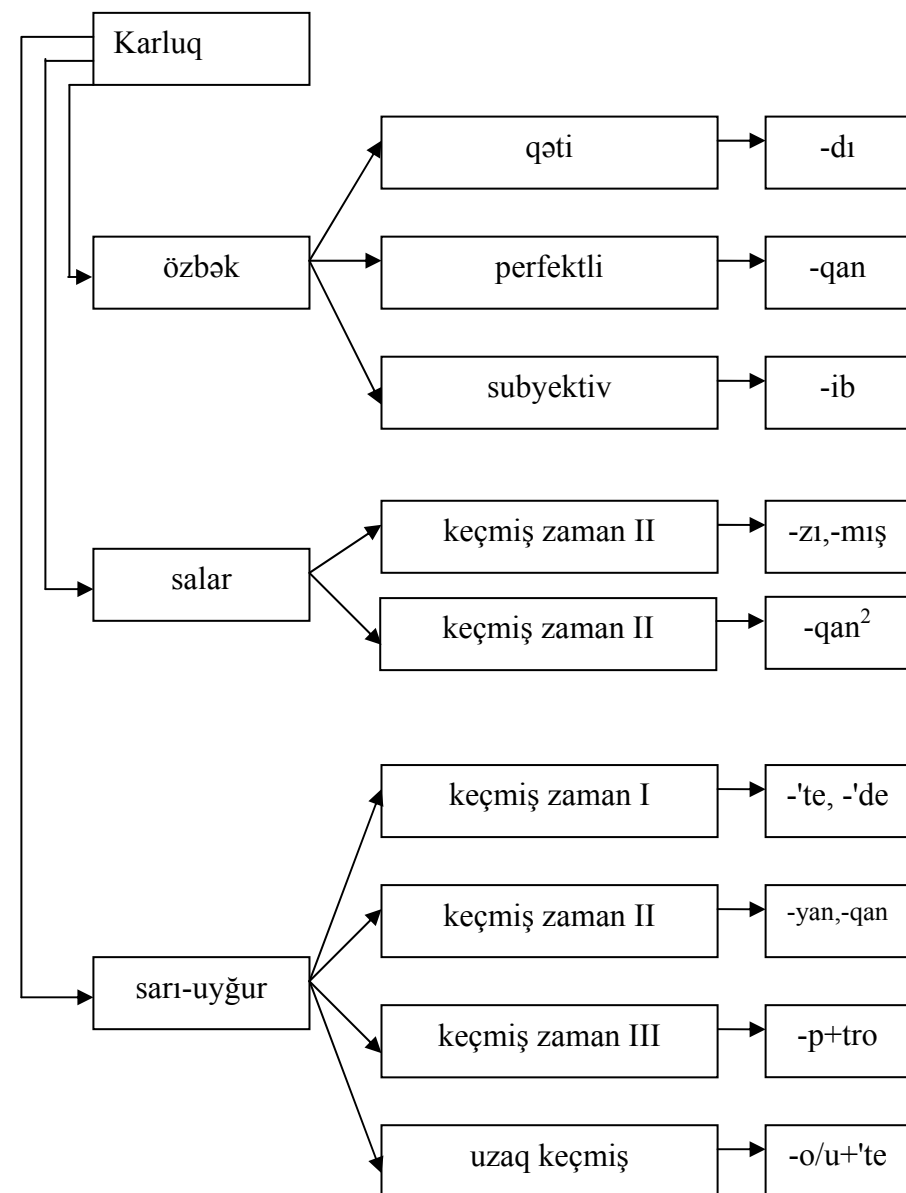
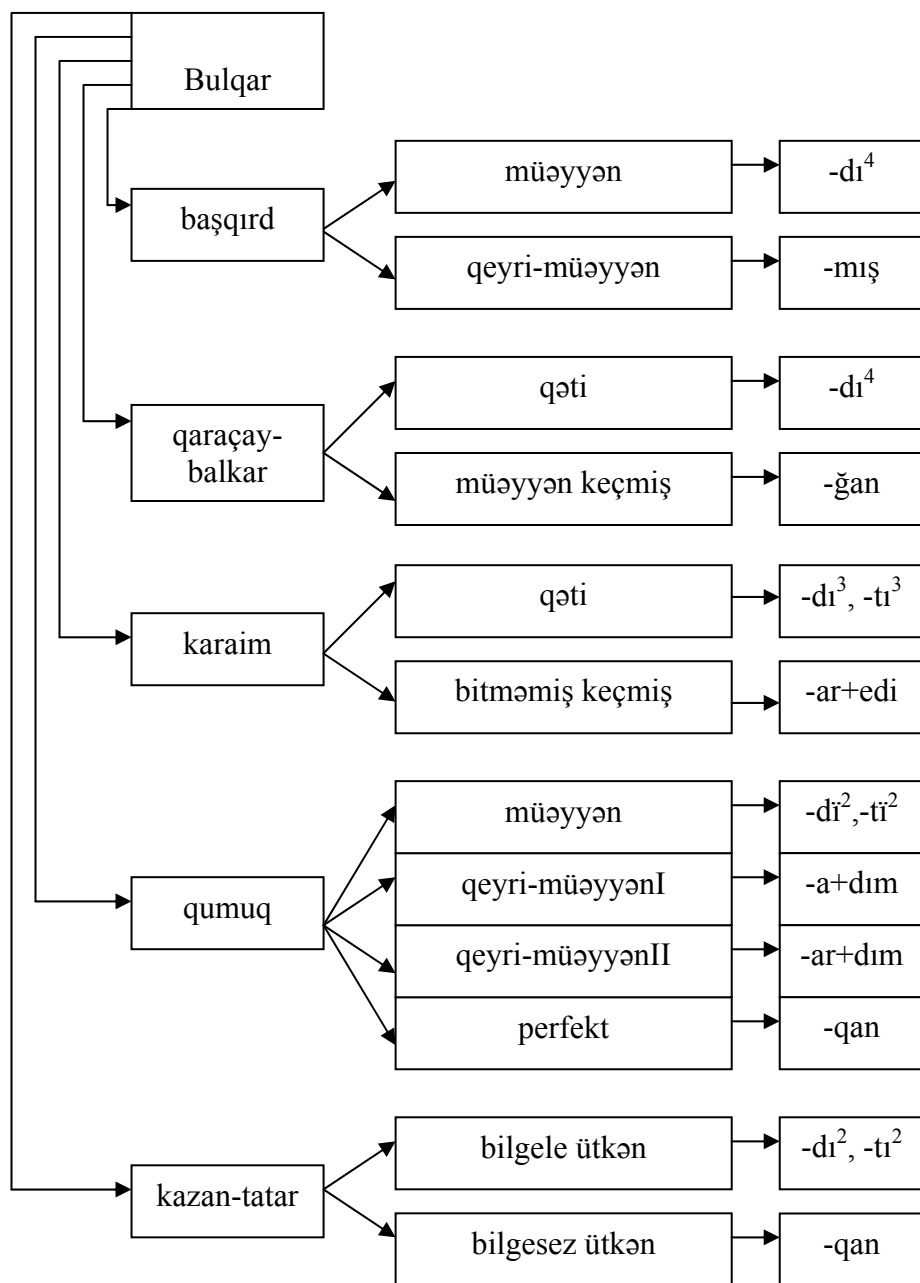
ƏDƏBİYYAT.....213-238

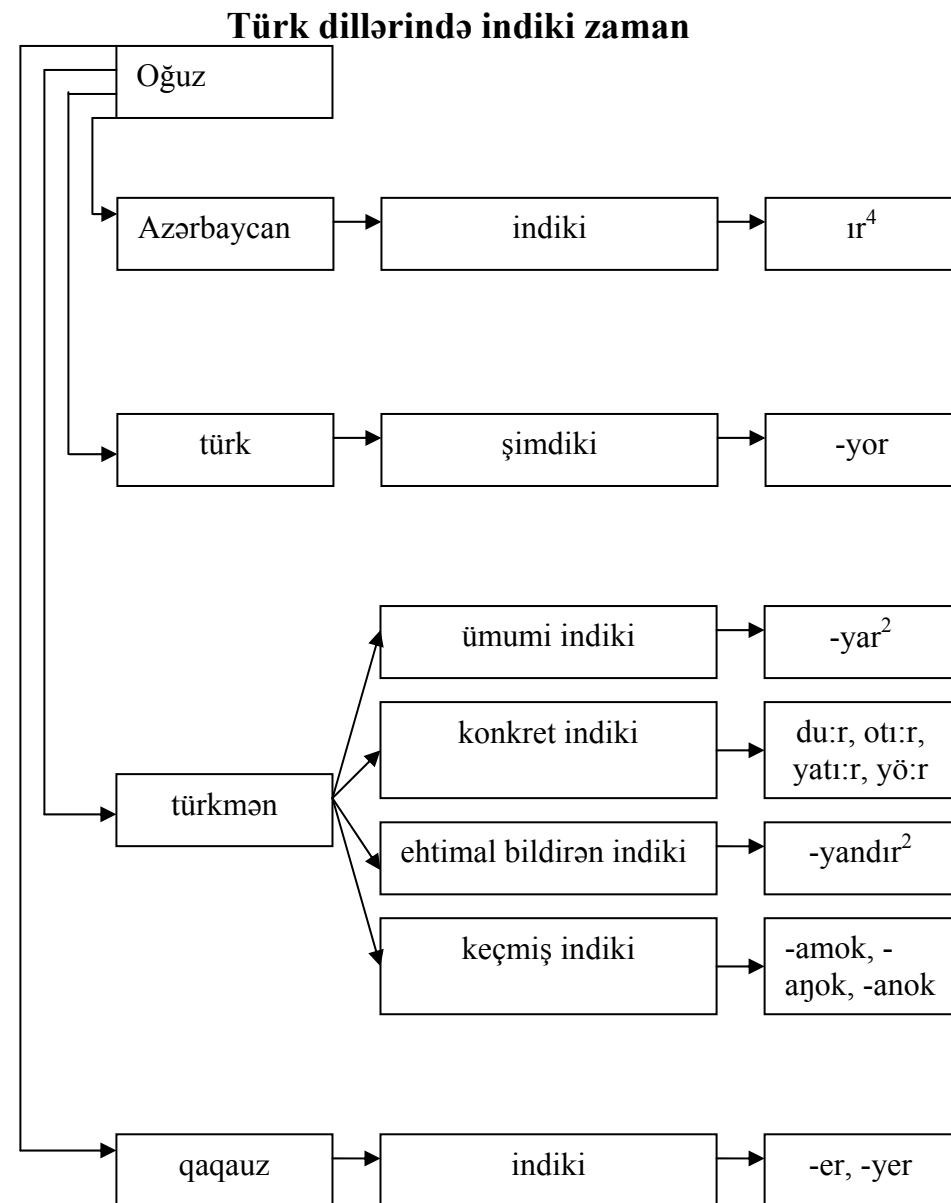
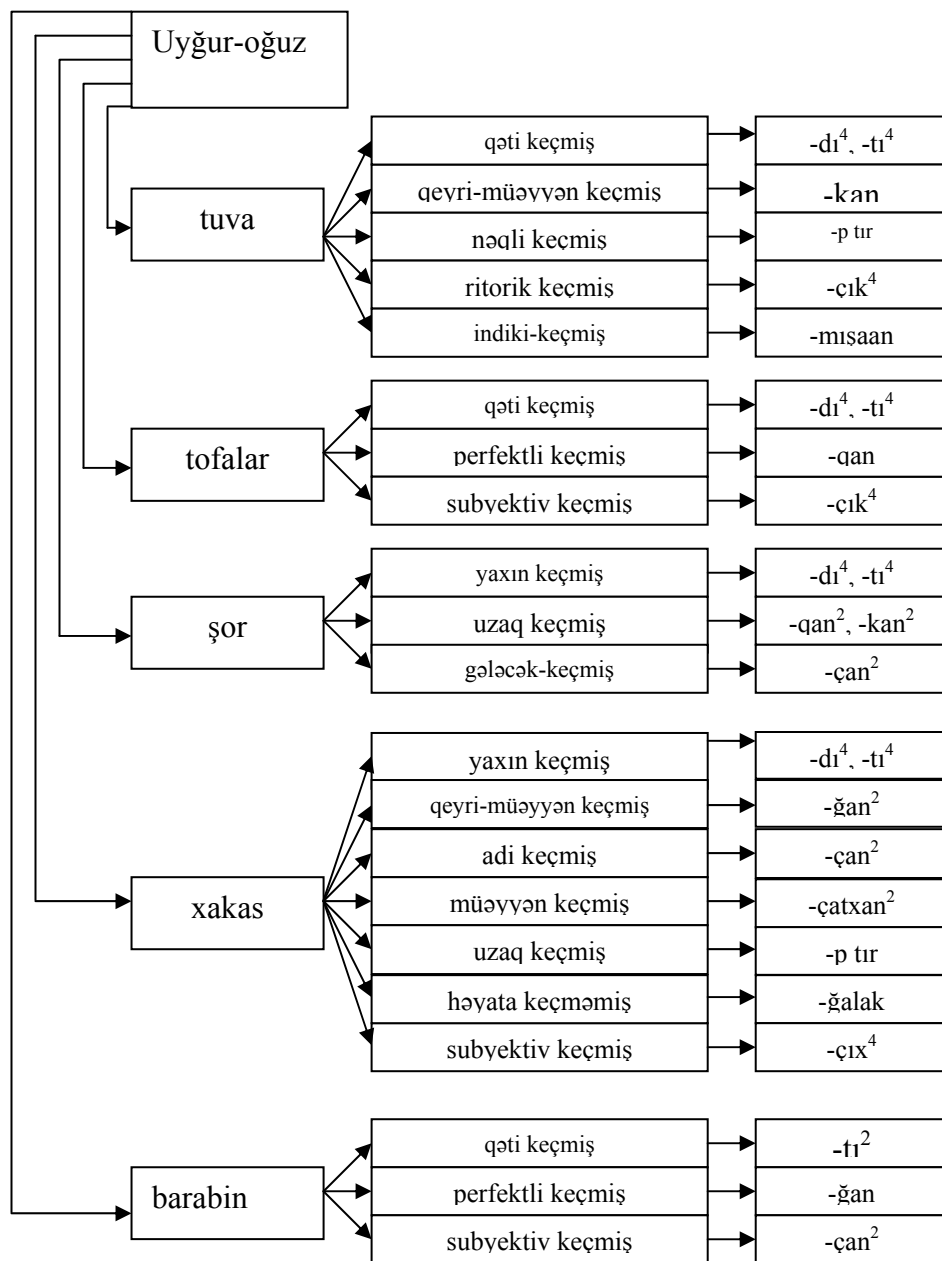
CƏDVƏL (Əlavə).....239-255

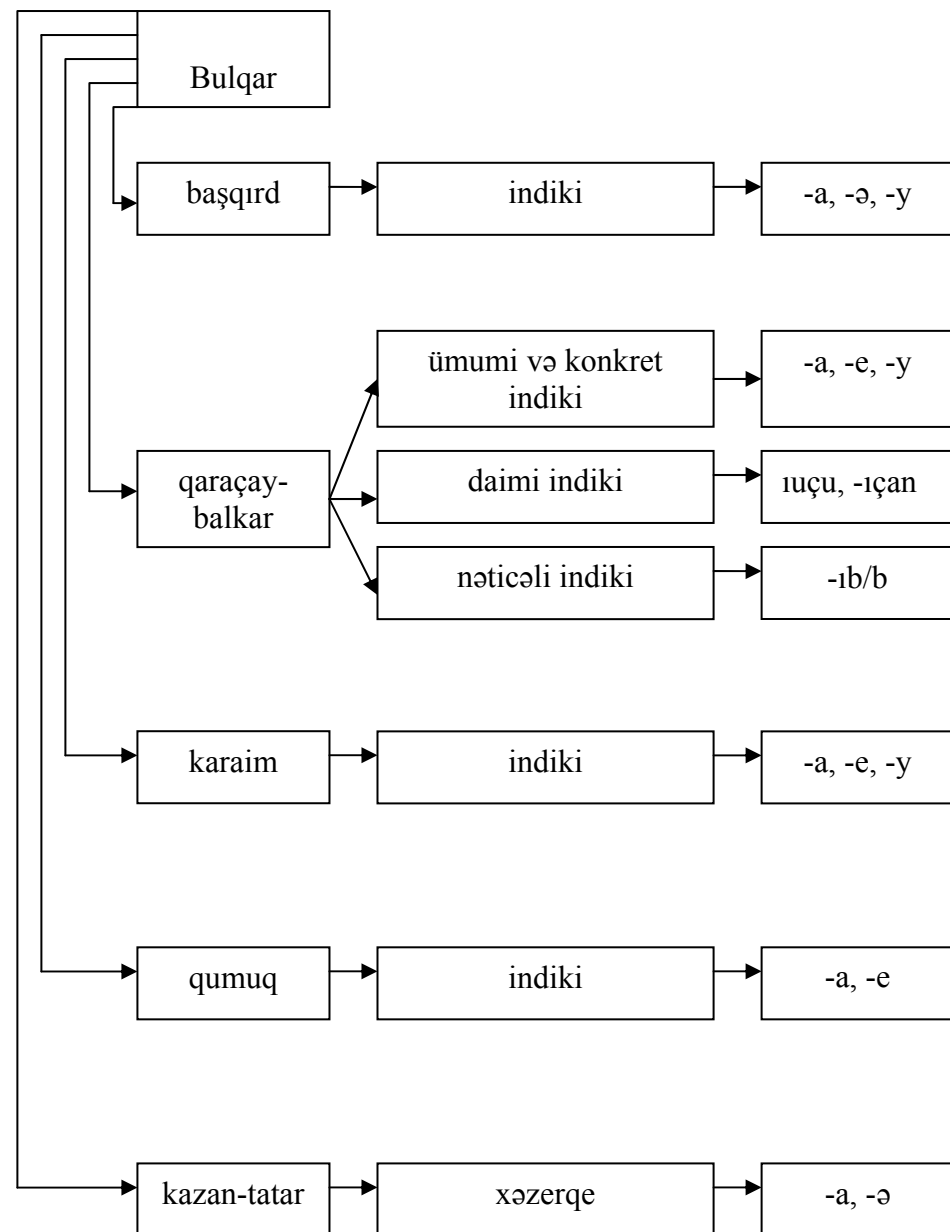
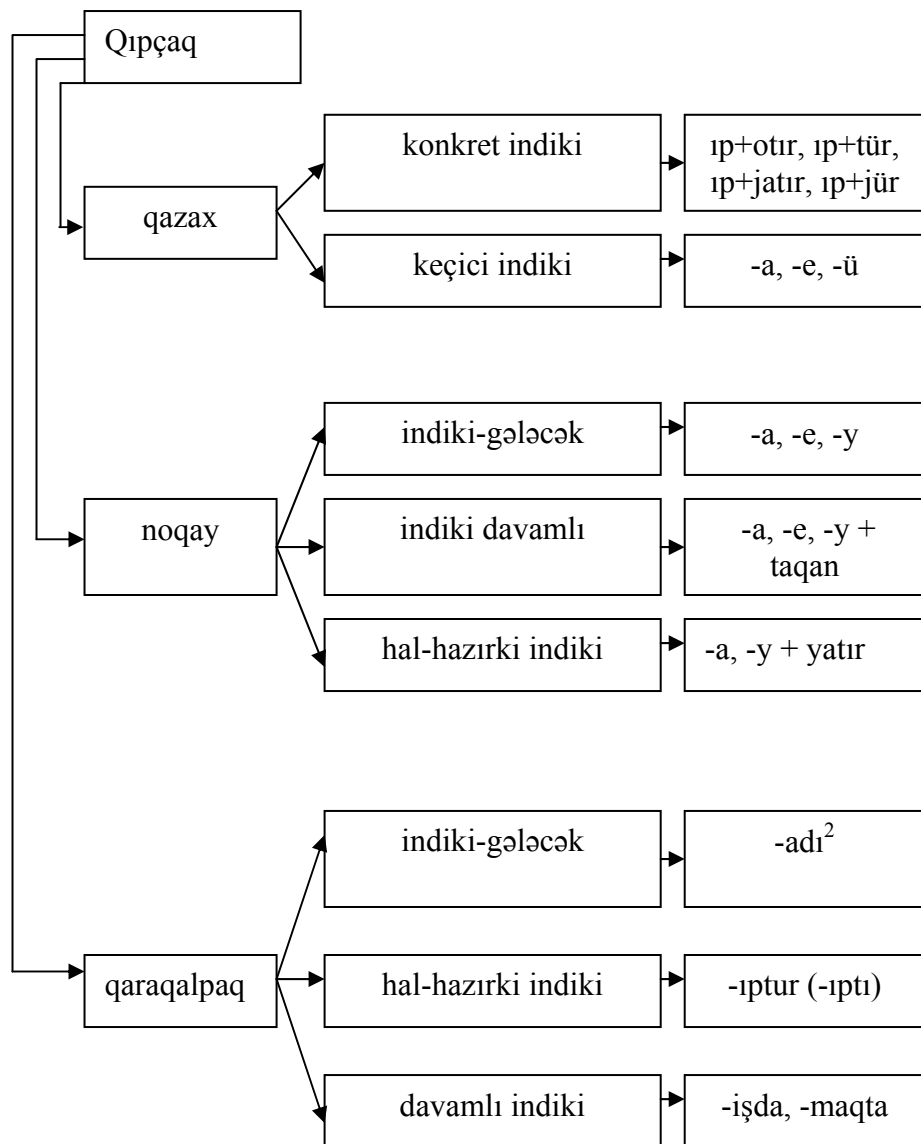
MÜNDƏRİCAT.....256-258

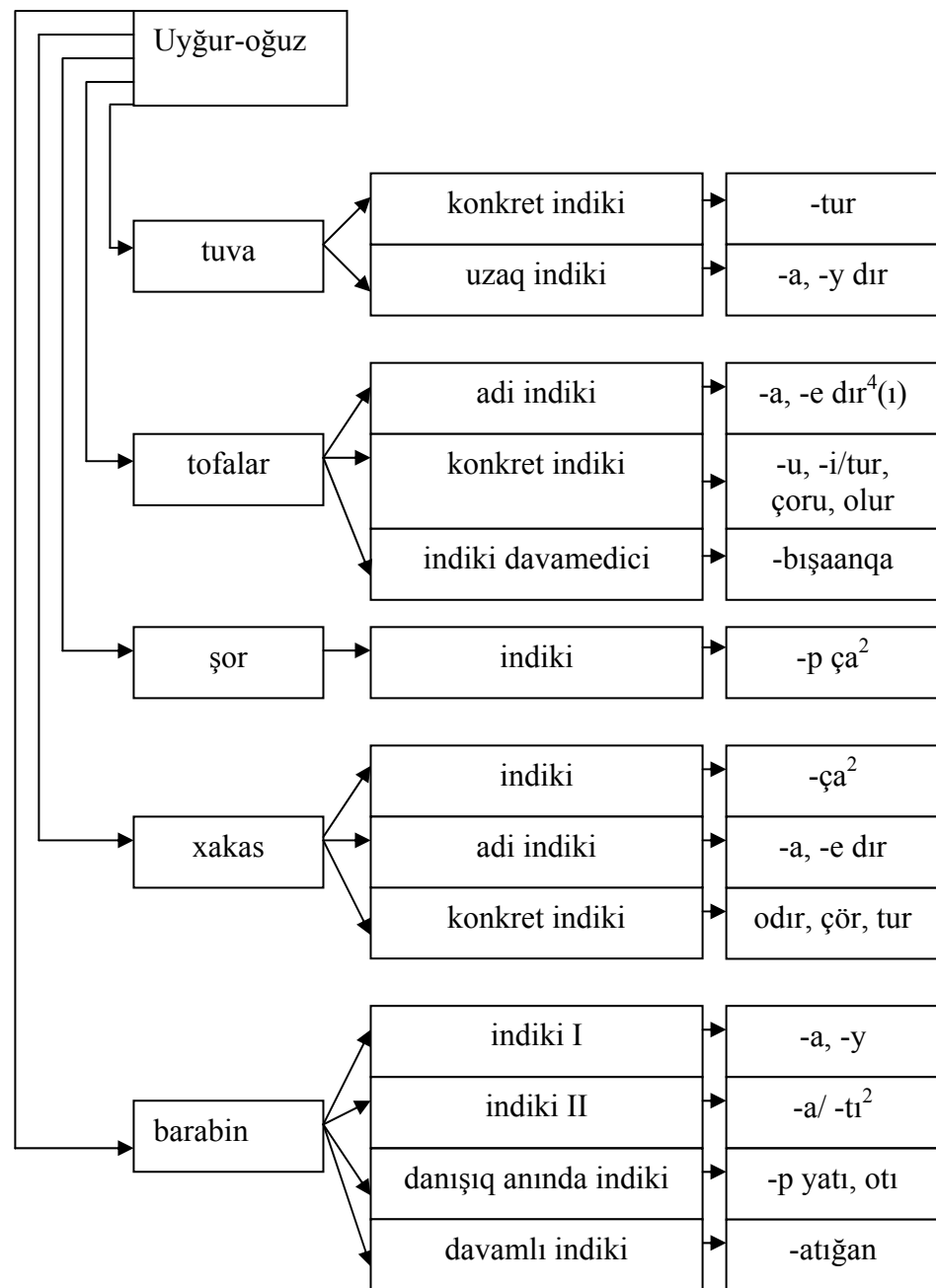
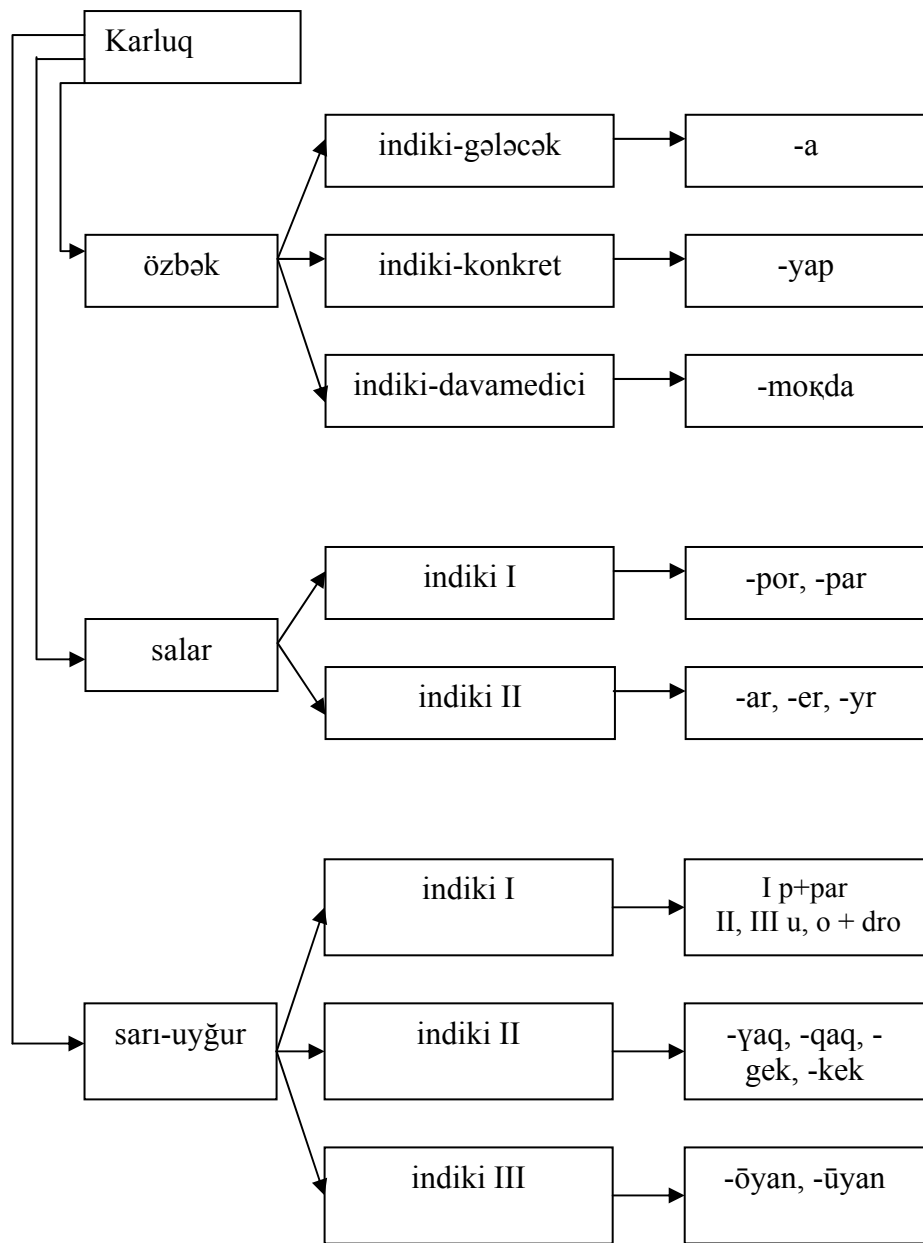
Türk dillərində keçmiş zaman

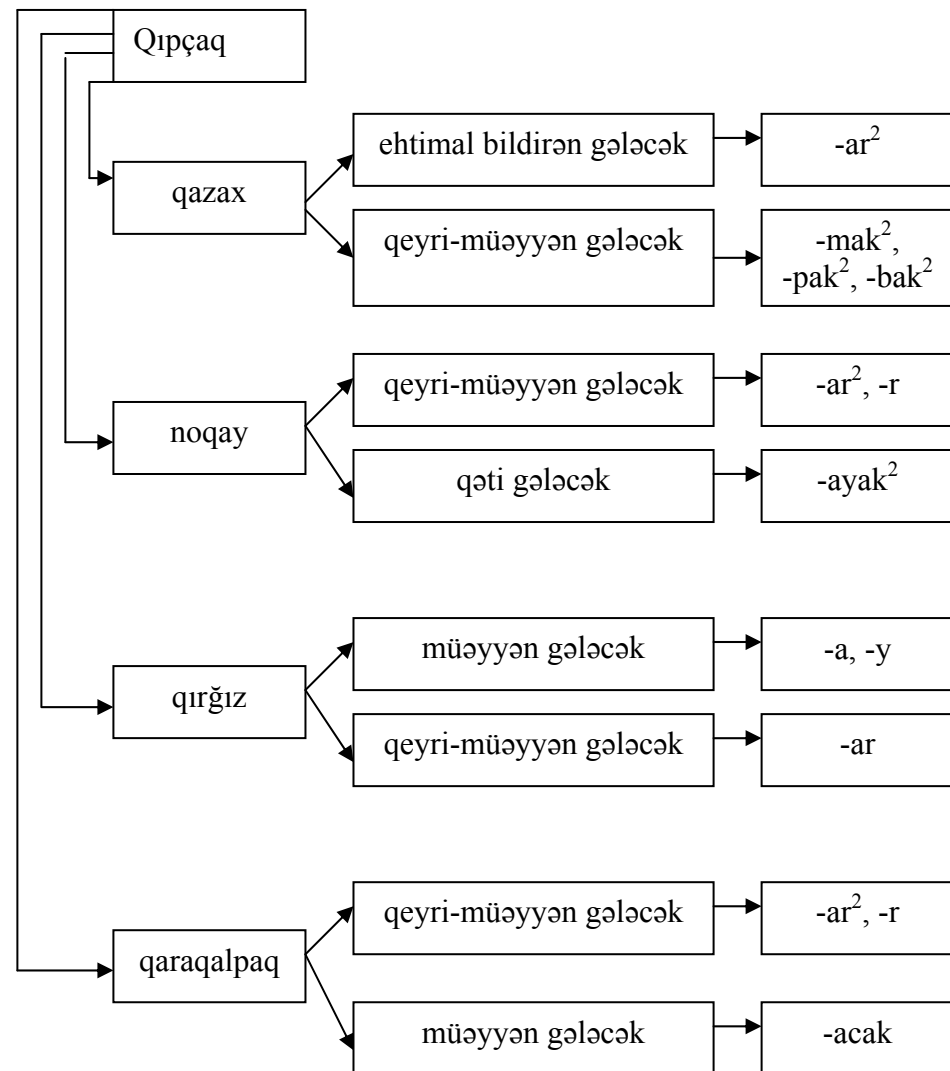
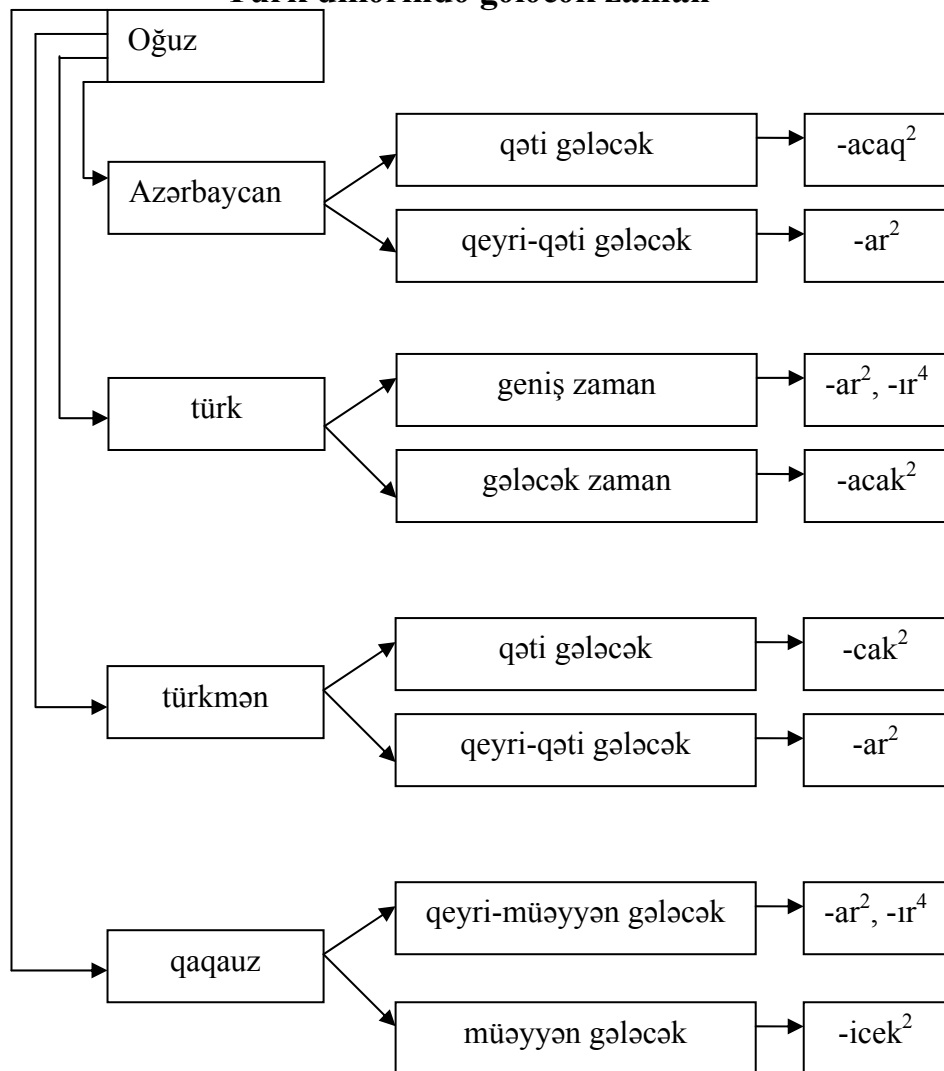

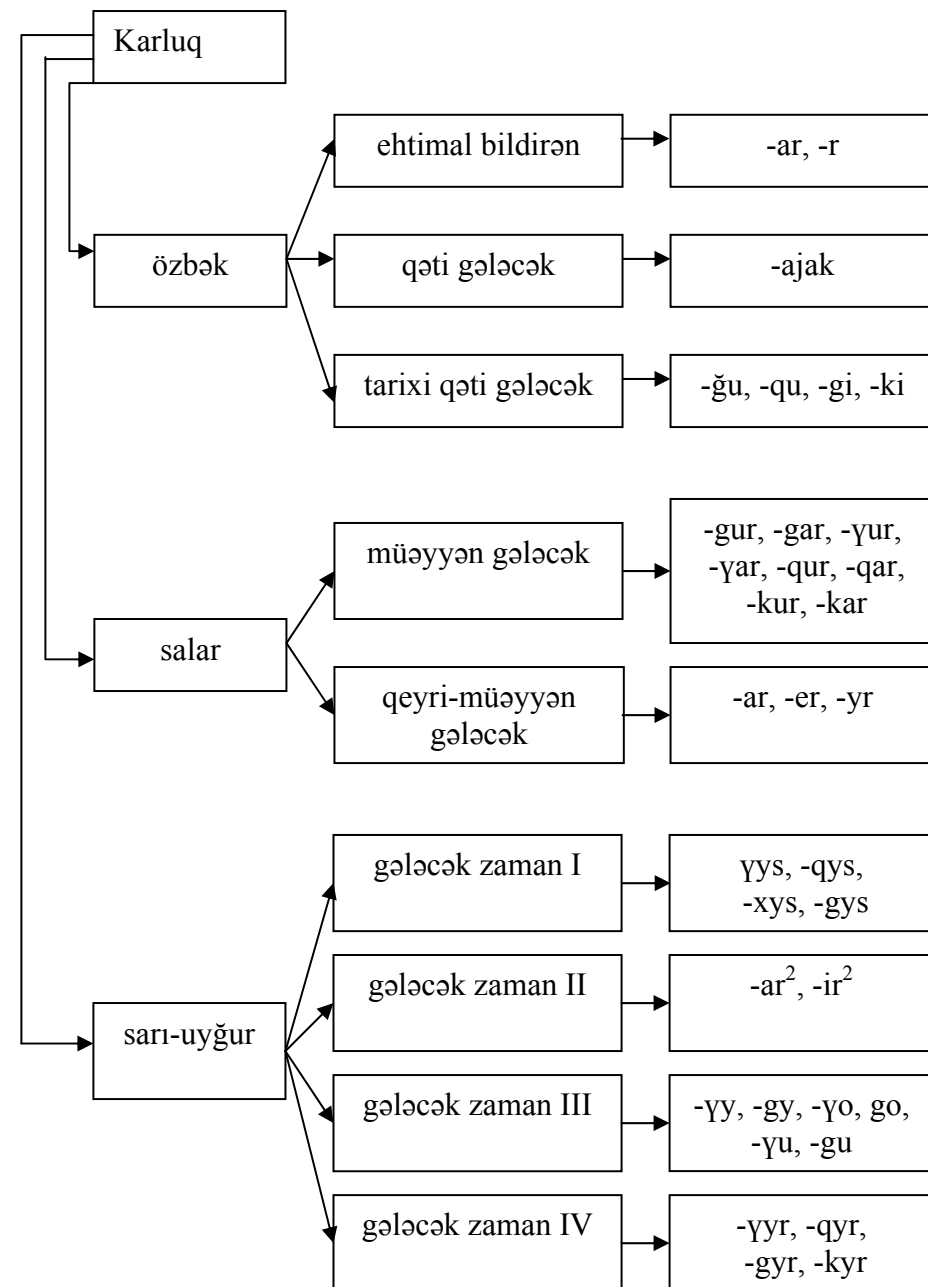
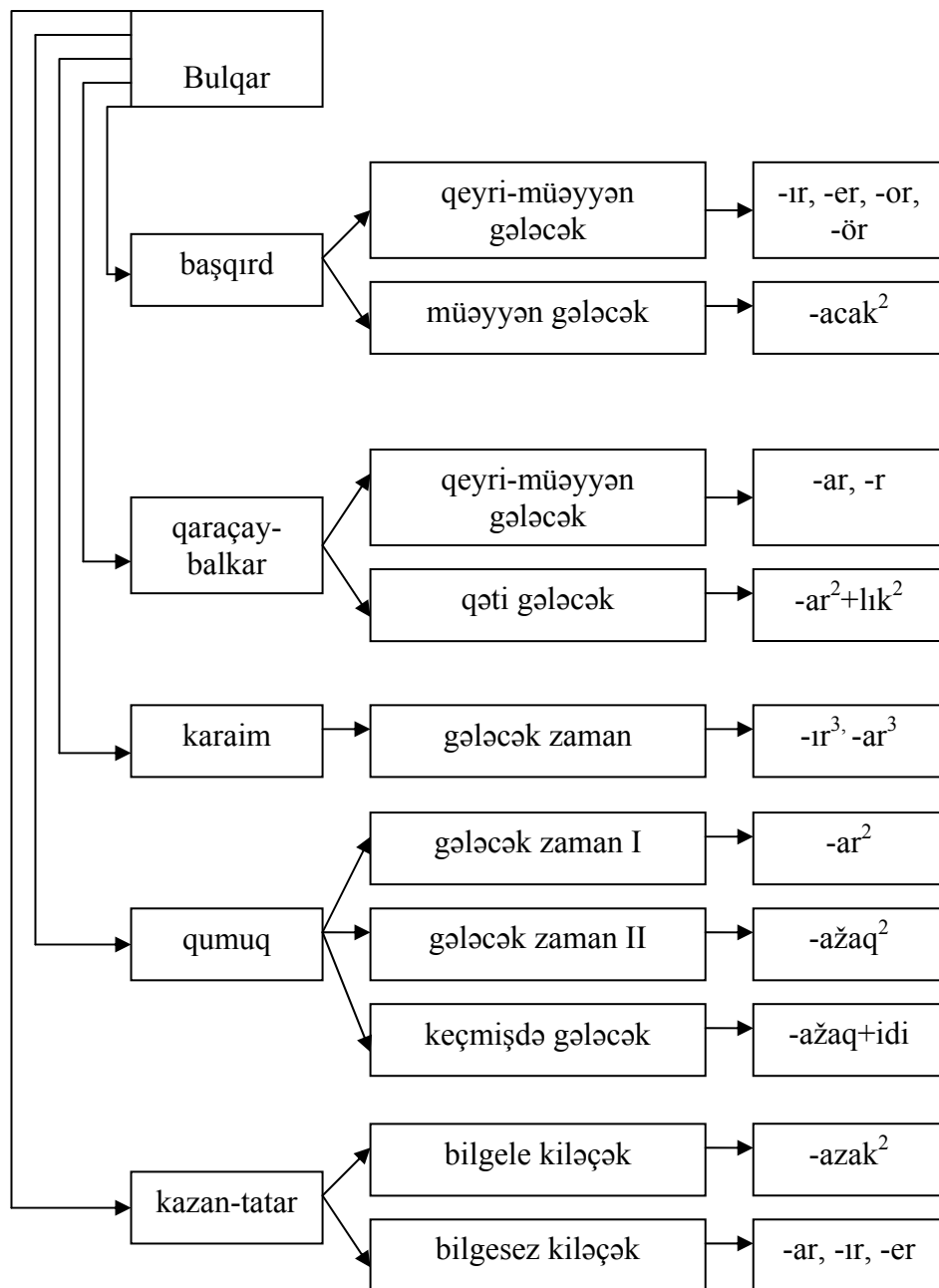

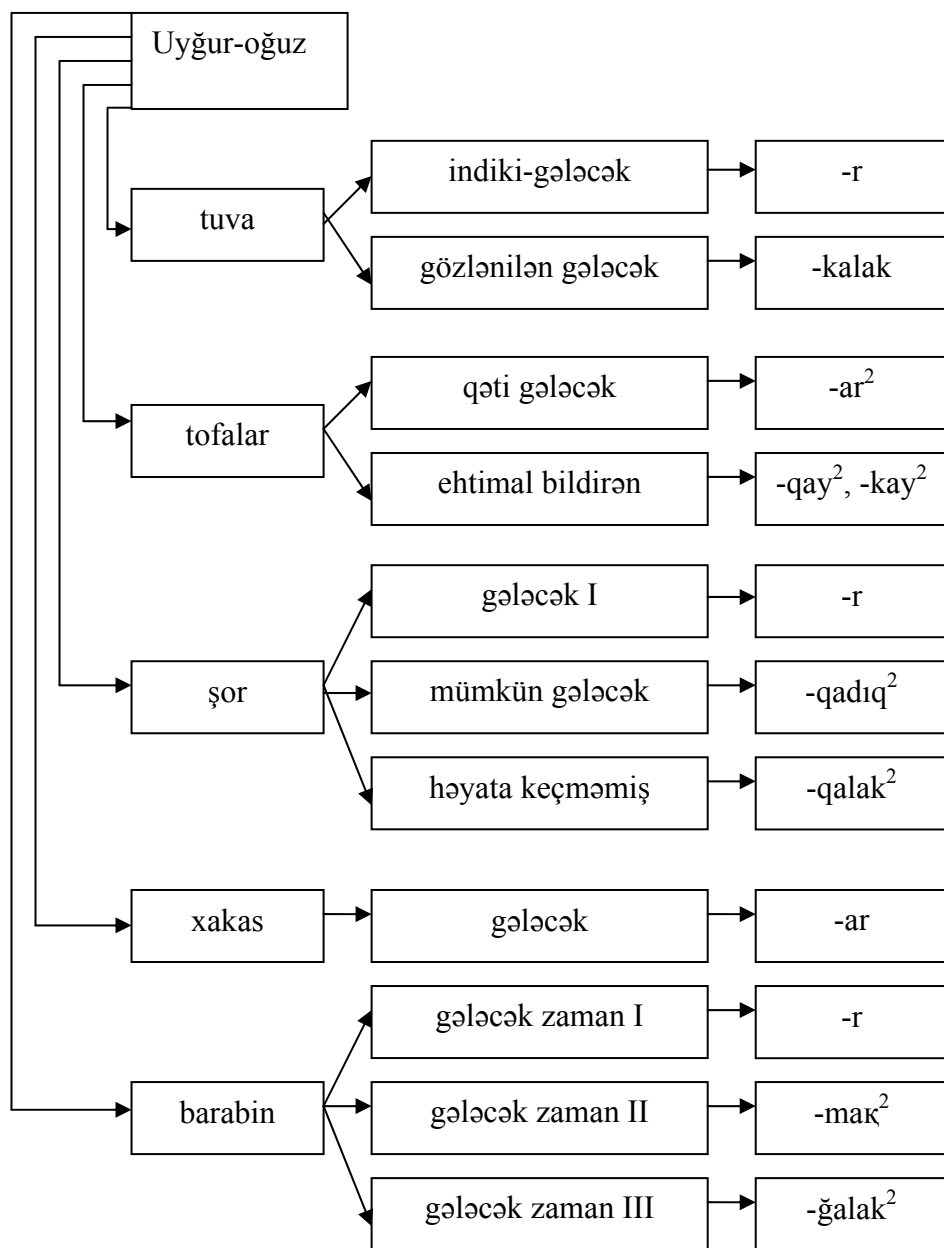

Türk dillərində gələcək zaman

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı

dillər	Tək			Cəm		
	I	II	III	I	II	III
Azərbaycan	oxumaram	oxumazsan	oxumaz	oxumarıq	oxumazsınız	oxumazlar
türk	sormam	sormazsın	sormaz	sormayız	sormazsınız	sormazlar
türkmən	bilmerin	bilmersiñ	bilmez	bilmeris	bilmersiñiz	bilmezler
qaqauz	satmarım/ satmam	satmarsın/ satmazsın	satmar/ satmaz	satmarız/ satmazız	satmarsınız/ satmazsınız	satmarlar/ satmazlar
qazax	bilmespin	bilmessiñ/ bilmessiz	bilmes	bilmespiz	bilmessiñder/ bilmessizder	bilmes
qırğız	ketpesmin	ketpessiz/ ketpessiñ	ketpes	krtpespiz	ketpessizder/ ketpessiñer	ketpes
altay	albazım	albazıñ	albas	albazıbıs	albazıǵar	albaslar
noqay	bermespen	bermessiñ	bermes	bermespiz	bermessiz	bermesler

qaraqalpaq	jazbaspan	jazbassañ	jazbas	jazbaspız	jazbassız (lar)	jazbas
başqırd	almam	almashın	almas	almabız	almashıǵız	almastar
qumuq	jatmäsman	jatmässan	jatmäs	jatmäsbiz	jatmässiz	jatmäslar
qaraçay-balk.	kalmazma	kalmazsa	kalmaz	kalmazbız	kalmazsız	kalmazla
karaim	barmasmın	barmassın	barmastır	barmasbız	barmassız	barmastırlar
kazan-tatar	yazmam(ın)	yazmassıñ	yazmas	yazmabız	yazmassız	yazmaslar
özbək	kelmasman	kelmassan	kelmas	kelmasmiz	kelmassiz	kelmaslar
tuva	olbas men	olbas sen	ol olbas	olbas bis	olbas siler	olar olbas
sari-uyğur	men satmas	sen satmas	ğol satmas	mys satmas	siler satmas	golar satmas
tofalar	barbas men	barbas sen	barbas	barbas bis	barbas siler	barbas (tar)
xakas	aspaspın	aspassıñ	aspas	aspaspıs	aspassar	aspas